429 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 429

ПАВЛЕ ИВИЋ

СРПСКИ НАРОД И ЊЕГОВ ЈЕЗИК

СРПСКИ НАРОД И ЊЕГОВ ЈЕЗИК

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

основана 1892 године

КОЛО LXIV КЊИГА 429

ИНИЦИЈАЛ СКЗ НАЦРТАО ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ

ПАВЛЕ ИВИЋ

СРПСКИ НАРОД И ЊЕГОВ ЈЕЗИК

БЕОГРАД
1971

У ПРИСТУПУ ТЕМИ

Од два пространа домена историје језика један је у исти мах и део историје народа. То је спољашња историја језика чији је садржај оно што се догађа *са језиком*, док оно што се збива *у језику* припада, очевидно, његовој унутрашњој историји. У спољашњој језичкој историји налазе своје место дијалекатска гранања, цепања и зближавања у којима се, јасније него у било чему другом, огледа и кондензује судбина народа као етникума. Ту је, даље, и повест језика у његовој функцији фундаменталног оруђа културе; најчешће су и развој културе и развој њеног језика фиксирани у писаним текстовима који су остали из прошлости. Амбиција је ове књиге да српском читаоцу пружи скицу спољашње историје нашег језика. Од два дужа текста у књизи један ће бити посвећен етноисторијској, а други културноисторијској теми. Уз то ће се ту наћи и један напис о садашњости и будућности наших дијалеката, баштине наше етничке историје, и један текст посвећен делу које је разграничило епохе у историји нашег језика као инструмента културе — Вуковом Рјечнику у издању из 1818. године. У свим овим написима језичке чињенице довођене су у везу с оним што им чини подлогу — с историјом самог народа, етничком, политичком, културном, социјалном. Сасвим спорадично, једино ради илустрације или идентификације појединих спољашњих односа, наводиће се подаци из унутрашње језичке историје, углавном о развоју гласова или облика. Унутрашње промене у свету елемената који сачињавају језик, тај огромни и сложени систем знакова, имају своје посебне, аутономне условљености, такве које

проистичу из живота тог система, а не из живота друштва које се њиме служи. Зато те промене стоје изван предмета ове књиге.

Језик којим говори српски народ шири је од тог народа. Откако постоји тај језик, њиме говоре и људи који нису Срби. Додуше, деобе нису увек биле исте као данас; и етнички и културни кругови с временом су се стварали, преображавали и расточавали. Једина константа у свему томе било је постојање једног српског и једног хрватског народног језгра на подручју заједничког језика. Историју тог језика немогуће је цепати према данашњим националним деобама, не само зато што је то ипак један језик, већ и због тога што те деобе нашег тренутка нису и деобе оних времена о којима говори историја. Стога ће се на страницама ове књиге, иако је у средишту њеног интересовања оно што се тиче српског народа, наћи и немало осврта на историјску судбину осталих етничких формација које се служе истим језиком.

Упућеност књиге ширем читалачком кругу обавезивала је аутора на напор да начин и језик свог излагања подеси према потреби да га разумеју и нестручњаци, али је истовремено учињен и други напор, да се не окрњи научна озбиљност казивања. Прегледности у читању жртвован је и научни апарат, али је ипак, ради оних читалаца који би желели да о предмету сазнају више, на крају појединих текстова у књизи дат кратак, селективан списак важније литературе сродног садржаја. Будући да је ова књига први покушај у свом жанру и да слична констатација важи и за тематску поставку сваког од написа у њој, очигледно је да у наведеној литератури неће бити дела која би се по садржинском оквиру ближе поклапала с овом књигом или њеним деловима. Исто тако поједини погледи изложени у цитираним публикацијама разликују се од схватања писца ових редова.

НАША ЕТНИЧКА ИСТОРИЈА И НАШ ЈЕЗИК

1

Писани историјски извори обавештавају нас само о најбитнијим од околности под којима су наши словенски преци дошли у земље где данас живе Јужни Словени. Зна се кад је извршено насељавање: у VI и VII веку, и то углавном у другој половини шестог и првој половини седмог. Познато је и да су Словени пошли из области „с оне стране Карпата“ — у садашњој Пољској и Украјини — и да су се уз пут задржали у данашњој Мађарској, Румунији и источној половини Аустрије. Углавном су јасни и узроци словенског наступања ка југу. Та је миграција била само део огромног комплекса етничких кретања која су у сумрак античке епохе потресла Европу, а која у историји носе назив велике сеобе народа. Узрочно уланчавање збивања у том комплексу видљиво је, чак и онда кад нема директних историјских сведочанстава. Све је почело онда кад су варвари на европским границама Римског царства осетили да пред собом имају ослабљеног противника, немоћног да их спречи у томе да се домогну богатстава нагомиланих у земљама Империје, па и да се населе у топлијем медитеранском поднебљу. Овим побудама, које наравно нису губиле значај, придружили су се импулси од већ извршених покрета ка новим померањима. Понекад би налет једне етничке масе потиснуо другу, или би испражњавање неког подручја отворило простор за надирање суседа, или би освајачи повели собом подвлашћене да им служе и у новој постојбини, или би опет нечија успешна освајања

и богата пљачка подстакли другога да пође сличним путем. У овај вртлог увучени су и Словени, додуше знатно касније од њихових германских суседа. Стара станишта Словена налазила су се подаље од граница Империје, а њихова друштвена организација, начин живота и створени менталитет нису их оспособљавали за велике војне подухвате. Да би се Словени ставили у покрет, било је потребно да се прво испремештају и добрим делом удаље народи који су живели између Словена и римских граница, и чак да Словене подреде и ангажују за своје циљеве други народи, најчешће азијски освајачи међу којима историја најбоље памти Хуне и Аваре. Познато је и то да су Словени, углавном предвођени Аварима, долазећи из Паноније и Дакије савладали византијску одбрану дуж Дунава и Саве и за неколико деценија расули се широм Балканског полуострва, допирући и у готово све закутке континенталне Грчке, чак делимично и на егејско острвље.

Није тешко схватити шта је давало Словенима надмоћ над боље опремљеним и увежбаним византијским граничарима, настављачима традиције римских легионара. Главнина византијске војне силе била је у тим деценијама заузета на истоку, где је требало спасавати империју од навале моћних персијских царева. Што се тиче саме границе дуж северне ивице Балкана, она је била дуга, а њени браниоци наретко распоређени, што је мамило на изненадне нападе у великим групама које би без муке пробијале гранични кордон. Чим би се нападачи нашли у дубини византијског земљишта, почињали би с пљачком и рушењем, крећући се хитро и избегавајући да приме борбу с одредима упућеним на њих. Пустошење позадине усамило је гранична утврђења, удаљило од њих изворе снабдевања и могуће помоћи и изложило их опсадама којима није успела да одоли ниједна тврђава дуж границе, па чак ни у унутрашњости балканског копна. Више није било никога да спречи масакре и растеривање затеченог становништва, као ни насељавање новодошавших. А то су били, ако је реч о трајним исходима, искључиво Словени; малобројнији Авари, истрошени у безбројним биткама, ишчезли су у маглама историје. Тако је извршена највећа међу

променама језичке карте Европе које је донела велика сеоба народа (јер германска освајања у Француској, Италији и Шпанији у ствари нису битније померила германско-романску језичку међу; једино је у Британији германски налет довео до знатног проширења германског подручја, и то на рачун келтских језика).

Зна се и то да је на европском југоистоку после брзе словенске плиме наступила много спорија осека. Једном насељени на некадашњем византијском тлу и пустивши корене у то тле, Словени су (уколико их нису покорили Бугари, у VII веку досељени сродници Авара) постали прилично лак плен за експедиције византијских војсковођа који су постепено повратили многе од изгубљених области на Балкану, нарочито оних јужнијих. Тако су се насељени Словени великим делом обрели као византијски поданици. Током неколико столећа, они у Грчкој постепено су грецизирани под притиском надмоћне цивилизације која је зрачила из приобалских грчких градова. Траг некадашњег територијалног захвата Словена сачуван је у многобројним топонимима (географским именима) у Грчкој. Чак и на Пелопонезу постоје насеља која се зову Βισοκά (Висока), Γσλέμι (Големи), Καμενίτσα (Каменица) и слично. Додуше није случајно што су увек у питању мања места: већи градови никад нису престајали бити грчки по језику. Асимиловали су се, претварајући се у Албанце, и Словени у појединим деловима Албаније. И тамо су остали трагови у топонимима као *Мокра, Водица* или *Лепеница*. Имена градова Корча и Берат потичу од Горица и Белград (дакле, назив Берат је по пореклу исто што и Београд, и Биоград на мору, и Бјелгород код Харкова, и Белгард у пољском балтичком приморју). Али свакако најкрупнији устук словенства догодио се у пределима где се јужнословенско подручје сучељавало са севернословенским (тј. с областима Западних и Источних Словена). У IX веку, након франачког освајања, почиње колонизација Германа у источној половини данашње Аустрије. Крајем истог века у Панонији су се угнездили Мађари, ратоборан угрофински народ који је почео слично Хунима или Аварима чија је некадашња седишта заузео, али је у условима већ одмаклог средњег века наставио сасвим друк-

чије, покрштавајући се и конституишући снажну феудалну државу у чијем је средишњем делу у потоњим столећима затечени словенски живаљ усвојио мађарски језик. У суседној Дакији, данашњој Румунији, неосетно се образовало романско етничко језгро у Карпатима где хронике помињу „Влахе" још у X веку, али је процес романизације словенског живља трајао још дуго иза тога. Ове три етничке промене довеле су, у своме збиру, до прекида контакта између јужних и северних Словена који је до IX века постојао дуж линије од околине Линца у Аустрији до молдавске равнице на истоку Румуније. Наравно, и ту је у некада словенским областима заостало много словенских месних имена. У Аустрији налазимо називе као *Feistritz* (Бистрица), *Rudeneck* (Рудник), *Leibnitz* (Липница); и град Грац носи словенско име, идентично с нашим Градац. Топонимија Румуније обилује називима као *Bistriţa* (Бистрица), *Crasna* (Красна), Добра, Липова или Лозна. У Мађарској и Будим и Пешта, и Печуј, Велика Канижа, Естергом, Домбовар, Солнок, Веспрем, Чонград и многи други градови носе имена која потичу из словенског (додуше, најчешће само језички стручњак може протумачити оваква имена: неупућени се на пример неће сетити да име Дебрецин, мађ. *Debrecen*, повеже с именом села Дебрц код Обреновца, Дебра у Македонији и Дабра у Херцеговини, или да име Чонград анализира као Чрн град, дакле Црни град, пандан белом граду Београду). Неће нас после овога изненадити ни то што су албански, румунски и мађарски језик препуни речи преузетих из словенског. Оваквих израза има нарочито много у домену пољопривредне терминологије: мађарска реч *borozda*, исто као и румунска *brazdă* и албанска *brazhdë*, воде порекло од словенског *бразда*, мађ. *lapát*, рум. *lopată*, алб. *lopatë* своде се на словенско *лопата*, а мађ. *répa*, алб. *rrep* и рум. *rapiţă* на словенско *репа*, *репица*. Јасно је да су први контакти са носиоцима ових трију језика затекли Словене као искусне земљораднике који су располагали многим појмовима непознатим њиховим суседима, вичнијим ратним вештинама или сточарству. Значајно је и то да се ради о речима заједничким разним гранама Словенства, дакле таквима које су се свакако употребљавале још у словенској прадомовини. Ово, опет, све-

дочи о релативној развијености земљорадње код Словена и у тој епоси, а и о континуитету у земљорадњи као умењу и као занимању у периоду сеоба, од растурања прасловенске заједнице до насељавања у данашњој јужнословенској области. Наравно, то не значи да бисмо, ако разгледамо неку другу грану речничког блага, обавезно добили аналогну слику. У феудалној терминологији стање је сасвим друкчије. Сва три главна словенска назива за владаре имају несловенску етимологију: *цар* и *краљ* своде се на имена историјских личности *Caesar* и *Karl*, а *кнез* на једну старогерманску реч од које потичу и немачки *Köиig* и енглески *kiиg*. Није тешко закључити да је развој феудалне монархије код Словена каснио за оним код њихових западних суседа.

Наше излагање историјских чињеница већ је склизнуло с оних о којима знамо само из писаних историјских докумената на оне о којима сведочи и језик. Показује се да су језичке појаве веома често споменик историје народа, било да се ради о његовој некадашњој распрострањености, или о додирима са другим народима, или о начину живота, привреди и друштвеним односима. Из овога неизбежно следи питање: могу ли језички подаци бити од користи и кад се ради о другим, овде досад недотакнутим проблемима из давнашње историје Јужних Словена. Јесу ли они били посебна група, јасно диференцирана према Западним и Источним Словенима, још пре растурања прасловенске заједнице, или су се издвојили тек фактом своје сеобе? Да ли су Словени у међупростору, тј. они у данашњој Аустрији, Мађарској и Румунији, припадали јужној, западној или источној групи, или су можда сачињавали неке прелазе? Је ли било специфичних веза између појединих делова јужнословенске масе и Словена на северу, и обратно? Којим су путевима стизали Словени на данашњи словенски југ, и којим су се путевима кретали кроз само то подручје? Јесу ли били етнички јединствени, или су већ тада били диференцирани? Уколико је било диференцијације, да ли је она одговарала садашњој? Све су ово теме о којима историјски извори ћуте или у најбољем случају дају мутне и штуре податке, недовољне за било какве чвршће закључке. Срећом,

одсјај историје етноса у његовом језику помаже да се сагледају бар понеки елементи затамњене слике.

Формулисан лингвистички, проблем посебности Јужних Словена своди се на питање: постоје ли језичке особине које би биле општејужнословенске и при том само јужнословенске, и уједно довољно давнашњег постанка да бисмо их могли сматрати прасловенским дијалектизмима? Одговор на овако изнијансирано питање и сам је комплексан. Пре свега стоји чињеница да се могу навести прилично бројне особине заједничке свим или скоро свим јужнословенским говорима, а туђе свим или скоро свим севернословенским. Набројаћемо овде, не тежећи исцрпности, неколико најважнијих факата:

на словенском југу налазимо почетно *ра-* односно *ла-*, а не *ро-*, *ло-*, у речима као српскохрв. *раван*, *лакат*, макед. *рамен*, *лакот*, буг. *равен*, *лакът*, словен. *ravən*, *lakat* према чешком *rovný*, *loket*, пољском *równy*, *łokieć*, руском *ровный*, *локоть*;

стари носни самогласник *ę* (назализовано *е*, по својој природи слично ономе у француској речи *bien*) развио се у већини јужнословенских дијалеката у *е* (*месо*, *meso* у српскохрватском, македонском, бугарском и словеначком књижевном језику, али *мясо* у руском, *maso* у чешком, *mäso* у словачком, *mięso* у пољском итд.);

на југу се у речима као сх. и мак. *магла*, буг. *мъгла*, словен. megla[1] очувао вокал који спречава стварање почетне сугласничке групе, док се таква група формирала на северу: рус., укр. *мгла*, пољ. *mgła*, чеш. *mhla*, словач. *hmla*;

на југу се у извесне сугласничке групе на крају речи убацује самогласник (сх. *тресао*, постало од *тресал*, мак. *тресол*, буг. *тресъл*, словен. *tresəl*), док се на северу такве групе чувају или упрошћавају накнадним уклањањем крајњег сугласника (пољ. *trząsł*, чеш. *třásl*, рус. *тряс*, додуше словач. *triasol*);

на југу су у творби именица обични наставци са сугласником *ц*, а на северу са *к* (сх. *Градац*, буг. и мак. *градец*,

[1] Слово *ə* у словеначким примерима означава тамни вокал, сличан француском *е* у члану *le* за мушки род; нешто затворенији је вокал *ъ* у бугарском.

словен. *gradec,* — чеш. *hradec* и *hradek,* словач. *hrádok,* старопољ. *gródek,* рус. *городок;* сх. и мак. *рибица,* словен. *ribica,* буг. *рибица* и *рибка,* — рус. *рыбица* и *рыбка,* пољ., чеш. и словач. *rybka);*

неколико падежних облика имало је друкчије наставке на југу него на северу[1];

везник *да* се употребљава у зависним реченицама на југу, али не и на северу;

постоји не баш занемарљив број речи које се употребљавају на југу, али не и на северу (овамо спадају, поред многих других, *газити, кућа, опанак* — да наведем те речи само у њиховом српскохрватском облику, уз напомену да су одговарајуће форме присутне и у словеначком, македонском и бугарском језику).

Друго је питање јесу ли све ове дивергенције постојале још у доба кад се прасловенски језик разгранавао на своје дијалекте, у постојбини северно од Карпата пре почетка великих сеоба. Покушај да се расветли то питање суочава науку с тешкоћама које нису за потцењивање. Разлог је једноставан: у доба док су стари Словени живели на окупу, није на њиховом језику записана ни једна једина реч. Сва сведочанства о том језику су посредна, а према томе често и несигурна. У нашем случају морамо се ослонити на податке из најстаријих писаних споменика — а то су преводи Ћирила и Методија из IX века, сачувани у преписима из доба око 1000. године — и на чисто лингвистичке аргументе који проистичу из природе појава о којима се ради. Најсигурнији докази у овој области су негативни, они које пружа одсуство неке појаве у најстаријим текстовима или извесност да се она могла развити тек после одређене друге промене у језику за коју имамо доказе да је новија. Под ударом оваквих аргумената са нашег списка се уклањају судбина назала *ę* и развој вокала у почетним и завршним сугласничким групама:

[1] Ради се о инструменталу једнине већине именица мушког и средњег рода, о генитиву једнине и номинативу и акузативу множине именица типа *душа* или *змија* као и о номинативу једине мушког и средњег рода партиципа презента. Примере овде нећемо наводити јер су појаве, јасно уочљиве у језику средњовековних текстова, замагљене доцнијим развојем.

старословенски текстови сведоче да је замењивање назала другим вокалима знатно новије од сеоба[1], а развој вокала у сугласничким групама актуализовао се тек губљењем полугласа, за које опет знамо да није старије од X века. С мање извесности можемо претпоставити да је бар једна од трију разлика у погледу падежних наставака настала тек после сеоба, а што се тиче односа *ра-/ро-* одн. *ла-/ло-* на почетку речи, гласовни процеси који су водили таквим резултатима још су били у току након насељавања Јужних Словена, али је с друге стране извесно да су дивергенције у путевима развоја оваквих облика настале знатно раније. За друге појаве на нашем списку немамо озбиљних разлога да верујемо да су новије од миграције на југ, из чега произлази да су Јужни Словени у епоси непосредно пред полазак на југ већ сачињавали групу с одређеним, иако невеликим кругом заједничких особина. Уосталом, то није била једина линија деобе коју је наука у стању да уочи међу прасловенским дијалектима. Сплет таквих подеоних црта био је прилично компликован. Постојао је поред осталог и значајан збир особина које су Јужне Словене удруживале с Источнима, супротстављајући и једне и друге Западнима, а било је и спона између словенског југа и чешко-словачке групе (о посебним везама са средњословачким дијалектима биће још говора). Ако, дакле, замислимо своје претке у још нераскинутој орбити словенске прадомовине, наћи ћемо их тамо у саставу јужнословенске групе, већ помало створене и обележене понеким специфичностима, али и уплетене у игру многоструких односа с разним другим прасловенским дијалектима. Тек доцнији развој, уз географску изолацију јужних Словена од северних, продубиће посебност словенског југа, али ће уједно донети и далеко дубљу диференцијацију међу самим јужнословенским дијалектима.

Одговарајући на питање о језичким обележјима ишчезлих грана Словенства које су у давнини испуњавале просторе Румуније, Мађарске и источне Аустрије, наука полази од

[1] Уосталом у дијалектима јужнословенских језика претварање назала *ę* у *е* није ни издалека тако доследно заступљено као у књижевним језицима.

сведочанстава сачуваних у месним именима на том тлу, као и у самом румунском и мађарском језику и аустријским дијалектима немачког језика. Тај материјал, посматран као извор обавештења о нашем питању, има много недостатака. Словенске речи су ту преломљене кроз несловенски изговор и граматичку структуру, и тиме неизбежно модифициране, уз неповратно уништење многих гласовних и обличких нијанса. Па ипак, може се без ризика претеривања рећи да сачувана сведочанства сагласно говоре о јужнословенском карактеру највећег дела ишчезлих говора. Овакав резултат се слаже с оним што бисмо априори очекивали као логично: словенски живаљ заостао у регионима кроз које су Јужни Словени пролазили пут југа, свакако је и сам морао припадати јужнословенској грани. Из овог се изузима једино североисточни део Румуније, чврсто ослоњен на украјинску језичку област. Осим тога у северним пределима Мађарске и Аустрије (па мање-више и у другим зонама у Аустрији) налазимо елементе прелаза ка словачком односно чешком језичком типу. Анализа расположивих података, додуше често двозначних и спорних, води нас закључку да је у тим земљама (али не и у Румунији) постојао, уместо оштре границе, постепен прелаз између севернословенске и јужнословенске језичке стварности. Такви прелази обични су и нормални у лингвистичкој географији; садашња оштра одвојеност последица је уништења словенских дијалеката управо у прелазном појасу и многовековне географске изолације која је затим уследила.

Прелазност, уосталом, није била само особеност ишчезлих дијалеката у међупростору. Неколико детаља у северним и западним словеначким дијалектима, па чак и у чакавским говорима у Истри и суседству, говоре о прастарим везама са Западним Словенима. Ареали понеких других појава овакве врсте протежу се преко целог земљишта словеначког језика, као и преко ширег кајкавског и чакавског простора. Ово стање можемо протумачити само хипотезом да се зона прелазности у давнини протезала од чешких земаља преко данашње Аустрије до данашње Словеније и Хрватске, па су је доцнија збивања раскинула, тако да су делови заостали

у склопу словенског југа наставили развој у искључиво јужнословенском смеру.

Нешто се слично догодило и са централнословачким дијалектима у којима су видљиве значајне особине, обично зване југославизмима, каквих иначе нема на словенском северу. Ови говори некада су били ка северу истурени клин прелазне зоне, са територијом данашње Мађарске као залеђином. Насељавање Мађара, кидајући географски континуитет Словена, детерминисало је доцнији развојни пут ових дијалеката. Разуме се, потоњих десет векова једностране еволуције било је довољно да се првобитни прелазни говори у Словенији и Хрватској укључе децидирано у круг јужнословенских језичких типова, а они у Словачкој у круг западнословенских. Данас ни једни ни други више нису прави прелазни говори, већ само говори са траговима давнашње прелазности.

Сасвим недавно, истраживања у карпатској зони украјинске језичке територије указала су на то да у тим крајевима и данас живе многобројне речи какве се иначе сматрају јужнословенским особеностима. Међу оваквим речима налазе се и *бумбар, доста, загртати, играти* (у значењу „плесати"), *кућа, навиљак, наште срце, полазник, слепи миш, слепо око, смрека, стаја, туча* (у значењу „град"), *уштипак, чедо, читав* —разуме се, све у гласовном лику који одговара тамошњим украјинским дијалектима. Јасно је шта се морало догодити: у време кад су се преци Јужних Словена издвајали из оних крајева, овакве су речи свакако већ постојале, као прасловенски дијалектизми, па су се задржале у пределима одакле је кретала миграција пут Балкана. Друге јужнословенске особености тада још нису биле уобличене, тако да их нема у тој области. Што је још занимљивије, у забаченом и архаичном Полесју које се простире северније одатле, дуж реке Припета, такође се налазе многе од поменутих речи. Недавни радови совјетских лингвиста неочекивано су нам отворили неслућене увиде у трагове наших предака; даља проучавања биће потребна да се сви ти трагови ваљано интерпретирају и да се извуку сви закључци које они омогућују.

Кад је већ реч о повезаности делова словенског југа с украјинском облашћу, поменућемо и то да између бугар-

ског (па и македонског) језика, с једне стране, и украјинског (а уосталом и руског и белоруског) језика, с друге, постоје крупне сличности, нарочито у погледу умекшавања сугласника и развоја полугласа. Али све говори да се ради о појавама које су се развиле тек неколико векова после сеоба, независно на обема странама.

Додаћемо овде да и два најзнатнија словенска имена јужнословенских народа, српског и хрватског[1], обележавају неке давнашње споне са Словенима на северу. Српско име сачувано је до данас код Лужичких Срба у данашњој Источној Немачкој, близу чешке и пољске границе. Међутим, оба језика Лужичких Срба, горњолужички и доњолужички, не показују никаквих специфичних језичких сличности са српскохрватским (или са његовим српским дијалектима). Ово значи да у доба кад су Срби, у овом ширем смислу тог имена, били на окупу, још увек није била извршена дијалекатска диференцијација прасловенског језика. Уосталом, трагова српског имена има, у топонимији или у историјским изворима, и на другим странама где Словени живе или су живели. Овакве остатке српског присуства у давнини налазимо у деловима Пољске и међу изумрлим Словенима у данашњој Немачкој, затим по Грчкој и Јегејској Македонији, па и у имену места Срб у Лици које је старије од досељења српског живља који сад обитава у том крају. Сасвим слично стоји и са хрватским именом које пратимо такође по деловима Пољске и Немачке, а уосталом и Чехословачке, а исто тако и у Грчкој. Међутим, нигде у тим земљама није се сачувало хрватско име као жив етноним (етнички назив) који би био пандан имену Лужичких Срба.

У спису *De administrando imperio* (О управљању царством) византијског цара Константина Порфирогенита из X века забележено је предање да су Срби и Хрвати дошли из закарпатских крајева после 626. године, умећући се између других Словена већ насељених на Балкану. Језичке чињенице

---

[1] Бугарско име унели су освајачи турског порекла који су у VII веку покорили Словене на истоку Балкана, да би се затим сами језички словенизирали. Име Словенци само је модификација наслеђеног општег имена Словени, док је Македонија сачувани антички назив те земље.

не потврђују овај податак, бар не као околност од битнијег етноисторијског значаја. У језику Срба и Хрвата нема севернословенских особина којима би се они издвајали међу својим јужнословенским суседима. Наравно, има доста заједничких српскохрватских посебности, али се не може доказати да су те језичке одлике донесене са севера. Највећим делом ради се о очигледним иновацијама из доцнијих епоха. Што се тиче праваца јужнословенског наступања ка југу, располажемо вестима из писаних византијских извора који јасно казују да су Словени стизали и преко Паноније и преко Дакије, дакле да су прелазили на Балкан преко Дунава и западно и источно од Ђердапа. Недостају, међутим, директна обавештења о путевима којима су се Словени сливали у панонску и дачку равницу и затим надирали кроз те области; на сличан начин остају нерасветљени и правци њиховог кретања кроз балканске пределе. Ту нам опет стоје на располагању искључиво лингвистички подаци, оличени у географским границама појединих језичких појава (такве се границе у дијалектологији називају изоглосама). Али и тај је материјал употребљив само уколико се може показати, бар са знатном мером вероватноће, да се ради о језичким разликама старијим од миграције. За овакве хронолошке процене могу служити већ помињани критерији присутности појаве у старословенским текстовима и њене унутрашње природе, а осим њих и други: да ли изоглосе одговарају могућним правцима миграционих струја, као и да ли се продужују у словенским језичким траговима на земљишту Аустрије, Мађарске или Румуније, а евентуално и на тлу самих севернословенских језика.

Пажњу истраживача привлачи нарочито једна велика скупина очигледно давнашњих изоглоса које иду углавном заједно од ушћа Тимока преко источних подножја планина дуж српско—бугарске границе до Осогова, а затим у широком луку кроз североисточну Македонију до Овчег поља и Скопља, и даље јужно од Тетова ка албанској етничкој граници око Шар-планине. Не улазећи у детаљно набрајање ових појава, навешћемо неколико најважнијих, симболишући сваку само по једним паром примера, узетим из књижевних језика српскохрватског и бугарског, од којих први илуструје (у на-

челу) ситуацију западно од оцртане линије, а други стање на истоку од ње: сх. *дан* са истим вокалом као *сан:* буг. *ден,* али *сън* са друкчијим вокалом, сх. *рука:* буг. *ръка,* сх. *земља:* буг. *земя,* сх. *ноћ:* буг. *нощ* (=ношт), сх. *међа:* буг. *межда,* сх. *њега:* буг. *него,* сх. *тресемо:* буг. *тресем,* сх. *тресу:* буг. *тресът* (са *-т* на крају). Сасвим је извесно да све ове разлике, по којима данас јужнословенске говоре делимо на западнојужнословенску и источнојужнословенску грану, потичу из дубоке старине, свакако не мање од око хиљаду година. Па ипак, за сваку од њих појединачно недостају сигурни докази који би потврђивали да су старије од сеоба. Значајну индицију пружа присуство већине набројаних гласовних појава, бар у рудиментарној форми, у траговима ишчезлих словенских говора у Румунији, тачније у старим словенским позајмицама у румунском језику и, што је нарочито значајно, у румунској топонимији. Показује се да су се промене извршиле на источнојужнословенски начин у највећем делу Румуније, а на западнојужнословенски начин у најзападнијим пределима те земље. Посматрање географске карте сугерира утисак да су језичке дивергенције постојале још у време кад су се Словени у паралелним струјама спуштали ка југу, једни кроз Панонију, а други кроз Дакију (при чему су захватили и подручје у луку Карпата, данашњи Ердељ) и да су затим избили на византијску границу, једни западно од Ђердапа, а други источно од њега, и то углавном узајамно независно јер су их раздвајале планине које се са северне стране надносе над Ђердап. Са својим равничарским и земљорадничким навикама и умењима, Словени су имали све разлоге да избегавају улажење у висинске пејзаже. Прешавши тако преко Дунава у одвојеним формацијама, западна и источна грана Јужних Словена наставиле су продирање ка југу кроз пределе Србије, Бугарске и Македоније, а данашњи сноп изоглоса сведочи о некадашњем размеђу између двеју миграционих лавина.

Оваква реконструкција збивања примамљује својом простом, провидном логиком. Па ипак, показује се да је њена уверљивост много већа на први поглед него на завршетку подробне анализе — иако би било претерано рећи да таква

анализа искључује сваку вероватноћу да су се ствари баш овако догодиле. Загледајући чињенице поближе, наћи ћемо неколико проблемских чворова које наша хипотеза не разрешава једноставно. Пре свега ниједна од набројаних изоглоса не продужава се на севернословенском тлу. Кад би то био случај, кад би ситуација на земљишту Румуније и она на данашњем јужнословенском подручју биле само пројекција диференцијације присутне и међу северним Словенима, наша би хипотеза била недвосмислено доказана. Али ствари не стоје тако. Остаје отворена могућност да су се дивергенције чије изоглосе секу Румунију појавиле тек у доба одвојеног наступања двеју грана Јужних Словена ка југу, или чак да су Словени у данашњој Румунији и данашњој Бугарској развили неколико заједничких одлика накнадно, у првим вековима по досељавању у те земље (додуше, ово имплицира да су те промене већ биле условљене и припремљене неким особеностима у затеченој језичкој ситуацији, из чега би следило да су те недовољно прецизно сагледиве особености у ствари заједничка баштина источне гране Јужних Словена у контрасту према западној грани која је из прадомовине понела нешто друкчије стање). Доста тешкоћа стварају и словенски елементи у мађарском језику: у најстаријем и најважнијем слоју његових словенских позајмица доминирају оне источнојужнословенског типа, а и у топонимији Мађарске има таквих елемената (сам назив града *Pest* [читај *пешт]* одговара бугарској форми *пещ* [чит. *пешт]*, а не српскохрватској *пећ* или словеначкој *peč)*. Ово уноси збрку у реконструисану карту миграционих токова. Додуше, има разлога и за претпоставку да су Мађари своје прве значајне додире са Словенима имали још у пролазу, на тлу Румуније, и да су тамо преузели словенске речи у источнојужнословенском гласовном облику, па да су затим такве називе и сами давали понеком географском објекту у новој постојбини. Наравно, ово све није сигурно, али се не може ни искључити. Исто тако се не може искључити ни евентуалност да су се огранци источне гране Јужних Словена накнадно из ердељских висија спустили у равницу централне Мађарске.

И сам географски положај нашег снопа изоглоса ствара понеку недоумицу. Тај сноп не одговара у потпуности правцу који би под правим углом пресецао Дунав на Ђердапу. Таква геометријски правилна црта пролазила би планинама хомољског масива на западу од тимочке долине, а затим би се протезала ка Скопљу или Тетову долином Јужне Мораве или чак западно од ње. Другим речима, постојећи сноп изоглоса постављен је знатно источније од очекиване црте и одликује се уз то великом избочином истуреном ка југоистоку. С друге стране, и ове се околности могу некако помирити с нашом хипотезом. Ако прихватимо да су припадници западне гране Јужних Словена продирали долином Велике Мораве, онда је било логично да они наставе кретање и долинама Јужне Мораве и Нишаве, испуњавајући постепено цео моравски слив. У тој перспективи не изгледа неприродно ни то што су они углавном пре припадника источне групе заузели планинске венце на вододелницама, па у крајњој линији ни то што су се оданде затим спустили понегде у долине на источним подножјима (поред осталог у тимочку и пчињску долину). Само, у таквом случају вероватно бисмо очекивали масовно присуство припадника западне гране у вардарској долини, и чак јужно одатле, по Грчкој. Ако су западни Јужни Словени заузели целу северну ивицу Македоније, укључујући прилазе од јужноморавске долине и Косова, било би логично да су продужили и даље ка југу, јер се у вардарску долину улази лакше одатле него са истока, преко Осогова или масива око изворишног басена Брегалнице. Али ту ипак не можемо искључити могућност да су припадници источне гране, прошавши долином Струме ка јегејским равницама око Солуна, надирали одатле узводно ка северозападу долинама Вардара и Струмице, у сусрет западној струји која је наилазила из моравских и косовских предела. Тако се у нашој анализи аргументи и противаргументи слажу једни на друге и узајамно разводњавају.

Слика постаје још сложенија ако имамо у виду да се већ набројаним изоглосама могу додати и друге чија је старина такође знатна, али за које позитивно знамо да не могу бити старије од насељавања Словена на Балкан. Тако се за-

падно од наше црте говори (српскохрв. књиж.) *унук*, а источно од црте (буг. књиж.) *внук*, зап. *црвен*: ист. *червен*, зап. *град, нож*: ист. *грат, нош* (у изговору, мада се и по бугарском правопису пише *град, нож*), зап. *све*: ист. *все*, зап. множ. *жене*: ист. *жени*, зап. множина придева *млади, младе, млада* (=посебне форме за сваки род): ист. *млади* за сва три рода, зап. *показасте* (друго лице множине аориста): ист. *показахте*, зап. *показаше* (треће лице множине аориста): ист. *показаха*. Ове се изоглосе доста прецизно поклапају међу собом и с онима из првог списка, осим на македонском земљишту где се наш сноп и иначе у приличној мери расипа, углавном одступањем појединих изоглоса ка југоистоку. Наравно, присуство ових појава само потврђује дубину давнашње етничке пукотине између двеју грана Јужних Словена. Али уједно, сада је јасно да претпоставка о дивергентном развоју *пре* досељења није довољна да објасни чињенице. Очигледно је и *после* досељења постојао период таквог развоја, што имплицира да су и појаве из нашег првог списка могле настати у том периоду (наравно, с напоменом да су оне чије се изоглосе протежу преко Румуније ипак у најмању руку одсјај неких старијих диференцијација).

Не треба, с друге стране, потцењивати ни значај једном створене дијалекатске пукотине као чиниоца који одређује даља збивања. У нашем случају извесни кудикамо новији иновациони таласи, на пример губљење сугласника *х* у већини српских крајева у XVII и XVIII веку, зауставили су се на већ постојећој линији. То је и природно: различите околности у већ створеним језичким системима детерминирају дивергентне путеве даље еволуције, а свакако није без значаја ни свест у масама о дијалекатској различитости која поставља психолошку брану према иновацијама које допиру из предела с оне стране међе.

Нигде на јужнословенском тлу нема тако густог снопа тако старих и тако значајних изоглоса као што је овај о којем овде расправљамо. Штавише, нема тако дубоке језичке пукотине ни у севернословенском свету, ако изузмемо линију која раздваја Западне од Источних Словена (конкретно, Пољаке и Словаке од Белоруса и Украјинаца). Откуда толика

пукотина, како је она настала? Ово питање заоштрава се на нов начин сад кад знамо да је недовољна хипотеза о паралелном наступању ка југу двеју одвојених скупина Словена. Потребно је прецизирати шта је могло изазвати вишевековни прекид контакта након доласка у нову постојбину, и то баш дуж дате линије. Наравно, најједноставније би било прогласити одговорним географски рељеф, али то би било и најмање реалистично. Брда и планина има готово посвуда по Балкану, па чак и знатно виших и непроходнијих од оних чијим се падинама креће наша линија која, уосталом, на доста места пресеца и долине. Не могу нам помоћи ни политичке поделе у прошлости, а међу њима ни границе између Србије и Бугарске. Те су се границе у средњем веку пречесто мењале да би могле допринети стварању оштре језичке међе на било којем одређеном месту, а осим тога налазиле су се увек осетно западније од северне половине наше линије. Чак ни највећа експанзија немањићке државе или Деспотовине није захватила тимочки слив, а ни горње Понишавље. Али како онда објаснити чудну концентрацију изоглоса на прилично неочекиваном месту?

Пођимо ипак од оног што се потврђује као извесно: после насељавања обеју грана Јужних Словена на Балкан, између њих задуго није било приснијег контакта. Из тог би произлазило да су припадници једне и друге гране, прешавши Дунав западно и источно од Ђердапа, захватили испрва углавном речне долине и равнице, остављајући планинске амбијенте за каснију експанзију која је вероватно уследила тек онда кад се словенски живаљ по долинама толико намножио да се појавио популациони вишак, и кад су Словени били већ довољно прилагођени поднебљу и балканском начину сточарења. Смемо ли из овога закључити да су висински предели на размеђу двеју грана Јужних Словена стајали безљудни читавих неколико векова? Свакако не. Словени нису затекли Балканско полуострво ненасељено, а нису могли ни истребити староседеоце без остатка. Искуство не само тих најстаријих времена него и много новијих, потврђује да се у случајевима велике колективне опасности свет слива у збегове, и то двојаке: или иза тврђавских зидова, или у неприступачне

шуме и гудуре. На тим странама треба да тражимо континуитет егзистенције наших предсловенских предака, чији је удео у нашем биолошком пореклу врло знатан, можда чак и већи од словенског.

Поуздана историјска сведочанства доказују да су данашње земље српскохрватског језика у касно античко доба све улазиле у састав зоне латинског језика која је покривала половину Римске империје. Граница између области латинског и грчког језика протезала се од Јадранског мора у Албанији, па јужно од Скопља и кроз околину Ћустендила и Софије на планину Балкан и даље ка црноморском приморју. Наравно, латински је у нашим земљама био сразмерно скорашњи уљез, али је ипак за неколико столећа од римског освајања до словенске најезде стигао да прекрије старији језички слој — трачки у источној половини Србије, а илирски западно одатле. Нема доказа да је игде илирски или трачки живаљ у садашњим српскохрватским крајевима доживео да дође у непосредан додир са Словенима; нема дакле ни илирских или трачких речи за које бисмо могли рећи да су преузете изравно из једног од тих језика у српскохрватски (уз све ово треба ставити извесну ограду у вези с Албанцима и њиховим језиком, о чему ће још бити речи). Брза романизација староседелаца показује огроман престиж римске цивилизације међу варварима у покореним провинцијама; ако се замислимо у релацијама поређења, остаћемо под импресијом дубине извршеног утицаја, бескрајно далекосежнијег од свега што је забележено доцније у временима турске или аустријске владавине. Наравно, ту не треба потценити ни улогу колониста досељених из разних крајева простране империје, нарочито легионара распоређених на дунавском „лимесу“, утврђеној и добро запоседнутој пограничној зони.

Када је катаклизма словенске инвазије угрозила опстанак затеченог становништва, један његов део је нашао уточиште у утврђеним приморским градовима, док су се други повукли у шуме. Штури историјски извори не садрже појединости о трагедији коју је носила таква промена начина живота, али наша машта лако може помоћи да схватимо шта је значило напустити уређене градове и села, животни стил

у којем су често имали своје место и писменост, и театар и водовод и купатило, и покушати се привићи на номадско овчарење по тешко проходним брдима, наравно уз повратак примитивизму и потпуној неписмености. Али упркос свему потомци тих становника шумских збегова успели су да преживе; очито је да у том амбијенту треба тражити зачетак румунског народа, као што је опет у градовима дуж јадранске обале формиран један други етникум, лингвистички обележен далматским језиком (на који ће се ово наше разлагање још једном вратити).

У самој ствари, питање првобитне постојбине Румуна спада у спорне проблеме историјске и језичке науке. Јасно је толико да су Румуни потомци романизованог становништва које је преживело словенску инвазију, и то у неком региону који није одвећ простран, јер се све расуте гране румунског етникума у односу на друге романске језике одликују врло изразитим заједничким језичким особинама које су могле настати само у тесној заједници. Међутим није сасвим извесно које је то подручје било колевка румунског народа. На први поглед изгледа сасвим логично да је то била сама Румунија. Такво мишљење, уосталом, постоји и у науци, нарочито међу румунским истраживачима. Па ипак, том се схватању супротставља аргумент да су Римљани владали Дакијом сразмерно кратко, око 165 година (106—271. наше ере), док су данашња Србија и Бугарска провеле више од пет столећа под римском владавином, што је давало далеко бољу могућност за потпунију романизацију. Нарочито је компактан морао бити живаљ латинског језика у лимесу дуж Дунава, после губитка Дакије. Врло су богата сведочанства о постојању многобројних римских градова и тврђава у тој области, од Београда па све до Добруџе. С друге стране, није вероватно да је Дакија икада била темељито романизирана, а ни да је становништво латинског језика, уколико га је било у њој, остало тамо и после повлачења легија на јужну страну Дунава 271. године. Због свега тога већина нерумунских испитивача склона је томе да порекло Румуна тражи у римској провинцији Мезији која је захватала поред осталог источну Србију и северну Бугарску. Чињеница да Румуни стварно

живе у Дакији, а не у Мезији, ту не долази у обзир као противаргумент. Наиме сви подаци потврђују да су Румуни испрва били искључиво номадски пастири, ванредно покретљиви и спремни на миграције у удаљене крајеве. Већ у X веку историјски извори затичу велику скупину Влаха у данашњој Тесалији у Грчкој, средњовековне рашке повеље препуне су помена о влашким сточарима, у XVI веку они стижу и на Крк и у Истру, а у Карпатима њихови крајњи изданци допрли су до северне Словачке, јужне Пољске и северне Моравске. Стога је природно претпоставити да се после словенског освајања земаља јужно од Дунава један део затечених Романа лако могао пребацити на север преко велике реке, другим речима да је донекле дошло до рокаде између освајача који су надирали на југ и побеђених којима је пут спасења понекад водио баш у пределе непосредно пре тога напуштене од освајача.

Још двадесетих година овог века изашао је холандски слависта ван Вејк (van Wijk) с теоријом о томе да су у раном средњем веку Срби од Бугара били одвојени појасом у којем је живело румунско становништво. Тек доцније, кад су Румуни делом одлутали у друге крајеве, а делом подлегли асимилацији, дошле су у непосредан додир западна и источна грана Јужних Словена. Ово гледање савршено хармонира са налазима лингвистичке географије која је, као што смо видели, констатовала (тек много после ван Вејка) веома јаку концентрацију изоглоса дуж демаркационе линије између двају великих блокова јужнословенског етникума. Језичка пукотина зато и јесте дубока што су се обе стране обликовале посебно, па су тек накнадно, већ изразито издиференциране, дошле у географски додир.

И поред све уверљивости хипотезе коју смо испричали, она се може примити само са понеким допунама и оградама. Прва од њих тицала би се могућности да је у несловенском међупростору који је раздвајао две групе Словена било и албанског живља, а не само румунског. У ствари, и питање колевке албанског народа спада у клупко контроверзних проблема етноисторије Балкана, додуше тек у последњим деценијама (док се о старој постојбини Румуна дискутује већ

читав век). Показало се, наиме, да албански језик ни у којем случају није продужење старог илирског језика који се пре римског освајања говорио у данашњој Албанији (и у већем делу Југославије). Једноставно, особине албанског језика у оштрој су противности с оним што се зна о старом илирском. Уз то се испоставило да је у албанском сва терминологија везана за море и поморство секундарна, позајмљена из других језика. Чак и реч за рибу је преузета из латинског, док албански назив весла потиче од словенског *лопата*. Ствари не би могле стајати овако да је стара постојбина Албанаца била крај морске обале; у том случају они би одраније имали аутохтоних речи бар за тако елементарне појмове неодвојиве од живота у приморју. Уосталом, и сва друга сведочанства говоре да су Албанци у ранијем средњем веку били пастири и живели истим начином живота и под сличним друштвеним и цивилизационим околностима као Румуни. А то значи да су, као и Румуни, били типични континенталци. Научнике је импресионирала и појава да у самој Албанији нема сигурних трагова о томе да је античка топонимија била директно наслеђена у албански језик, без словенског посредства, док с друге стране постоје индиције да су имена као Ниш, Штип, Шар и Охрид дошла Словенима тек из албанских уста. Карактеристично је и то да у романским елементима албанског језика има много специфичних спона са румунским, а да су у оба језика присутни многи изрази из пастирске терминологије који очигледно воде порекло из неког старог предримског балканског језика (наравно, ми имамо све разлоге да претпоставимо да је у предримско доба у планинама Балканског полуострва практикована углавном иста врста овчарског сточарења коју је забележио средњи век и која је местимично трајала све до близу наших дана). По свој прилици, језик у којем су настали ови изрази био је у ствари предак албанског језика, из којег су Румуни преузели изразе посебно везане за балкански стил овчарства (или су, можда још вероватније, преци Румуна примајући латински језик задржали из свог ранијег језика управо оне изразе који су били најприснији њиховом начину живота и за које у латинском можда није ни било добрих еквивалената). Остаје да се реши

који је језик то могао бити. Данас у науци преовлађује мишљење да се ради о трачком језику; доказана је извесна општа сличност између албанског и трачког чија је физиономија реконструисана по доста шкртим остацима у античким натписима и записима. Пронађена су штавише и нека конкретна подударања у појединостима. То, додуше, није много, и чак није довољно да нас сасвим убеди, али засад нема бољег кандидата од трачког језика. Ако имамо у виду да је област тог језика осим данашње Бугарске (па и Румуније) запремала и источну Србију, остаће нам као највероватније место старе постојбине Албанаца источна Србија, дакле опет предели који су у раном средњем веку могли сачињавати онај међупростор између двеју грана Јужних Словена.

Ако је тачно све што смо овде претпоставили, доцнији развој је морао комбиновати два-три процеса: постепену емиграцију румунског и албанског живља из простора о којем је реч, продирање у тај простор словенских насељеника, и то оних западне гране, и асимилацију остатака затеченог становништва (с изузетком дела Румуна у североисточној Србији и дела Албанаца у метохијској области). Непознате су нам историјске околности које су условиле да баш припадници западне групе, а не они источне, заузму међупростор. Није вероватно да је ту одлучно било ширење немањићке државе ка југоистоку. Ради се о пастирским кретањима у још старијем периоду, а осим тога већ смо утврдили да је на сектору од Дунава до подручја југозападно од Софије позиција нашег снопа изоглоса знатно источнија од крајњих међа средњовековне Србије у доба њене најјаче експанзије. Ово, наравно, не искључује шансу да је на северним прилазима Македонији извесну улогу могло одиграти српско продирање у XIII веку и српска владавина у XIV веку. Исто тако ово не значи да није било и друкчијих насељеника. Име једног села јужно од Пирота (Љубераждa) и групице од по неколико топонима у врањском и призренском крају одају трагове источнојужнословенског насељавања, и то, судећи по архаичној формацији ових топонима, веома старог датума. Говор тих места и предела данас се не издваја из дијалекта околине; јасно је да је западнојужнословенски језички слој током доцнијег развоја

сасвим превладао. У неким именима насеља (Драгобужде и Тибужде код Врања, Побужје код Скопља), огледа се необична комбинација двеју јужнословенских грана: вокал *у* у тим примерима могао се развити само путем западнојужнословенског гласовног развоја, а група *жд* (одн. консонант *ж*) сведочи о развоју у источнојужнословенском смислу. Дијалеката с овако комбинованим особинама данас нема, ни на том терену ни другде.

Уверљивост теорије о дугом задржавању несловенске тампонске области између двеју грана Јужних Словена зависи, наравно, највише од тога колико има стварних трагова албанског и румунског етникума у том простору. Ту би три врсте сведочанстава биле од највеће вредности: директни помени Влаха или Арбанаса у средњовековним текстовима, трагови њихових језика у топонимији и најзад такви трагови у данашњим дијалектима. У погледу првог извора поседујемо делимичне информације: многе старе српске повеље помињу Влахе, па и Арбанасе, углавном као планинске сточаре са посебним друштвеним статусом. Ови помени, међутим, не покривају целу територију о којој је реч, већ углавном само њене западније пределе, али ништа друго не бисмо ни могли очекивати: за остале делове те области једноставно не поседујемо повеље. С друге стране Власи и Арбанаси помињу се у средњем веку и у крајевима западно од зоне о којој је реч. Засад недостају студије које би прецизније изнеле на видело све што би се на основу расположивог материјала могло рећи о средњовековној распрострањености тих народа (додуше, у погледу Албанаца јасно је толико да подручје њиховог присуства у XIV—XV в. није било веће него мање од данашњег). Међутим топонимија источне Србије пружа обилате податке. Имена као Бербатово, Букуровац, Бучум, Валуниш, Корбевац, Маржини, Мерџелат, Сврљиг, Сурдулица, Тумба, Џепа и многа друга румунског су порекла. Досад ни овде није обављено подробно прикупљање и анализа материјала, али је јасно да ће то представљати захвалан задатак за будуће истраживаче. Уосталом и на бугарској страни границе, на пример у софијском крају, знатан је удео румунског елемента у топонимији оличен у именима као Банаиз, Банишора, Бов,

Вакарел, Гавнос, Пасарел, Урсул. С друге стране, у многим нашим крајевима, пре свега планинским, има такође румунских трагова у топонимији, али нигде у толикој мери као у источној Србији (овде, наравно, није реч о североисточном углу Србије где се и данас делимично говори влашки, него с долини Јужне Мораве и областима источно одатле). Што се тиче албанских елемената у топонимији, њих је наравно много у косовско-метохијској области и њеном непосредном суседству, али за пределе даље ка истоку и североистоку нема сигурних података (ако изузмемо већ поменуто тумачење данашњег гласовног лика античких назива Ниш и Штип). Сами дијалекти не садрже нарочито много румунских или албанских елемената у речничком благу — судећи бар по ономе што се досад зна, јер детаљна испитивања нису вршена — али су зато пуни такозваних балканизама, структуралних особина какве се иначе не налазе у српскохрватском језику, али их има у румунском, албанском, новогрчком, бугарском и македонском. Овамо спадају драстично смањење броја падежа, непознавање инфинитива, удвајање личних заменица (*мене ме види*), компаратив типа *по млад* и скраћење свих дугих акцената.

Још почетком овог века Александар Белић је, утврдивши чисто српску основицу дијалеката у овом простору, које је он назвао призренско-тимочким, објаснио балканизме у њима као траг румунског супстрата. То објашњење и данас изгледа веродостојно, уз резерву да је и суседство бугарских и македонских говора могло такође допринети истом исходу. Новину у разматрање овог проблема унела су сразмерно недавна истраживања српских говора у Банату дуж румунске границе и на самој румунској територији. Показало се да тамо такорећи пред нашим очима настају балканизми под непосредним дејством румунског окружења, што повећава вероватноћу да је утицај истог језика некада одиграо исту улогу и у призренско-тимочким пределима.

На завршетку ове дигресије о питању некадашњег несловенског појаса између двеју грана Јужних Словена можемо закључити да је такав појас по свој прилици заиста постојао и да је то допринело узајамној изолацији тих двеју грана.

Уосталом сад можемо поћи и корак даље у свођењу закључака досадашњег излагања. На постављена питања о језичкој индивидуалности Јужних Словена у ширем словенском кругу и њиховој хомогености могуће је одговорити овако: још пре расељавања прасловенске заједнице Јужни Словени су били група обележена умереним бројем посебности, али је вероватно и да су међу њима већ тада у заметку постојале значајне разлике. Те су разлике биле већ сасвим видљиве у фази њиховог надирања ка Балкану, а битно су се повећале у првим вековима по заузимању нове постојбине. Међу трима великим скупинама словенских језика јужнословенска има најразговетнију унутрашњу диференцијацију, за њом долази западнојужнословенска (чешки, словачки, горњолужички и доњолужички, пољски са кашупским и изумрли полапски), и на крају источнословенска скупина (руски, белоруски, украјински) која је осетно хомогенија од других двеју.

Умесно је поставити и питање има ли и других изоглоса, осим оних на линији Тимок-Осогов-Шара, које би рефлектовале неку стару подељеност Јужних Словена, евентуално донесену још из света прасловенских дијалеката. Одмах да одговоримо: на тлу источне гране Јужних Словена оваквих изоглоса нема (бар не у гласовним и граматичким особинама, јер се у лексичке појединости не може улазити због њиховог огромног броја који увек даје могућност за најразличитија повезивања), али зато на западној половини јужнословенског подручја постоји неколико изоглоса баш овакве природе. Већ смо имали прилику да констатујемо повезаност извесних говора у Словенији и Хрватској са чешким језиком. Конкретно, ради се о четири појаве: у најсевернијим словеначким дијалектима сачувано је *дл* у речима као *modlit[i]*, као чешки *modliti*, а различито од типичног јужнословенског *молити*; у целој западној половини словеначког подручја, као и у чакавским говорима у Истри, околини Ријеке и делу Кварнерског оточја сугласник *г* се изговара са трењем уместо затвора у устима, што је био прелазни стадијум ка развитку чешког *h* уместо *г*; у неким северним и западним периферијским словеначким говорима, а понегде и у чакавској Истри, јавља се префикс *ви-* место *из-* (*vibrat[i]* као чешки *vybrati*, па и руски *выбрать*,

а друкчије од типичног јужнословенског *из[а]брати*); најзад, словеначки облици инструментала једнине као *roko*, кајкавски као *rukum* и северночакавски као *rukun* сродни су по постању с одговарајућим чешким и пољским формама, а различити од јужночакавских и штокавских (типа *руком*). Осим ових факата, у којима је веза са севернословенском орбитом очигледна (и тешко би могла бити секундарна и случајна у сва четири примера), може се навести и неколико других изоглоса које су по свему судећи давнашњег настанка, а по правцу би могле бити пројекција кретања миграционих струја у доба досељавања. Ту су пре свега изоглосе словеначко-кајкавских особености којима се ти језички типови одвајају од штокавских и чакавских дијалеката: *orjemo* према шток.-чак. *оремо*, *mîslīš* са дугим силазним акцентом, а не *му̏слӣш* са кратким, *dóbri* са дугим узлазним акцентом, а не *до̏брӣ* са кратким (и овде илуструјемо сваку особину само по једним примером, не улазећи у научне дефиниције појава које стручњаку на овом месту нису неопходне, а нестручњака би само оптеретиле). Ипак се за све ове појаве зна да су се могле коначно уобличити најраније два-три века по досељењу Јужних Словена, што би значило да се дивергенција, ако је ње уопште било у тренутку насељавања, ограничавала на околности које су доцније условиле различите развојне исходе. Међутим, има других кајкавско-словеначких посебности чији је датум настанка очигледно новији тако да се с извесношћу може говорити о кајкавско-словеначкој еволутивној заједници још врло дуго по досељењу, што отвара могућност да и набројане појаве сместимо у ту заједницу.

За историју нашег језика врло су важне и изоглосе гласовних односа оличених у примерима *гушћер: гуштер* и *меја: међа*. Западна ситуација прекрива у оба случаја словеначки језик и чакавске говоре, као и западније кајкавске пределе. Осим тога тип *меја* захвата и понеке стариначке штокавске говоре у Босни и Далмацији, а тип *гушћер* и источну кајкавштину и већи део славонске штокавштине, па и нешто пространије земљиште и иначе на штокавском тлу. Било би одвећ смело гледати у овим поделама одсјај нечега што је постојало као готово још пре преласка Словена преко Драве, јер о томе

доказа нема, али је извесно да су и ту у питању трагови врло раног развоја. Да додамо, уосталом, и један нешто шири закључак: око X—XI века затичемо и западнојужнословенску групу већ изразито издиференцирану. Ту с једне стране стоји велики, у суштини монолитан комплекс источне и средишње штокавштине, а с друге стране изнијансирана градација на западу која иде преко западноштокавских говора (такође неједнаких међу собом), јужних и северних чакавских, источних и западних кајкавских, и разних типова словеначких дијалеката који у самом северозападном углу словеначког подручја показују највише одступања од штокавског стања. Све је ово у природном складу са принципом лингвистичке географије да под нормалним околностима језичке разлике теже да буду пропорционалне са географском дистанцом, будући да је та дистанца фактор који омета комуникацију међу људима, а дијалекатске различитости нарастају са слабљењем комуникације.

2

Устаљивање јужнословенских маса на Балканском полуострву и у суседним деловима средње Европе уопште је нормализовало услове за језичку диференцијацију. Док су језичке границе које настају приликом миграција у ствари консеквенца различитог порекла насељеника на разним местима, дакле одсјај разлика створених раније, у изворишним областима миграција, у периодима стабилне настањености дијалекти дивергирају из простог разлога што се језик стално мења, а сувише је сложен и пребогат појединостима да би се могао спонтано мењати свугде на исти начин. Наравно, узајамни контакт популација тежи да смањи разлике које настају, али је његов ефекат само делимичан. С протицањем времена стварају се увек нове изоглосе, нарочито на линијама слабијег додира, а то значи тамо где географија или историја постављају препреке. Лингвистички географи су навикнути на појаву густих снопова изоглоса дуж непроходних планинских ланаца, или дуж вековних политичких или верских гра-

ница. А с друге стране историја језика пуна је примера за образовање релативно уједначених дијалекатских подручја заслугом зрачења неког снажног политичког, економског и културног центра на област која му гравитира.

На језичкој диференцијацији Јужних Словена у прва два-три века по досељавању овде се нећемо посебно задржавати. Не само што ванредно мало знамо о језичкој историји, и уопште о историји, наших тада још неписмених предака у тој тамној епоси, већ је, како смо видели, практично веома тешко одвојити тадашње иновације од оних које су донесене при миграцијама. Стога ћемо као полазну тачку за излагање које следи узети X век — опет, разуме се, само као приближни оријентир јер и ту нам недостаје чврст ослонац који би могли пружити само бројни сачувани текстови на нашем језику из разних крајева. То што се ипак донекле можемо ослонити на неке генералне појмове о језичким и другим приликама у X веку и око њега, долази отуда што из тог доба поседујемо (додуше врло мршаве) записе наших имена у грчким и латинским изворима, што на основу старословенске писмености знамо подоста о тадашњој језичкој ситуацији у суседним бугарским и македонским областима, а на основу Брижињских одломака и понешто о словеначком језичком стању. Уосталом у X веку већ је присутна политичка подела јужнословенског света која ће, са извесним модификацијама и пролазним валовима византијске доминације, трајати до турске најезде.

Још од краја VIII века франачко освајање одвојило је највећи део данашњих словеначких земаља од главнине јужнословенског етничког света. Политичка граница постављена између Словеније и Хрватске остала је до данас на скоро истом месту с јединим знатнијим променама у XII веку кад је словеначко подручје проширено прикључењем Беле Крајине, појаса између Крке и Жумберачких планина, као и предела од Птуја до Љутомера. У целини узев, овде се ради о кудикамо најстабилнијој међу историјским границама које деле јужнословенске земље и сасвим је природно што ту баријеру прати и значајан сноп изоглоса. Северно од Купе на хрватској страни границе налазе се кајкавски говори, поре-

клом сродни са словеначкима, али данас ипак знатно различити од њих. Све индиције говоре да темељна сродност хрватских кајкавских говора са словеначким мора бити старија од постављања политичке преграде, а то сугерира да су преци кајкаваца и Словенаца још у доба насељавања чинили једну језичку скупину. Околности после насељавања, а поготову оне које су настале државноправном изолацијом, никако нису могле погодовати стварању стања у којем се кајкавска област интензивно везује са словеначком а истовремено дубоко диференцира према своме штокавском и чакавском суседству, упркос тешњим политичким везама с тим суседством. У зони око Купе и даље кроз Горски Котар и Истру непосредни суседи словеначких дијалеката су чакавци. У самој Истри изразито су словеначки говори копарске зоне, али претежно словеначку основицу имају и говори око Бузета, као што су је имали и они у оближњим пределима дуж доњег тока реке Мирне.

Тле на којем се развила хрватска кајкавштина била је средњовековна Славонија (тзв. Панонска Хрватска, у народном говору *Словиње)*, политичка формација која је припојена Хрватској у X веку и која је после угарског освајања Хрватске почетком XII века добила посебан статус, уз много приснију везу с Угарском од оне коју је имала Хрватска у ужем смислу речи (тзв. Далматинска Хрватска, *Хрвати* по тадашњем народном називу). Својим географским простирањем средњовековна Славонија разликовала се од данашње. Она се протезала од словеначке границе до једне линије која је кроз данашњу Славонију спајала Саву и Драву (жупаније даље ка истоку потпадале су директно под угарску круну). У Славонију су, уосталом, улазили и предели јужно од Саве, и чак јужно од Купе, све до границе Хрватске на Гвозду. Говори који су се развили на том простору поседовали су значајан фонд заједничких особина, пре свега у акцентуацији и у судбини вокала, али је по свему судећи било и ивичних говорних типова прелазних према штокавштини на истоку односно чакавштини на југу.

Северно од територије Славоније сачували су се на тлу Угарске прекомурски говори који су, удаљенији од кајкавских

иновационих жаришта, остали нетакнути њиховим утицајем, али су исто тако остали у многом изван словеначке развојне сфере. Нешто више заједничког са главнином словеначких говора имају они у накнадно припојеној зони источно од Птуја.

Изложена слика даје повод да се постави питање због чега се словеначки језик данас сматра посебним језиком, различитим од српскохрватског, а такође и зашто се онда хрватски кајкавски говори убрајају у српскохрватске. Одговарајући, морамо поћи од основне чињенице да је разлика између појма дијалеката истог језика и појма блиско сродних језика тешко ухватљива, толико да су у многим конкретним случајевима научници подељени у проценама. Ако се ради о ситуацији у мање развијеним друштвеним срединама, недостаје нам јасан критериј за процењивање. Варљива је популарна представа о томе да се носиоци дијалеката истог језика узајамно могу разумети, а носиоци разних језика не могу. Пре свега разумљивост је ствар релативна, већа или мања, а не нека апсолутна категорија које има или нема. У пракси она зависи и од случајних чинилаца таквих као говорни темпо, или тема разговора, или интелигенција и чак тренутна будност слушаоца. Зна се, даље, да се носиоци разних дијалеката појединих језика врло тешко могу споразумети (Италијани са југа и севера, Словенци из Приморја и Штајерске, итд.), док се понекад и други језик може разабрати у једној елементарној мери (у свима ратовима где су се сретали, српски и руски војници успевали су да комуницирају остајући сваки мање-више у оквирима свог језика). Међутим, у срединама одмаклијим у друштвеном развоју јављају се обележја која омогућују да се у процењивању избегне апроксимативно-квантитативни приступ. Та су обележја национална опредељеност и употреба различитих књижевних језика. Оба та фактора данас јасно одвајају Словенце од Хрвата, тако да о индивидуалности словеначког језика не може бити спора. Што се тиче хрватских кајкаваца, они су у националном погледу исто што и остали Хрвати, а служе се и истим књижевним језиком, што даје повод да се и њихови дијалекти уброје у српскохрватске. Међутим, ако бисмо остали на тлу чисте

дијалектологије, могле би се наћи две друге солуције које би биле прихватљивије од оваквог груписања. Или би хрватске кајкавце требало уврстити у исту скупину са Словенцима, одвајајући их од штокаваца и чакаваца, или би требало издвојити две посебне јединице, словеначку и хрватску кајкавску. Ни једно ни друго не би било у нескладу са стварношћу кајкавских говора који су, пошавши од основице углавном заједничке са словеначком, доцније иновирали делом на врло особен начин, а делом у комбинацији час са једним, а час са другим суседом.

Чакавштина је поникла на земљишту средњовековне Хрватске која се протезала од источне Истре до ушћа Цетине. Значајно је да је чакавски говор у врло изразитом виду захватио све обале Кварнерског залива; иако је словеначко залеђе врло близу, нигде није ниједан његов језички рукавац допро до кварнерске обале. То свакако није без значаја за питање праваца насељавања Словена: биће да су сви крајеви дуж Кварнера насељавани с истока, а не са севера (словеначка миграциона струја је тежила ка Тршћанском заливу и долини Соче). Осим тога говоре кварнерског басена држала је на окупу и релативна лакоћа и интензивност поморских комуникација. Разуме се, било би илузорно покушавати да се поближе утврди удео сваког од ових двају фактора. Иначе, сама дијалекатска ситуација у Истри веома је поучна. Најближе просечној чакавској језичкој реалности стоји говор у Либурнији око Каства и Опатије. Та је зона не само најисточније смештена, већ је и до XI века припадала Хрватској (тада је, међутим, отцепљена од ње и доспела под франачку, одн. затим немачку па аустријску врховну власт). Још увек врло одређено чакавски, али ипак и недвосмислено повезани са словеначким језиком (првенствено у погледу типа *roka* место *рука*) јесу говори западно од Учке, око Раше и Пазина. Кад се Истра током времена поделила на млетачки и немачки (односно аустријски) део, та је област, као и Либурнија, остала изван круга млетачког владања. Међутим, у бузетском пределу, где су Млечани успели да загосподаре и где су везе са Тршћанским заливом и копарским економским и политич-

ким средиштем биле врло интензивне, већ претежу карактеристике словеначке говорне основице.

Дуж јужне и западне истарске обале задржао се све до наших дана у градовима Ровињу, Водњану и још неким мањим местима, локални потомак латинског језика, данас у науци зван истророманским језиком. Ослонац на Италију ту је био близак и непосредан, а с друге стране ни хрватска ни угарска власт до тих предела никад нису допирале (уместо тога од тринаестог века односно почетка четрнаестог ту је континуирано владала Венеција). Наравно, ово није спречавало словенске досељенике да се као пољопривредници настане у близини ових градова. Још из године 804. имамо податак о жалбама градова против колонизације Словена коју је на њиховом земљишту спроводио месни франачки војвода. Сва је вероватноћа да су говори тих насељеника, у међувремену збрисани са географске карте новим сеобама, били продужење суседних говора бузетске односно пазинске зоне. За западну Истру је, уосталом, карактеристично и снажно продирање млетачког италијанског дијалекта, првенствено дуж обале и у градским насељима.

Чакавски дијалекатски развој је захватио и далматинске градове (Задар, Шибеник, Трогир, Сплит), као и отоке испред чакавске обале, иако су ти градови и отоци често бивали отргнути од Хрватске. У почетку су неки од њих били под византијском влашћу, а доцније су обично потпадали под млетачку. Готово цела средњовековна историја Хрватске, како под домаћим владарима, тако и касније под Угарском, испуњена је наизменичним догађајима око градова и острва којима су правац пречесто давали византијска односно млетачка владавина морем, посебни интереси градског патрицијата и његова етничка издвојеност у низу случајева. Наиме, у једном делу градова дуго се говорио аутохтони романски говор Далмације, тзв. далматски језик. Тај је језик коначно изумро тек крајем XIX века (с тим да је последњих неколико векова живео само у граду Крку), али му је у међувремену у многим градовима дошао на смену инфилтрирани млетачки дијалекат којим је говорио део становништва досељен из Италије или поталијанчен на лицу места. Наравно, у

оној мери у којој је словенски језички елемент успевао да продре у градове, он је био чакавски, као што су чакавска постала и сва острва наспрам хрватског копна.

Макарско приморје између ушћа Цетине и ушћа Неретве имало је у средњем веку несталну политичку судбину у којој су се смењивали периоди самосталности и припадања Србији, Хрватској и Босни. Овако сложена историја условила је дијалекатску слику у којој се преплићу чакавски и штокавски елементи. Прелазне чакавско-штокавске солуције налазимо и у говорима западне половине Пељешца и отока Ластова. Ту се укрштају утицај чакавске матице која је, полазећи од сплитског сектора обале, захватила Брач, Хвар и Корчулу, па оданде зрачила ка Пељешцу и Ластову, и штокавске струје која је деловала копненим путем дуж Пељешца, а такође и поморским комуникацијама од Дубровника ка западу, при чему је одређену улогу несумњиво играла и политичка владавина Дубровника над Ластовом од 1272. и Пељешцем од 1333. (дотад је, уосталом, Пељешац био под Немањићима).

Прелазних чакавско-шкокавских говорних типова било је у средњем веку свакако много дуж хрватско-босанске границе, често померане разноликим обртима историје. По свој прилици је мање-више свака од изоглоса које раздвајају чакавце од штокаваца имала посебан правац, као што је то нормално у линвистичкој географији (осим кад посебне историјске или географске околности диктирају концентрацију изоглоса). Али ми о некадашњем мозаику прелазних говора у овој области не знамо скоро ништа, и сигурно је да ни у будућности нећемо докучити много. Наиме, сеобе које су настале с турском најездом разнеле су и неповратно уништиле ове старе ивичне говоре. Уосталом, и у самој средњовековној Босни главнина говора имала је прелазна обележја у основици, али је еволуцијом господарила штокавска усмереност.

Још у средњем веку чакавски говори били су изразито издиференцирани. На крајњем северозападу, у Истри, око Ријеке и Бакра, као и на отоку Цресу, развио се екавски изговор. У осталом делу кварнерске зоне, на суседним задарским отоцима и у залеђу Кварнера, кроз Лику ка Купи и у долини Уне, формирала се комбинација екавске и икавске замене старог

вокала јат (с једне стране *звезда, бело*, а с друге *бриг, млико*), док је у далматинским крајевима овладала икавштина, спајајући на тај начин југоисточни део чакавског подручја са суседним западним делом штокавског. Осим тога истарски и кварнерски говори сачували су дубоко архаичан карактер, уз појаву врло изразитих локалних особености које чине шареном чак и дијалекатску слику тако малих простора као што су оток Црес или оток Крк. Насупрот томе у Далмацији су дијалекти били много уједначенији, ако изузмемо појаве у прелазном појасу према штокавштини. Најособенију судбину у овој регији доживео је ластовски дијалекат где се, свакако не без утицаја из Дубровника, усталила јекавска замена јата.

Источно од граница кајкавског и чакавског подручја, на земљишту које се простирало све до међе између западне и источне гране јужног Словенства, формирали су се штокавски дијалекти. Генетски, ти су дијалекти блиски чакавскима, а удаљени од кајкавских. Значајна скупина истоветних особина одредила је заједничко полазиште чакавској и штокавској еволуцији у контрасту према кајкавско-словеначкој развојној бази. Ту је изостало дужење акцената у већ помињаним типовима *мȉслиш* и *дȍбри*. Крупне промене које су захватиле вокализам одиграле су се на исти начин у главнини чакавских и штокавских говора: назални самогласник ǫ претворио се у *у* (*рука, пут*), стари полугласи су дали *а* (*дан, сан*), а слоговно изговорено *л* прешло је у *у* (*жут, вук* од *жлт, влк*). Ово, наравно, не значи да није било и извесних одраније наслеђених разлика, како између чакавских и штокавских говора, тако и међу самим чакавскима (који у целини, а нарочито у свом северозападном делу, показују и доста прастарих веза, претежно лексичког карактера, са кајкавском и, нарочито, словеначком језичком сфером). Ипак, те су различитости у језичкој структури имале скроман домашај у поређењу са фондом заједничких елемената — осим у једном случају, у домену консонантизма, где је основна чакавска ситуација (једначење *ђ* са *ј*, дакле изговор *меја, осујен*) предодредила систем с ограниченим бројем африката, док је штокавско стање водило даљем умножавању таквих гласова (ту се, осим *ц, ч, ћ* и *ђ*,

накнадно нашло и *ц*, а у многим говорима и сливено *дз*). Ако имамо у виду да у раној епоси еволутивне консеквенце које је диктирала неједнака основица у вези са *ђ* још нису биле изведене, као и да су изоглосе које одвајају чакавштину од штокавштине биле размакнуте, формирајући пре лепезу него сноп, схватићемо да тада између ова два дијалекатска амбијента није било ни превелике разлике ни оштрог разграничења. Ситуацију су, међутим, промениле штокавске иновације које су почеле наилазити негде од XII и XIII века, распростирући се отприлике до хрватских граница, али понекад и преко њих на далматинско земљиште. Тако су створени односи као *внук: унук, појдем: пођем, все: све, чрн: црн, писал: писао* (ту први пример сваки пут илуструје старије и уједно чакавско стање, а други пример приказује резултат штокавске гласовне промене). Набрајање оваквих разлика импресионира у једном погледу: језичка новина је увек на штокавској страни. Чакавски говори као целина дубоко су архаични — или еволутивно пасивни, што у крајњој линији значи исто. Једва да и има специфичних општечакавских иновација, дакле таквих које би захватале главнину чакавских говора а да нису заједничке с понеким од суседа. С друге стране штокавско иновационо огњиште показало се као једно од најактивнијих у јужнословенској области.

Основна политичка формација у којој се развио штокавски дијалекатски тип била је средњовековна Србија. Она је у својој почетној фази, судећи по казивањима Константина Порфирогенита у X веку и по границама држава српских династа у потоњој епоси, захватала осим Рашке најчешће и Травунију (отприлике од Требиња до Никшића), Дукљу (доцнију Зету односно још доцнију Црну Гору), Захумље или Хум (већи део Херцеговине) и Босну. Кохезија између тих области није увек била потпуна; у томе је осим великашке тежње за самосталношћу дошла до изражаја и дипломатија византијских и бугарских царева, а бесумње и испресецаност територије динарским планинама кроз које су се у оно време могли само с тешким напором пробијати путници и натоварена стока, а и то с дугим прекидима у зимским месецима. Утолико маркантније делује јединственост описаног подручја у брзом

и потпуном усвајању сваке од штокавских иновација набројаних у претходном пасусу (с јединим изузетком поменутог типа *пођем* у деловима Босне). Можемо се, додуше, запитати нису ли простране пашњачке висоравни у ствари биле више спона него баријера, пружајући веома мобилном сточарском становништву амбијент за сусрете и путеве за даље кретање. Уосталом, највећи део наших иновација развио се у немањићкој епоси, кад је територија о којој је реч била сва у саставу исте државе, опет с јединим изузетком Босне (која је 1332. године заузела и већи део Хума). У сваком случају стоји чињеница да су динарски предели под немањићком владавином били извориште иновација које су, прекривши затим пространа подручја, одредиле тако изразиту физиономију штокавском језичком типу.

Током XIV и XV века замена јата је диференцирала и штокавске говоре. Екавски изговор се развио у Рашкој, а јекавски у Зети и у источној половини Босне и Хума, отприлике до река Босне и Неретве. Предели западно од тих река преживели су икавски развој јата заједно са чакавским областима у својем суседству. Ове нове изоглосе изукрштале су се са онима старијег порекла, али ограниченијег значаја за физиономију говора јер се тичу појава присутних у много мањем броју речи него замена јата. Слику је још више компликовало померање акцента ка почетку речи (*о̀стави* место *оста̑ви*, *ју̀на̄к* место *јуна́к*) које је повезало јекавске и икавске говоре у Херцеговини (Хуму са Травунијом), одвајајући их од зетских и босанских говора који су задржали старију акцентуацију.

Средњовековна Босна, која је испрва била у саставу српских земаља, из њих се трајно издвојила још у XII веку (додуше, још средином XIII века бан Матија Нинослав је своје поданике у повељама упорно звао Србљима). По својој општој физиономији босански говори су претежно штокавски, али, као што смо већ истакли, имају у својој основици и чакавских црта, што одговара положају Босне између српских и хрватских области. У овоме су, уосталом, босански говори врло неједнаки: многе старе изоглосе пресецају босанско земљиште, тако да је мера одступања од просечног штокавског

стања врло неједнака. У чињеници да је доцнија еволуција пошла одлучно штокавским смером има, међутим, нечег парадоксалног: на основу историје Босне која је у почетку припадала српским земљама, а затим се из њих издвојила, очекивали бисмо управо супротан развој.

Северно од Босне, у данашњој Славонији, развили су се у средњем веку, под угарском влашћу, штокавски дијалекти с обележјима периферијске позиције. Није тешко уочити у њима црте прелазности ка чакавском или кајкавском стању, као ни појединости у којима стариначки славонски говори једноставно заостају за типичном штокавском еволуцијом. Али укупно узевши, изненађује нас доминација штокавских особина, у ствари изразитија него у неким деловима Босне, мада би географски распоред и политичка и културна историја сугерирали управо супротан однос. Замена јата, која је у Славонији по свој прилици наступила доста касно, разбила је славонске говоре на неколико целина. У Посавини налазимо икавски изговор, али на много места и полујекавски (са комбинацијом типа *дите: дјетета*, у зависности од тога да ли је вокал јат био дуг или кратак), док су подравски говори углавном екавски, што их зближава са војвођанскима (али ипак не имплицира да је чин замене јата остварен у развојној повезаности једне и друге говорне зоне).

Данашња Војводина, а с њом и Мачва, па делимично и Шумадија, потпадале су у средњем веку под Угарску, а не под Рашку. Утолико више импресионира то што се на том земљишту развио дијалекат са доследним штокавским карактеристикама, чак без иједног знака који би одавао посебан статус или периферијски положај. Замена јата, која је и овде закаснила, повезала је екавским изговором ову област са некадашњим рашким земљама. Ипак неки детаљи у замени јата у овим севернијим екавским говорима говоре о њиховој индивидуалности (и аутохтоности на том северном терену, јер кад би се радило о каснијим насељеницима, њихов би говор био исти као у области одакле су дошли). Тако се на северу говори *торији, нисам, [г]ди* место *старејн, несам, [г]де*, што је све обично у јужнијим екавским дијалектима.

Источно и југоисточно од првобитних граница Рашке остајали су долина Јужне Мораве и југоисточни делови косовске и метохијске котлине. У тим пределима и још даље ка истоку, све до снопа изоглоса који раздваја западну и источну грану Јужних Словена, смештени су говори призренско-тимочке (торлачке) дијалекатске групе.[1] Основица тих говора је несумњиво штокавска. Они су преживели све штокавске иновације најраније фазе, до око XII века, али их је каснији развој остављао незахваћене, или их је тек делимично додиривао. Тако је ту изостала замена полугласа (речи као *дан*, *сан* и данас се изговарају *дън*, *сън*, са неодређеним самогласником сличним ономе у француском одређеном члану *le*), а сачували су се и слоговно *л* (у речима као *жлт*, *длг*) и *л* на крају слога *(носил, дебел)*, или су се мењали на начин различит од обичног штокавског. Ово издвајање је последица политичке изолације, а и географске удаљености од штокавских развојних центара. Лако је могуће да су понешто допринели и покрети носилаца ових дијалеката ка истоку и југоистоку, о чему је било речи у претходном поглављу. Али још више него овим архаизмима, данашња физиономија ових говора одређена је серијом балканских иновација које смо већ помињали. Није увек довољно јасно у којем се балканском језику зачела која од ових појава, али је очевидно да су се оне све преносиле из једног балканског језика у други. Врло је вероватно, уосталом, да су оне махом поникле у несловенским језицима Балкана и оданде пренете у словенске језике. Због тога се те особине не могу интерпретирати као доказ неке генетске повезаности призренско-тимочких говора са бугарским и македонским језиком, без обзира на питање у којој су мери оне у те говоре ушле из румунских или албанских дијалеката затечених и асимилираних на самом тлу, а у којој мери су преузете од македонских и бугарских суседа. У сваком случају ради се о секундарним цртама; примарне су оне, набројане у првом поглављу овог рада, чије се изоглосе протежу источном и јужном границом призренско-тимочке зоне

[1] Окрајци ове дијалекатске скупине који се налазе на бугарској односно македонској државној (и националној) територији називају се обично белограчичко-брезничким односно северномакедонским говорима.

и које тако одлучно доказују западнојужнословенску основицу ових говора. Али исто је тако очигледно да поједине црте новијег постанка данас представљају реалне елементе сличности са бугарским и македонским језиком, дајући карактер извесне прелазности говорима о којима је реч.[1]

Гласовне и морфолошке изоглосе изделиле су те говоре још у средњем веку на три групе, што ипак није разбило њихову еволутивну заједницу потврђену многим каснијим иновацијама које прекривају цело земљиште ове дијалекатске зоне. Најисточнија група, коју данас називамо тимочко-лужничком, а чији се огранак на бугарској територији назива белограчичко-брезничким, искључила се из штокавске развојне сфере најраније, још негде у XII или XIII веку. Говори ове групе заузимају планинске пределе с обе стране српско-бугарске границе, од босиљградског краја па до близу Зајечара (вероватно је да су се у прошлости они протезали и даље на север, ка ушћу Тимока). Највећи део територије ових говора остао је у средњем веку трајно изван граница српске државе, чак и у тренуцима кулминације њене моћи. Нешто ближе штокавској говорној стварности стоје говори које смо навикли да зовемо сврљишко-заплањским, а с којима се у основним особинама, иако са доста варијације у детаљу, слажу говори у северномакедонском појасу од Тетова до Кратова и Криве Паланке. Територија ових говора захватала је долину Јужне Мораве, као и суседне области у северној Македонији. Ти су крајеви у средњем веку већином доспели под немањићку власт и Турци су их освојили од српских владара и

[1] Од тих говора српскохрватскима се сматрају они којима говори српско становништво (то су они на земљишту Србије, осим димитровградског и босиљградског предела), у македонске се рачунају они на територији Македоније, а у бугарске они којима се служи становништво бугарске народности (на територији Бугарске и у димитровградском и босиљградском крају на југословенској страни границе). Данас је већ устаљена пракса да се ови говори изучавају сваки у оквиру дијалектологије одговарајућег језика. Истина је, уосталом, да је удео елемената који предстаљају спону са главнином македонских односно главнином бугарских дијалеката релативно највећи у говорима на македонској одн. бугарској територији; ово одговара и географским околностима и историјским везама, а и чињеници да у тим зонама наспрам народних дијалеката у функцији књижевног језика стоје македонски односно бугарски књижевни језик.

феудалаца. Најзад, формација географски најзападнија, а лингвистички најближа просечном српскохрватском стању, развила се у јужном делу метохијске котлине и у југоисточном делу косовске. Ти крајеви нису спадали у првобитни опсег Рашке, али су ушли у њен састав још у доба Немање или Првовенчаног, а геоморфолошки су отворени према северним деловима истих двеју котлина, рашким по политичкој припадности још у X веку. Издвајање ових говора, данас званих призренско-јужноморавским, из штокавске развојне сфере пада негде у другу половину четрнаестог века или у почетне деценије петнаестог. Међутим, иако је градација особина дуж источно-западне осовине географски и историјски у начелу сасвим разумљива, има у датумима издвајања с којима се оперише у лингвистичкој науци нечега што збуњује. У самој ствари ти датуми претпостављају да су дијалекти ишли у својој еволуцији заједно са рашкима у периоду док њихове области нису припадале Рашкој, а да су кренули друкчијим путем управо у раздобљу док су те области биле саставни део српске државе. Можда би требало ревидирати целу представу о овоме и претпоставити да су сви ови дијалекти још око XII века престали да у свему учествују у штокавским иновацијама, али да је у епоси политичке заједнице са главнином Срба ипак остварена, нарочито у призренско-јужноморавском дијалекатском типу, понека иновација у штокавском правцу. При том су, будући да је полазиште развоја било донекле друкчије, и исходи процеса били нешто различити од типичних штокавских. Тако су и призренско-јужноморавски говори били захваћени променом гласа *л* на крају слога у самогласник, али тај самогласник није био *о*, као што је обично на штокавском тлу, већ *а* (дакле *носија, дебеја,* а не *носио, дебео,* од старијег *носил, дебел*). Слично томе, вокално *л* и ту је дало *у*, као што је нормално у штокавском (*жлт, тлче* дало је *жут, туче*), али у неколико примера, где је вокално *л* још много раније било претворено у *лу* (*слунце, длуг,* од *слнце, длг*), група *лу* се наравно задржала, у чему је ипак сачувана разлика према типичној штокавској ситуацији. Доцније, кад су се политичке прилике опет измениле, ови су говори дефинитивно исклизли из орбите штокавског развоја.

Јужно од границе говора призренско-тимочке основице простире се област македонских дијалеката чије је порекло сасвим одлучно источнојужнословенско. Међутим специфичне гласовне промене повеле су ове дијалекте путем различитим од бугарске еволуције, обликујући их при том тако да су они у понечем накнадно стекли обележја својеврсног прелаза између источнојужнословенске и западнојужнословенске језичке гране. Тако се догодило да су с обе стране старе језичке међе секундарно створене простране области с прелазним карактеристикама, али наравно са јасно сачуваном основицом која недвосмислено припада једној односно другој страни.

Још негде у X и XI веку македонски говори су се диференцирали према бугарскима процесом изједначења тврдог полугласа *(ъ)* са вокалом *о (сон* наспрам бугарског *сън* у значењу *„сан“)*. Уз то је у македонском нестало умекшавања сугласника које се у већини бугарских говора сачувало, док је стари самогласник јат доживео екавску замену (додуше, обе ове појаве захватиле су и западнобугарске говоре, који чине мањи део бугарских дијалеката). Место типично источнојужнословенских консонантских група *шт* и *жд* (у примерима као *ношт, межда*), појавили су се гласови *ќ* и *ѓ (ноќ, меѓа)*, веома блиски српскохрватском *ћ* и *ђ*. Тако се догодило да је већина македонских говора по свом гласовном инвентару готово једнака с главнином српских говора, а изразито различита од највећег дела бугарских дијалеката. Ово преусмеравање македонског развоја тешко би се могло објаснити без културног и језичког утицаја са севера у периоду који је започео немањићким продирањем крајем XIII и почетком XIV века. Историјски документи сведоче да је та смена политичке власти била праћена насељавањем српских феудалаца којима су раздељена властелинства у Македонији. Престиж тих моћника и њихових дворова, свакако пуних људи такође колонизираних из српских крајева, очигледно је био довољно јак да код домаћег становништва инспирише језичко угледање. Додуше, српско политичко господство у Македонији није трајало дуже од једног столећа. Крајем XIV века Македонија је укључена у турску царевину, у којој ће затим остати целу половину миленија. Али овим српски утицај није престао да

дејствује. У култури је он остао доминантан још за једно време, о чему сведочи језик црквених књига преписиваних у Македонији у потоњем периоду. Томе је допринело по свој прилици и то што је и после пада Македоније под турску власт Србија све до 1459. наставила да живи као хришћанска држава и да зрачи културном активношћу. Кад је у XVI веку обновљена пећка патријаршија, под њену јурисдикцију је доспео и знатан део Македоније. Привлаче пажњу и подаци из турских пописа у другој половини XV века о томе да су тада међу становницима Прилепа разни појединци носили имена као Угљеша, Оливер и Остоја, потврђена историјским изворима као имена српских племића у Македонији у XIV веку. Из тога очито треба извући закључак да је међу македонским хришћанима мода и даље ишла за узорима које је пружио последњи период српске владавине пре турског освајања.

Језички утицај који је у македонске говоре унео доста особина заједничких са српским суседима био је неједнаке снаге у разним деловима македонског простора. Тај се утицај најјаче осетио у северним и северозападним крајевима, а што се даље иде ка југу и истоку, био је слабији. Зона његовог знатнијег дејства поклапа се отприлике са земљиштем данашње СР Македоније. У пределима Пиринске и Вардарске Македоније он је био слаб, а у најудаљенијим крајевима, на пример око Солуна и у долини Месте, није ни дошао до изражаја.

3

Епоха турског освајања донела је нашим земљама битне промене не само у политичком, него и у етничком погледу. Отпочео је дуг и сложен циклус миграција које су испремештале огромне масе становништва. Мотиви тих миграција били су разноврсни, али је основни, најдубљи узрок увек био исти: тешка, трагична људска патња. Она је нагонила људе да од ње траже спаса напуштајући завичај, или је инспирисала њихову осветничку решеност да се против ње боре оружјем и да се тога ради селе на тле одакле се борба могла водити.

Османлијски ратни походи и начин владавине били су, судећи по ефектима, нешто сасвим друкчије од ратова између хришћанских владара односно од њиховог господарења. И пре Турака било је и ратова и пустошења и промене власти и лоше управе, али није забележено да је због тога народ у великим мноштвима мењао своја станишта. Рекло би се да је свет тада веровао да су сви господари мање-више једнаки и да бежање од једног ка другоме не би имало правог смисла. Уосталом, то као да није било обично ни у самом почетку турске епохе. Историја касног XIV века није о овоме забележила ништа, а случајеви за које знамо из прве половине XV века тичу се више појединих властеоских породица него већих маса популације. Али у периоду који је наишао затим миграција је бивало све више. Начини турског крајишничког ратовања дуж граница постајали су све свирепији према становништву, а и живот под турском влашћу бивао је све мучнији. Временом су Турци разрадили једну тактику освајања која подсећа на некадашње упаде Авара и Словена на византијско земљиште. Турски погранични команданти уобичајили су оружане експедиције у унутрашњост територије хришћанског суседа, пљачкајући, одводећи робље, убијајући и палећи, али најчешће избегавајући борбу са јачим непријатељским одредима. Преостали део становништва у опустошеним пределима расуо би се у паници, а граничне тврђаве остале би усамљене на пустој земљи, лишене извора снабдевања у околини и уз то непотребно истурене, без стратегијске сврхе, немајући више шта да бране. То би нагнало хришћанског владара да се повуче на нову одбрамбену линију, а на њој би игра започињала изнова. Није тешко замислити какве су биле последице оваквих догађаја по етничку слику погођених области. У читавим регионима није остајало ни трага од старог становништва. Његови преживели остаци расрпшивали су се по далеким крајевима и туђим земљама; отуда данас има дијалеката сачуваних само у дијаспори, док су понеки други и тамо неповратно ишчезли. Противтежу овоме створила је колонизација опустошеног појаса избеглицама из предела који су већ били под Турцима. Већ у другој половини XV века одбрана јужне угарске границе била је

великим делом у рукама пребегле српске властеле којој су угарски владари издашно делили поседе где су у масама насељавани Срби из покорених крајева. А кад је после мохачке катастрофе 1526. године хабсбуршка држава наследила од Угарске Турску као првог суседа и главног непријатеља, аустријски команданти наставили су праксу примамљивања хришћанских поданика Турске, најчешће Срба, и постепено устројили дуж границе ефикасну одбрану састављену од бораца који су имали све разлоге да Турке мрзе једном непомирљивом мржњом. Доцније се ово уобличило у Војну границу која се каприсом историје (или можда законитошћу геополитике) нашла у XVIII веку углавном дуж исте линије којом се дванаест векова раније простирао византијски лимес у одбрани према аварско-словенској најезди — с једином разликом у том што је сада нападач долазио с југа, а не са севера. — У ускочкој епизоди на млетачкој територији око Задра, а такође и на аустријској у Сењу, феномен граничне одбране састављене од пребеглих хришћана доживео је спонтаније и мање регулисане форме егзистенције, али је ефекат био у суштини исти.

Прилике под којима су хришћани живели у Турској често су одиста давале повода за емиграцију. Стање у отоманској царевини само је у почетку било подношљиво; ускоро су се, уз стални верски притисак, нагомилали високи порези којима се придружило немилосрдно одвођење деце у јаничаре и страдање становништва у крајевима куда су пролазиле султанске ордије идући у рат или враћајући се из њега. Кад су се прилике у царевини почеле погоршавати, безакоње и самовоља појединаца Турака постајали су све свакодневнији. Хришћани више нису могли бити сигурни од отимачине, силовања, па и убистава. Учестали су случајеви да неко убије Турчина у самоодбрани или из освете; једини излаз за таквог убицу био је да избегне некуда далеко. Притиснута тешким недаћама, раја се с очајничким надањем радовала сваком рату Турака са хришћанским државама и, кад год је за то било прилике, придруживала се хришћанској војсци или чак дизала устанке не чекајући да та војска стигне. А кад би се ратна срећа ипак окренула против хришћана, поворке избег-

лица хрлиле би из Турске да измакну одмазди. На аустријској или млетачкој територији за њих се сваки пут налазило места. Пусте земље било је довољно, свеједно да ли заслугом ратова или болештина, а придошлице су показивале спремност да чине оно што је бечким и венецијанским властодршцима било најважније: да проливају крв бранећи границе према Турској. У сваком случају, дошљаци нису истискивали старинце, већ су само попуњавали популационе празнине. Ово конкретно значи на пример то да Срби у Хрватској нису отели земљу од ранијег становништва. Свакако због феудалног друштвеног уређења које није давало кметовима оружје у руке, то становништво није могло издржати турске налете и уклонило се у сигурније пределе. Придошли Срби примили су на себе ризик страдања; постајући професионални војници, они су се претворили у оружану заштиту Хрватске и Хабсбуршке монархије у целини. За узврат, они су били изузети из феудалних обавеза, што је инспирисало антагонизам не толико код преосталих хрватских сељака који су и даље стајали у истом односу према својим господарима, колико код самих тих господара који нису могли прежалити што је испод њихове власти измакла толика земља и на њој толики људи.

И сами Турци су често из својих разлога пресељавали становништво, и то најчешће на „крајину", дуж граница хришћанских држава. И њима је било потребно да у те опустеле пределе сместе људе који ће обрађивати земљу плаћајући порез и хранећи војску. Понекад су хришћани ступали и у турску војну службу; помени таквих ратника, званих мартолози, нису ретки у историјским изворима. Из њих су се, додуше, много пута регрутовале пребеглице на хришћанску страну. Наравно, међу турским пограничним трупама било је понајвише муслимана нашег језика који су често били досељавани из дубине турског подручја. Кад је касније турска царевина почела губити територије, сваки такав догађај био је праћен исељавањем затеченог муслиманског живља.

Током XIX века, још од првог устанка, ослобођена Србија била је привлачан циљ за насељавање Срба из крајева

још увек под Турском. Осетан део становништва Србије у њеним преткумановским границама потиче из таквих сеоба.

Осим сеоба мотивисаних околностима које можемо назвати политичким у једном широком смислу те речи, било је и покрета наметнутих економским узроцима. Из сиромашних планинских крајева сливало се ка плодним долинама и равницама становништво које је традиционални полуномадски начин живота балканских сточара чинио веома покретљивим. Није лако данас просуђивати зашто је у висинским пределима демографски прираст обично био брз. Колико је томе узрок било боље здравље као последица здравије климе и воде, а колико релативна заклоњеност од недаћа које су десетковале равничарски живаљ, данас је тешко рећи. Али није тешко схватити да је у низинама некад пуним неисушених мочвара, а истовремено сиромашним добром водом, свет много више страдао и да су га уз то растеривала пљачкања и пустошења. Нарочито је било мучно опстати на главним стратегијским правцима, дуж великих друмова којима су се обично кретале царске војске. А у динарским планинама, где је испаша толико зависна од кише, неродне године су морале бити пуне страхота у оним временима кад није било никога да дотури помоћ изгладнелима — и кад није било ни кромпира ни кукуруза, тих култура унетих у Европу из Америке, које данас колико-толико олакшавају планинцима рвање са сушом. И кад би неког пролећа, после сушне претходне године, у брдима завладала глад, пастири би се с последњом овцом запутили низбрдним стазама, приморани да се помире с тим што ће у новој средини бити више напорног физичког рада, више свакојаких болести и више пореза и турских зулума. Кретања условљена оваквим чиниоцима била су сталнија од других јер су узроци били дугорочне природе. И није чудо што су се такви покрети наставили, у измењеним облицима али суштински исти, и у XX веку, отеловљени у колонизацији Војводине после првог, а затим и после другог светског рата. Ово нам даје повода да се упитамо није ли сличних кретања било и у средњем веку, још пре турске најезде. Додуше, историјски извори о томе ћуте, али природа ових миграција је таква да не бисмо

ни очекивали да их помињу писани извори онакве врсте каквом располажемо за то раздобље, док за народно предање можемо бити сигурни да би ишчилело током толиких векова. А с друге стране узроци економских миграција постојали су бар делимично и пре Турака.

Основни правац миграција из политичких узрока био је, сасвим разумљиво, истоветан с правцем ширења турске моћи: од југа и југоистока ка северу и северозападу. У динарским областима то значи кретање дуж планинских ланаца, на пример од Херцеговине ка Лици. У оштром контрасту с овим, сеобе диктиране економским околностима ишле су обично најкраћим путем од гребена ка низинским пределима, дакле управно на гребене. Динарске планине служиле су као огромно извориште миграција с општим правцем од југозапада ка североистоку — од Црне Горе ка Шумадији, од Херцеговине ка Подрињу, од Лике ка Славонији или Бачкој, и слично томе. Покрети од динарских планинских врхова ка јадранској обали били су много мањег обима. Ту је простор тешњи и, што је још важније, у њему има сасвим мало плодног тла способног да прими насељенике. Уосталом овде понекад није лако разликовати по правцу миграције из економских узрока од оних из политичких: и ове друге много пута су тежиле обалским пределима, најчешће незахваћеним турском влашћу.

Форме у којима су се остваривале сеобе варирају од организованог кретања великих популационих мноштава, обично под вођством свештенства, до изолованих пресељења једног појединца или једне породице. Етничку слику наших земаља највише су измениле управо те ситне миграције, нагомилавајући се током времена. Обично би за првом пресељеничком фамилијом, која би послужила као претходница или извидница, постепено наилазиле и друге. За цело време трајања процеса таквог премештања живља није се губио контакт између већ пресељених и оних који су још увек живели у старој постојбини. Честе су биле етапне сеобе: много пута је забележено да се нека породица помери у једној генерацији на пример од Херцеговине до ужичког краја, а у некој даљој генерацији до Колубаре или Тамнаве, а ода-

тле опет у Срем. На тај начин поступно су савлађивани контрасти у клими и у начину живота који су пресељенике суочавали с мучним проблемима. О таквим недаћама у прошлим вековима имамо мало директних података, али о њима можемо са сигурношћу судити по ономе што знамо о тешкоћама прилагођавања колониста у Војводини у XX веку, у модерним условима који су ипак кудикамо повољнији од оних у прошлости, кад није било организованих напора да се помогне насељеницима. Понајтеже невоље свакако су и у ранијим столећима биле оне око привикавања земљорадничким пословима и оне које су долазиле од болештина, немилосрдних према неотпорним дошљацима.

Обавештеност наше науке о миграцијама није мала. За земље које су биле под аустријском управом обично располажемо архивским подацима, додуше неретко само о факту насељавања у одређено место у одређено време, а не и о пореклу досељених. И о крајевима под млетачком влашћу историјски извори говоре прилично. За остале регионе најчешће нам служи народна традиција о пореклу сваке породице. Почетак XX века затекао је ту традицију веома живу у највећем делу Србије и у динарским крајевима, пре свега оним јужнијим. Податке те традиције, по правилу веродостојне, сачувале су многобројне расправе о пореклу становништва појединих предела, написане на основу теренског рада и објављене најчешће у Српском етнографском зборнику. Уз то о пореклу пресељеника сведочи њихов дијалекат — додуше на један генералан начин који пренебрегава детаље око појединачних породица и који исходиште миграције фиксира само приближно, али с друге стране у тим оквирима поуздано и, што је нарочито важно, неизоставно у сваком појединачном случају, за разлику од архивских докумената и народног предања који у многим приликама отказују као извори обавештења. Кад су у питању изоловане мање групе старих насељеника, често је дијалекат једини ослонац за наше закључивање, и то не само у погледу краја одакле је потекла сеоба, него и у погледу епохе кад је она извршена.

Миграциони покрети су испремештали више од половине живља који говори српскохрватски. Додуше, они нису

захватили све крајеве подједнако нити на исти начин. У неким регионима, углавном периферијским, преовлађује старинački живаљ; махом су то крајеви који су давали исељенике у знатнијем броју, али понекад ни то није случај. У другим областима придошлице су у великој или огромној већини. Има чак читавих предела без иједне сачуване староседелачке фамилије. Обично су из таквих крајева потекли исељеници који се опет на другим местима, нпр. у дијаспори, појављују као дошљаци (додуше, можемо претпоставити да је старо становништво понегде било потпуно истребљено, али то је врло тешко утврдити за било који крај; додајмо и то да ранији живаљ у неким пределима на северу данашњег подручја нашег језика није био словенски него мађарски, тако да његово даље кретање не спада у предмет истраживања наше науке).

Најмање досељеника има на крајњем истоку и крајњем северозападу: у области тимочко-лужничког дијалекта на бугарској граници и у пределима који су некад нaзивани Банском (или Цивилном, или Провинцијалном) Хрватском (између западне међе некадашње Војне крајине и словеначке границе). Далматински отоци заузимају прелазан положај: број дошљака је знатан, али старинци ипак претежу. Свуда другде широм подручја нашег језика пресељеници доминирају. Тако је проценат староседелаца сасвим низак у целој западној, северној, централној и јужној Србији, док је код Срба у западној Босни и Хрватској тај проценат раван нули. Ипак, у унутрашњости огромне области насељавања једна етничка формација издваја се релативно већом стабилношћу. То су муслимани.

Извесни крајеви одиграли су у историји улогу сталног изворишта сеоба. Значајно је да су то све били висински предели. Најактивнији међу њима био је појас највиших динарских планина на вододелници између јадранског и дунавског слива: од предела западно од Сарајева преко херцеговачких површи и црногорских Брда, све до Проклетија. Крупан удео имала су и миграциона жаришта дуж јужне и дуж источне међе Србије, око масива таквих као што су Шара, Стара планина и Сува планина.

Јован Цвијић, који је најзаслужнији за проучавање миграција нашег становништва, разврстао је миграциона кретања, односно тачније пресељеничко становништво, на неколико „струја" у зависности од изворишта миграција.

Најзначајнијом струјом, најраспрострањенијом по захваћеном земљишту, Цвијић сматра динарску. Становништво динарског порекла испуњава данас, осим самих динарских области — Црне Горе, Херцеговине, Босне, копнене Далмације, Истре и Хрватске јужно од Купе — још у великој мери и добру половину Србије, Срем, Бачку, Барању, Славонију и делове уже Хрватске непосредно западно од славонске границе. Само, оваква класификација оперише сувише крупном, гломазном јединицом. Нису сви насељеници из динарских области носиоци истих етничких одлика ни истог дијалекта, па чак нису ни исте вере, што значи да данас не припадају истој нацији. Осим тога у самим динарским земљама (које заузимају готово половину подручја нашег језика) јасно се разликује живаљ који потиче из разних динарских крајева; понегде се једни Динарци сучељавају са другима у односу старинаца и дошљака, а понегде су то две скупине придошлица неједнаких по много чему. По свему судећи, целисходније је поделити динарску „струју" на неколико формација, још увек крупних, чије се исходишне зоне ређају дуж динарског гребена.

Најсеверозападнији од јаких извора миграција можемо назвати јужнохрватским. Из предела око Уне и западно одатле до Купе и до Јадранског Мора на сектору јужно од Винодола, затим са далматинског копна од Велебита до Цетине, исељавало се становништво католичке вере и чакавског дијалекта. Изданци ове струје појавили су се у многим деловима Истре, на отоку Крку, на разним местима у кајкавској северној Хрватској, и још даље на северу, у словеначким земљама, по најисточнијим деловима садашње Аустрије и суседним крајевима Мађарске и Чехословачке — свугде на земљишту које је припадало Хабсбуршкој монархији. Истој монархији (односно угарско-хрватском краљевству које је она наследила после мохачке битке 1526. године) припадала је и изворишна област ове струје, али су је током XVI века делом отели, а

делом опустошили Турци, што је и проузроковало миграције. Тако је та област остала у свом највећем делу без чакавског становништва које је смењено штокавским насељеницима.

Из западне Херцеговине са оближњим окрајком Далмације (Макарским приморјем) и суседним босанским пределима текла је струја католика и делимично муслимана, штокавских икаваца, разливајући се по осталом делу копнене Далмације, по Лици и местимице по пространствима западне Босне, а једним далеким изданком чак по северној Бачкој и Подунављу централне Мађарске.

Најмоћнија миграциона струја потиче из источне Херцеговине, дакле из старог Хума источно од Неретве и из требињске области. Херцеговину ту треба схватити у њеним историјским границама, онима из доба херцега Стјепана који се 1448. крунисао у Милешеви за „херцега од светог Саве" и по којем је Херцеговина добила име. Његова је држава обухватала, осим садашње Херцеговине, још и северозападну половину републике Црне Горе, па и југозападни кут Србије с манастиром Милешевом. Из тих планинских предела који су припадали колевци средњовековне српске државе сеобе су разнеле Србе јекавце са новоштокавском акцентуацијом широм западне половине Србије, по Војводини, по разним деловима Славоније и Барање, по многим пределима у Хрватској и по копненим крајевима северне Далмације. Насељавање Срба у Хрватску и северну Далмацију текло је углавном из Босанске Крајине, области која је послужила као етапна станица на путу ка северозападу и западу.

Са земљишта Зете, што значи из Црне Горе без њених најисточнијих делова и тзв. Црногорске Херцеговине који су припали Црној Гори тек 1878. односно 1912, исељавали су се носиоци зетског дијалекта (такође штокавског јекавског, али различитог од херцеговачког) у долину Лима и расипали се даље по многим крајевима у Србији, утапајући се најчешће у становништво друкчијег дијалекта.

Све миграционе струје чија су полазишта ван динарске зоне потекле су из Србије (односно мањим делом из оближњих региона у Албанији, Македонији и Бугарској), разносиле су искључиво православни живаљ екавског говора и за-

пљуснуле су опет разне делове Србије. Разликоваћемо овде три струје: косовско-метохијску, вардарско-јужноморавску и шопску.

Косовско-метохијска струја носила је ка северу и североистоку штокавски екавски дијалекат старе Рашке. Из својих исходишта у северном појасу метохијске односно косовске котлине и у суседним планинским пределима, ова се струја разливала дуж Копаоника с обе његове стране, преко Западне Мораве у Шумадију и Поморавље Велике Мораве, и још даље ка североистоку, до Тимока и Ђердапа.

Вардарско-јужноморавска струја се отиснула из региона с обе стране српско-македонске границе: из призренског краја, са југоисточног Косова и оближњих брда и висоравни, из Скопске Црне Горе и из македонских крајева јужно одатле. Дијалекат пресељеника био је претежно призренски с којим су се мешали северномакедонски говори призренско-тимочке базе, а понегде и западномакедонски или централномакедонски говорни типови. И овде је основни правац кретања био ка северу и североистоку. Дохвативши се јужноморавске долине, ова ју је струја испунила и чак се прелила даље, местимично низ Велику Мораву и по источној Шумадији.

Матичну област шопске миграционе струје чине планински предели с обе стране српско-бугарске границе, од зајечарске околине па све до Осогова. Пресељенике одатле затичемо расуте по долинама Јужне и Велике Мораве, по источној Шумадији и околини Београда, у зони ушћа Тимока с обе стране границе и даље ка истоку у суседним крајевима дунавске равнице у Бугарској.

У многим крајевима, нарочито у Србији, миграционе струје су се обилато мешале. Најшароликији састав становништва показује Шумадија. Она је у неку руку синтеза свих етничких грана српства. Ту налазимо Динарце оба типа, херцеговачког и зетског, али су снажно заступљене, првенствено у источној Шумадији, и косовско-метохијска, вардарско-јужноморавска и шопска струја. Уза све то ту су и трагови староседелаца, нарочито видљиво присутни у дијалекту. Што се тиче Војводине, она је у етничком погледу наставак северне Србије, наравно уколико је реч о српском живљу. Ту су при-

сутне углавном исте компоненте, али скоро свуда потпуно утопљене у једну основицу пренету из северне Србије односно насталу у самој Војводини, тачније у оним њеним деловима који су и пре турске најезде имали словенско становништво.

Преовлађивање стариначког дијалекта упркос процентуалној премоћи досељеничких фамилија у многим регионима суочава нас са питањем како се могло догодити да мањина наметне своје особине већини. Одговор је комплексан, јер су разлози многи и дубоки. Основну предност староседеоцима даје престиж који извире из боље прилагођености амбијенту, успешнијег привређивања, често и поседовања боље земље (јер дошљацима преостаје оно земљиште које је стајало необрађено до њиховог доласка) и становања у бољим зградама (јер су новајлије, осим што оскудевају у средствима и искуствима, често приморане да своје домове граде на брзу руку да би имале какав-такав кров над главом). У неравноправном психолошком односу који се ствара, старинци постају узор у свему, па и у језику. Уз то је затечени живаљ увек компактан, док су дошљаци на много места разноликог порекла, тако да утицај разних њихових група вуче у разним правцима или се чак потире. И најзад, врло често насељеници долазе сукцесивно и бивају сукцесивно асимилирани. Тако породице из старе скупине досељеника, већ прилагођене, делују у смислу асимилације новог таласа дошљака. Разуме се, сваки пут се у говору сачува понеки траг наноса, слабији или јачи, али најчешће недовољан да савлада жилаву потку доморoдног говора. Да би се насељенички дијалекат одржао на новом терену, потребно је да старо становништво ишчезне потпуно или скоро потпуно — или да се на путу узајамном прожимању двеју популација испречи разлика у вери. У прошлости наших земаља контакт међу разноверним суседима био је обично слаб, мешовитих бракова било је само по изузетку, а језик и друга обележја чувани су као амблем етничког идентитета. Па ипак, обично се догађало да до краја дуготрајно суседовање уроди и неким језичким утицајем. Буњевци у Бачкој сачували су свој икавски изговор и већину других особина донетих из старог завичаја, али су начин изговора појединих вокала и консонаната преузели од бачких Срба. Ту се ради

о суптилнијим гласовним појавама које измичу свести носилаца дијалеката, па се непримећено провлаче кроз психичке филтре одбране посебности своје групе.

Под ударом миграција географска карта наших дијалеката драстично је прекројена. Међу наслеђеним дијалектима готово ниједан није остао недотакнут територијалним променама: неки су добили у терену, неки изгубили, најчешће при том стичући изданке у насељеничким енклавама у далеким пределима, а понеки дијалекатски тип је и потпуно збрисан са лица земљиног.

Кајкавска област сужена је на истоку и југу у корист штокавске, док ју је на југозападу окрњио продор чакавских досељеника. Осим тога она је избушена разбацаним групама штокавских насеља у источнијим пределима и чакавских на југозападу и западу. Подужи појас чакавских села, чији је говор додуше накнадно снажно кајкавизиран, утиснуо се дуж словеначке границе у пределима западно од Загреба.

Чакавска територија сведена је у току миграција на мање од половине свог некадашњег пространства. Њен копнени део издробљен је на неповезане и најчешће невелике делове од којих су неки распоређени дуж обале, а други у дубини копна у Лици, Горском Котару и Покупљу (с тим да су говори дуж далматинске обале и они у Лици примили у себе доста штокавских особина). Једино је на отоцима чакавска област остала скоро потпуно несмањена; свега у пет или шест омањих села разбацаних по разним острвима угнездили су се штокавски насељеници. На другој страни, опет, чакавски живаљ из копнених крајева расуо се, измичући испред Турака, у правцу севера. Већ смо поменули чакавска насеља на кајкавском тлу. Тих чакаваца има од две врсте: једни су чисти икавци, а други имају икавско-екавски говор. Северно одатле распршили су се чакавци у мањим групама по многим крајевима Словеније, али су готово свуда асимилирани. Главнину чакавских избеглица примили су, међутим, још севернији крајеви, они у аустријско-мађарском пограничју. Дуж јужног сектора те границе, од околине Сомбатхеља ка североисточном клину данашње словеначке територије, настанили су се чакавски икавци, са понешто штокавских особина, по свој при-

лици пореклом из предела који нису били далеко од доњег тока Уне. У севернијем региону, опет с обе стране аустријско-мађарске границе, и чак у Словачкој око Братиславе и Моравској јужно од Брна, населили су се чакавци с икавско-екавским говором, свакако из крајева јужно од Купе, према Уни и према Лици. За доцнију судбину ових удаљених језичких оаза одлучна је била чињеница да се насељеници нису груписали у неку компактну, затворену територију, већ су, пошто није било пространијег ненасељеног земљишта, на широком простору заузели слободне комаде земље, убацујући се између насеља са затеченим становништвом, чији је језик најчешће био немачки или мађарски. На тај начин свако појединo хрватско насеље имало је у непосредном суседству домороце који су већ као такви били у позицији економске надмоћи и друштвеног престижа, а уз то су под аустријском владавином и мађарски и немачки језик били у повољном положају као језици владајућих народа. Ове су околности отвориле широке могућности за асимилацију хрватског живља од којега је велики део примио мађарски или немачки језик (односно, у околини Братиславе, словачки). Ипак, до данас је у тим пределима остало неколико десетина села у којима се чакавски говор није угасио (иако му понегде прети скори нестанак).

Један део чакавског становништва захваћеног миграцијама настанио се у регионима који су и отпре били чакавски. Икавско-екавски досељеници из Лике и велебитског краја заузели су два предела у Истри, на територији која је тада била под Аустријом, и југозападни део отока Крка, док су се у североисточном делу задржали аутохтони говори, такође икавско-екавски чакавски, али са сасвим друкчијим особинама. На сва три места — на Крку и у обе истарске зоне — уз чакавске насељенике стигли су и влашки пастири који су се у Истри углавном одржали, а на Крку ишчезли. Даље, икавско-екавски чакавци сличног порекла населили су се и у селу Драга, источно од Ријеке, док су гробнички предео северно од Ријеке заузели такође икавско-екавски колонисти из неког предела у Хрватском приморју. Најзад, западну и јужну Истру, уколико није остала романска, испунили су икавски до-

сељеници, и то са чисто чакавским говором у Бујштини, а са разним нијансама чакавско-штокавског прелаза у јужнијим крајевима, с тим да се говор овог другог типа учврстио и у неколико села на висоравни Ћићарији на крајњем северу Истре.

Првобитно место оваквих дијалеката било је свакако у залеђу далматинске обале, негде иза Биокова и око реке Цетине. Пред навалом Турака тај је живаљ похрлио ка појасу под млетачком влашћу око Задра, Шибеника и Сплита (ту понегде има трагова овог дијалекатског типа, измешаног с аутохтоним месним чакавским говорима). Али како су стални турски упади чинили немогућим опстанак у тим пределима, избеглице су морале да пођу на још даљи пут. Њих су млетачки бродови превезли у делове Истре под млетачком управом; тамо су они колонизирани на земљи опустошеној епидемијама. Тиме су венецијанске власти решавале два проблема: растерећивале су претрпану људством далматинску обалу и истовремено су обнављале привреду у обезљуђеним истарским пределима.

На целој дужини чакавско-штокавске границе, с јединим изузетком Пељешца и околине ушћа Цетине, миграције су збрисале старе пограничне, прелазне говоре. Њихова места заузели су говори настали у дубини штокавског подручја, с особинама изразито штокавским. То је границу између чакавштине и штокавштине учинило изузетно оштром. Она је до данас остала у суштини таква, иако су местимично дијалекатска мешавина и накнадни утицаји с једне или друге стране створили секундарне комбинације чакавских и штокавских особина.

Католички штокавци икавци из западне Херцеговине и суседног Макарског приморја заузели су многе пределе на копну средње и северне Далмације, око Велебита и у Лици, углавном западнијој, све до Горског Котара. Већ смо поменули да је и неколико села на далматинским отоцима стекло штокавски говор; у свим тим случајевима сем једног ради се о оваквом икавском дијалекту. Део пресељених икаваца у Лици и на Велебиту, пореклом из херцеговачких предела западно од Неретве, носи име Буњеваца. У XVII веку, у два

наврата, скупине буњевачких насељеника су се из личких и велебитских станишта преместиле у северну и северозападну Бачку, у околину Суботице, Баје и Сомбора, где су се Буњевци и њихова икавштина сачували до данас. Даље на северу, у Мађарској дуж Дунава, такође су се на више места појавили буњевачки насељеници, али су у међувремену делимице мађаризирани.

У три села у покрајини Молисе у јужној Италији живе и данас исељеници с икавским дијалектом, претежно штокавским али са доста чакавских елемената. Овај говор, који потиче са Макарског приморја или из његове близине, у многом је сродан с истарским икавским говорима. Некада је, уосталом, у јужној Италији на разним местима било много села насељених људима нашег језика који су затим током векова асимилирани у италијанском окружењу. Веома је важан податак да је ту, осим бегунаца из епохе турског освајања, било и старијих насељеника, из XIV века и чак с краја XIII века. Узроци тих давнашњих прекоморских сеоба остају сасвим нерасветљени.

Из предела западно од реке Босне и од средњег тока Неретве потекли су католици и муслимани икавског говора који су својим насељима прошарали пределе даље ка западу у Босанској Крајини, мешајући се тамо са домородним икавским живљем и утискујући се између многобројних јекавских, највећим делом српских насељеника чији је долазак иначе битно смањио земљиште с икавским говором у некад искључиво икавској западној Босни.

Продор источнохерцеговачке миграционе струје у међуречје Саве и Драве осетно је сузио подручје славонског дијалекта. Досељенички говори су одсекли славонски дијалекат од његовог некадашњег западног суседа, хрватске кајкавштине, и уједно су раскинули географски континуитет између славонских говора у Посавини и оних у Подравини. Истовремено су се групе носилаца славонских говора одселиле ка северу, додуше само у недалеке крајеве. Насеља са славонским говором појавила су се на разним местима у Барањи, како на данашњој југословенској територији, тако и на мађарској, затим дуж Дунава у западној Бачкој и, нешто север-

није, између Баје и Калоче где се у селима Душноку и Баћину говори веома особен говор, очито севернославонског порекла, али с извесним одликама каквих више нема у самој Славонији.

Област источнобосанских јекавских говора примила је у себе мноштво источнохерцеговачких српских насељеника који су се сместили у разним крајевима источне Босне, разбијајући територијалну компактност источнобосанског дијалекта и уједно утичући на саме говоре тог дијалекта у којима се отада старе аутохтоне црте најчешће мешају с унесеним источнохерцеговачким. Наравно, било је и исељавања с источнобосанског земљишта. Понегде у западној Босни и у Хрватској налазимо муслимане односно католике јекавског говора сличног источнобосанском. Додуше, тек подробнија испитивања тих говора (чији нам опис засад недостаје) омогућиће да се изведу тачнији закључци о њиховом пореклу. С друге стране, за католичке насељенике око Печуја у северној Барањи, на мађарској територији, знамо извесно да потичу из североисточне Босне. То показује њихов говор, а с тим је закључком у складу и име Бошњаки којим они себе означавају.

Од ових наших дијалеката источнохерцеговачки јекавски је у епоси миграција доживео најјачу експанзију. Његови припадници, Срби из некадашњег Хума и Травуније, преплавили су западну Босну у чијем данашњем становништву они сачињавају велику већину (изузев у њеном јужном куту, око Ливна и Бугојна, где је доминација икавштине остала ненарушена). Ова се велика етничка формација наставља и преко границе данашње републике Хрватске. Она покрива велики део копна северне Далмације, избијајући на морске заливе у близини Шибеника и код ушћа Зрмање. Даље на северу, у источном делу Лике, Срби су у већини, док у западној Лици имају превагу Хрвати, староседеоци чакавци икавско-екавског изговора и досељеници штокавци икавци. Источнохерцеговачки говор преовлађује и у Кордуну и Банији (ту има и хрватског становништва које је примило тај говор од својих српских суседа). Најудаљенији изданци источнохерцеговачког дијалекта налазе се у Горском Котару (села Тук, Српске Мо-

равице и Гомирје), у Покупљу на земљишту Беле Крањске (села Бојанци и Мариндол) и у Жумберку западно од Загреба (велики број ситнијих села која су у XVII веку поунијаћена). Као што смо већ поменули, српски насељеници су прешли и Саву. Најзнатнија група њихових насеља, у простору од Окучана до Подравске Слатине, раздваја данас кајкавске говоре од стариначких славонских. Даље ка истоку у Славонији се најјаче групе српских насеља налазе око планине Папука и на Осјечком пољу (где су у предтурској епоси у знатном броју живели Мађари, замењени затим српским и хрватским становништвом). Узан јекавски појас повезује Папук и Осјечко поље, кривудајући између подравских и посавских говора славонског дијалекта. И овде међу јекавцима има приличан број Хрвата. Уколико се не ради о покатоличеним потомцима православних, то је живаљ који је, под утицајем Срба у суседству, примио њихов дијалекат (за јекавске народне говоре код Хрвата у СР Хрватској, осим оних у Дубровачком приморју, важи опште правило да је ту нешто секундарно: или је накнадно примљен јекавски говор, или католицизам, или се, у ређим приликама, говор нашао у Хрватској накнадним усељавањем из Босне). У Барањи су српска насеља с источнохерцеговачким говором груписана углавном на југу југословенског дела те области. Међутим и на мађарској страни границе има неколико села у којима се чува овакав говор; тако говори и српски део становништва у граду Мохачу. Још даље на северу, у жупанији Толна, сачувало се до данас свега једно српско село, Медина, чији је говор такође источнохерцеговачки. Историјски извори показују да је у XVII веку и почетком XVIII века у том пределу било много српских насеља која су у међувремену ишчезла, делимично пресељавањем на југ, у крајеве где је наш живаљ настањен компактније. Тако нисмо у могућности да у простору западно од Дунава у Мађарској прецизно означимо некадашњу границу између јекавског говора који се ширио с југа и екавског који је преовлађивао у севернијим пределима, око Будимпеште и западно одатле.

У источној Босни је прилив источнохерцеговачких насељеника створио садашњу сложену дијалекатску слику: православни махом говоре источнохерцеговачком јекавштином, док

се муслимани и католици (тамо где их има), као и мањина православних, служе старим источнобосанским јекавским дијалектом, понајчешће знатно измењеним под утицајем дошљачког говора.

У западној Србији источнохерцеговачки талас је прекрио широк простор од данашње босанске и црногорске границе до линије Лозница — Ваљевске планине — Рудник — Краљево — студенички крај — Сјеница — Бродарево. О старим говорима те области не знамо ништа и тешко је утврдити колико је овим стварно померена граница између двеју замена јата. После ослобођења Србије настао је у тим крајевима, под утицајем школе, администрације и општег престижа екавског књижевног језика, процес екавизације говора. Данас у тим пределима претежни део сеоског становништва говори једном неусталјеном пелудавом мешавином двају дијалеката у којој удео јекавских облика у доброј мери зависи од саговорника и ситуације (у присном породичном кругу јекавштина је најживља). Уосталом, јекавски насељеници су, поглавито у XVIII и XIX веку, засули и замашан простор даље ка североистоку: Мачву, ваљевски крај, делове Шумадије, нарочито оне западније, а унеколико и Војводину. Али ту се њихов говор није одржао, него је само донекле утицао на физиономију затечених екавских говора.

И ареал зетског говора деловао је као врло живо миграционо жариште. Основни правац кретања био је ка североистоку. Међутим, конкретан ефекат територијалног проширења остао је сасвим ограничен. Са доста вероватноће можемо претпоставити да је овај дијалекат, јекавски али с архаичном акцентуацијом и доста живописних особености, тек сеобама унесен у делове Полимља око Бијелог Поља и у област горњег тока Ибра, западно од Косовске Митровице. Зетским се дијалектом данас говори и у горњем делу лимске долине, али је тешко рећи да ли је ту пре доласка бројних зетских насељеника говор био битно друкчији. У простору од Лима код Бијелог Поља па преко пештерске висоравни и сјеничког краја све до Ибра код Новог Пазара, налазимо појас комбинованог ијекавско-екавског говора *(дијете,* али *детета).* Имамо доста разлога да претпоставимо да је током миграција тај

појас донекле померен ка североистоку. Сигурно је, међутим, да оваква комбинација јекавског и екавског изговора не може бити плод скорашње мешавине, већ је морала настати у средњем веку, на пограничју екавске и јекавске области.

У многим крајевима Србије знатан део становништва потиче са земљишта зетског дијалекта, али је само на мало места тај дијалекат очуван до наших дана, у по једном селу или мањој групи села. Оваквих појава има тамо где су читава села колонизована у XIX веку Црногорцима, као у горњем делу Топлице и у Петровом Селу на Мирочу. Ван Србије одржала се до данашњег дана, заштићена од асимилације верском разликом према околини, мала насеобина Црногораца у Перoју код Пуле у Истри.

Северни екавски дијалекат, који се данас обично зове шумадијско-војвођанским и који је обележен присуством понеког икавског облика, проширио се у току миграција далеко на север. До краја XVI века трајао је период његове експанзије, углавном на рачун мађарског становништва које се у доба турских пустошења или непосредно иза турског освајања разбегло из многих крајева. Касније је такозвана Велика сеоба Срба 1690. појачала српски живаљ нарочито у северној Угарској. Северна граница компактне српске екавске популације ишла је од Баје ка Суботици, затим јужно и источно од Сегедина ка Моришу, прелазећи ту реку и обухватајући јаку скупину српских насеља северно од ње, затим од Арада ка југу линијом која се кретала источно од Темишвара и Вршца. Даље на северу најбројније српске насеобине биле су груписане око Будима и Пеште (ти су градови и сами имали замашан проценат српских житеља). Најзападнији изданци ове гране српског народа били су у градовима Коморану, Ђуру и Стоном Београду, док је ка истоку била истурена Јегра.

Данас је од српске дијаспоре на северу врло мало остало. Откако је Аустрија крајем XVII века преотела од Турака већи део угарских земаља, српски живаљ се ту налази у сталном назадовању. Последњи крупнији ударац нанело му је оптирање великог дела српске мањине у Мађарској за Југославију после првог светског рата. Чак и у таквим некада гласовитим

средиштима Срба као што је Сентандреја северно од Будима број Срба је сада минималан — али ипак довољан да се утврди да је дијалекат шумадијско-војвођански, додуше с јаким примесама источнохерцеговачког говора који је надирао западно од Дунава. Као сеоско становништво Срби су се сачували само у неколико места од којих једино Ловра на дунавском острву Чепелу има још увек изразиту српску већину. У граду Стоном Београду (Секешфехервару) последња генерација људи који се сећају свог матерњег српског дијалекта достигла је дубоку старост и изумире, док је у Јегри, Ђуру и Коморану наш језик већ ишчезао, исто као и у Српском Ковину на Чепелској ади који је још у XV веку био насељен из банатског Ковина.

Српског говора — односно самих Срба — углавном је нестало и из Поморишја. Свега у неколико села, распоређених с обе стране данашње мађарско-румунске границе, сачували су се остаци српског становништва. Из тога предела („Поморишка војна граница" у првој половини XVIII века), исто као и из североисточне Бачке („Потиска војна граница") главнина Срба се иселила у шестој деценији XVIII века приликом укидања Војне границе у тим крајевима, и то делом у Банат, а другим делом, под вођством својих официра и чак генерала који су прешли у руску службу, у тадашњу јужну Русију (данашњу Украјину). Тамо су образоване две прилично простране територије српских граничара: Новаја Сербија јужно од Дњепра (између те реке, Тјасмина и Буга) и Славјаносербија јужно од Доњеца, од Бахмута до Лугана. На оба места српски живаљ је доста брзо подлегао етничкој и језичкој асимилацији; не располажемо чак ни једним писаним остатком тамошњих српских дијалеката. У крајевима дуж Мориша и Тисе из којих су се Срби иселили, насељени су Мађари који данас тамо имају чврсту већину. Уосталом, и у суседним пределима у северној и северозападној Бачкој српска популација је битно проређена још 1598. године сеобом на земљиште које је било под аустријском влашћу, чак у данашњој Словачкој, где се пресељеницима затим губи траг. Овим је створен простор за потоње усељавање Буњеваца. Тако су две војничке миграције у далеке земље, у службу туђим царевима, замашно помакле унатраг северну границу српског етничког подручја на сектору

садашње Војводине. Међутим то је подручје још много више било стешњено колонизацијом коју је вршила аустријска власт у XVIII и XIX столећу са двојним циљем да повећа привредни и порески потенцијал територије која је била само ретко настањена Србима тако да је велики део земље остајао необрађен, и да разбије компактност непоузданог православног становништва на осетљивој јужној граници. Тако су насељавани Немци, Мађари, Словаци, Русини, у мањем броју Чеси, Французи (који су се претопили у Немце), Шпанци (који су ишчезли потпуно). Две групе досељеника биле су, међутим, језички асимилиране и данас спадају у носиоце шумадијско-војвођанског дијалекта: Хрвати у централном и источном Срему (и делимично они у Банату) и католички Албанци у Никинцима и Хртковцима у Срему који су сада по националности Хрвати. Интересантно је да се у Кечи у Банату на румунској страни границе чува кајкавски говор хрватских насељеника; за Хрвате који у мањим групама живе у неколико села у југословенском Банату нема поузданих података који би говорили да се њихов кајкавски говор игде сачувао до данас. Најзад, кад је реч о усељавању у Војводину, треба додати да је румунско становништво из планинског источног Баната сишло у поједина места равног Баната, што представља типичну миграцију из економских узрока, и да су се и сами Срби присељавали током XVIII и почетком XIX века, у бежанијама приликом разних буна и ратова у Србији, или у потрази за плоднијом земљом, долазећи из личких или славонских предела. Ово ипак није могло спречити стално смањивање процента српског становништва које је трајало све до првог светског рата. Војводина је постала етнички мозаик у којем ниједан од присутних народа не запрема непрекинуто географско подручје. Досељавање колониста, углавном Срба јекаваца, у првим годинама после 1918, обележило је нову прекретницу у развоју етничке ситуације у Војводини, а уједно је учинило много сложенијом слику српскохрватских дијалеката у Војводини (иначе, кад се изузму ти колонисти из XX века, говори српског становништва у Војводини показују нормалну, органску дијалекатску ситуацију, са поступним прелазима између типова, тако да је лингвистичка удаљеност

између двају места мање-више сразмерна њиховој географској удаљености, док нпр. немачки, мађарски и словачки говори драстично варирају од села до села, у зависности од порекла насељеника у сваком месту). После другог светског рата немачко становништво је било замењено углавном колонистима српскохрватског језика који су донели у Војводину шарен мозаик дијалеката, претежно јекавских. Испитивање судбине тих колонистичких говора, а нарочито њихове трансформације под утицајем војвођанског дијалекта, спада у крупне досад необављене задатке наше дијалектологије.

Није нимало једноставно питање о томе колико је у доба турских освајања стварно проширена територија српскохрватског језика у данашњој Војводини, другим речима где се налазила њена северна граница пре сеоба. Тачан одговор на ово питање тек треба да се утврди. Засад се може рећи толико да је на тлу Војводине пре сеоба свакако било и Словена и Мађара, по свој прилици измешаних, с тим да је словенског становништва било више на југу него на северу. Експанзија тога становништва у XV и XVI веку, уз јак прилив досељеника из Србије, значила је претварање етнички мешовитих области у компактно српске и уједно даље проширење српске етничке сфере ка северу. О дијалекту словенских староседелаца Војводине не знамо готово ништа директно, пошто нема докумената на нашем језику из доба пре миграција, а нису језички проучена ни словенска месна и лична имена у листинама на мађарском или латинском језику. Ипак се на основу данашњег стања ствари може закључивати да су се дијалекти северно од Саве и Дунава развијали слично онима у Мачви и Шумадији. С друге стране, поседујемо једну индицију да је ту могло бити и особености доцније збрисаних дијалекатским уравнавањем у резултату сеоба. Месна имена као Буђановци и Добановци у Срему сугерирају да су ту у давнини била у употреби лична имена као Буђан или Добан којима другде нема трага. Историјски извори потврђују присуство таквих месних имена још од XV века, а топоним Голубинци својим саставом говори о још дубљој старини (изведен је од присвојног придева Голубин, како је било у старословенском, а не Голубов, како је обично у нашем језику већ кроз зама-

шан број столећа). Овакви географски називи уједно су најпоузданији доказ да се на војвођанском тлу говорило нашим језиком и пре миграција.

У епоси миграција подручје новије акцентуације (*о̀стави, ју̀на̄к)* експлозивно се проширило и захватило, поред осталог, већину севернијих екавских говора, удружујући их на тај начин с источнохерцеговачким дијалектом и говорима босанскохерцеговачких, личких и далматинских икаваца. Царство новије акцентуације распрострло се од Дубровника и Макарске до Мориша, и од Студенице до Вргинмоста. Ипак, у источној Шумадији и југоисточном Банату налазимо и данас говоре где се, уз екавштину северног типа, дакле комбиновану с одређеним икавизмима, чувају старији акценти, такви као *оста̏ви,* или *јуна̂к.* Из овог дијалекатског појаса потиче неколико изолованих насељеничких група. У дубини румунског Баната, источно од Темишвара, налази се скупина српских насеља која се назива Банатском Црном Гором, а у близини је и село Рекаш са сличним говором, али католичким становништвом. Стари вокал јат у овим говорима није замењен неком другом гласовном вредношћу и чува се као глас између *е* и *и* (тако на пример у речима *млѣко* или *дѣца).* Овако је, уосталом, и у говору Галипољских Срба, исељених из долине Велике Мораве негде у XVI или XVII веку, који су у околини Галипоља у Турској провели неколико столећа да би у XX веку, после балканских ратова, оптирали за Србију. Након дуге одисеје у првом светском рату и после њега они су коначно насељени у Пехчеву у Македонији где млађе генерације сада напуштају говор предака замењујући га локалним македонским дијалектом.

Косовско-метохијска миграциона струја разносила је из делова старе Рашке штокавски екавски дијалекат са претежно архаичном акцентуацијом. Тај дијалекат, који данас називамо косовско-ресавским, простире се у дугој траци неправилног облика дијагонално преко подручја Србије. Он захвата падине Копаоника и долине источно одатле, све до Прокупља, десну обалу Ибра од Косовске Митровице до Краљева, долину Западне Мораве од Краљева до Сталаћа, југоисточни кут Шумадије, Поморавље Велике Мораве и пределе даље на истоку, до

зајечарског и неготинског краја. Овакав је и говор Банатске Клисуре, предела северно од Дунава на данашњој румунској територији. На северу, у Шумадији и око ушћа Велике Мораве, косовско-ресавски дијалекат се додирује са поменутим говорима северног екавског типа, али са старијом акцентуацијом. Та је граница постуна, сва у благом прелазу, јер су и говори даље на северу донекле измењени под импулсима које су донели досељеници косовско-метохијске струје који ни тамо нису малобројни. Географски сасвим отргнут од матичног дијалекта стоји косовско-ресавски говор у малом селу Чобанцу северно од Будима, пребачен онамо у Чарнојевићевој сеоби крајем XVII века.

Средњовековни дијалекат призренског краја и југоисточног Косова, који је међу дијалектима призренско-тимочке групе имао „најзападније“ особине, проширио се сеобама у долину Јужне Мораве из које је истиснуо њен некадашњи говор. Али иза косовско-метохијске и призренско-јужноморавске миграционе струје кретала се једна друга, албанска, која је делимице заузимала места која су Срби сами напустили, а делимице својим притиском изазивала њихово померање. Тако су албански насељеници, нарочито после велике сеобе 1690. године, освојили простране делове земљишта у косовским и метохијским пределима и око њих, остварујући бројну превагу над српским становништвом које је тамо остало. И кретање албанског живља у правцу североистока уклапа се у општу слику економски мотивисаних миграција горштака ка питомијим крајевима.

Стари дијалекат долине Јужне Мораве, одбачен ка истоку, задржао се у брдским пределима непосредно источно од те долине. Тиме се објашњава необичан издужени облик подручја тог дијалекта који се данас у науци назива сврљишко-заплањским.

Најисточнији дијалекат призренско-тимочке групе, тимочко-лужнички, по свој прилици је у току миграција изгубио нешто терена на северу. Има разлога да претпоставимо да се он говорио и у средњем току Тимока, око Зајечара, па можда и још северније, у пределима где се данас налазе говори косовско-метохијских насељеника, уколико се нису

учврстили румунски говори. С друге стране, са подручја тимочко-лужничког дијалекта потиче неколико исељеничких скупина. То су Карашевци, друкчије названи Крашовани, у неколико села у близини Решице у румунском Банату, затим становници села Свињице на румунској страни Дунава у Ђердапу и житељи Новог села код Видина у Бугарској. За разлику од других двеју група, Карашевци су католици, а у њиховом говору глас јат остао је незамењен. Сва три говорна типа слажу се међу собом у многоме и богати су архаичним особинама, што нарочито важи за карашевски и свињички говор. Они по свој прилици потичу из некадашњег најсевернијег угла области овог дијалекта на Тимоку, а епоха њиховог пресељења је по свој прилици XV век, или можда чак крај XIV века, када су Турци освојили тимочки басен. У дунавској равници у Бугарској има још насеља са тимочко-лужничким дијалектом (односно белоградчичко-брезничким, како бугарски дијалектолози називају говоре тога типа на бугарској страни границе). У близини ушћа реке Цибра у Дунав налази се чак група од дванаестак села с оваквим говором. Ту се ради о релативно новијем економски мотивисаном исељавању из предела на падинама Старе планине.

Мењајући конкретну слику дијалекатске поделе нашег језика, сеобе су уједно измениле и сам начин на који је он издељен на дијалекте. Пре сеоба тај је начин одговарао моделу најраспрострањенијем у језицима света: лингвистички пејзаж нашег језика био је сав у поступним прелазима од једне дијалекатске ситуације ка другој, у замршају испреплетених изоглоса нису се издвајале сувише оштре границе међу дијалекатским типовима, а територије тих типова биле су све пре него уједначене. У исходу сеоба појавиле су се на карти широке површине са више-мање уједначеним дијалектом, насељене из истог миграционог жаришта, а на свакој линији контакта таквих површина сабијене су у густ сноп многе и многе изоглосе, јер се говори с обе стране таквих граница нису од старине развијали као суседи, него су тек накнадно механички стављени у додир. Уништавајући затечене прелазе између дијалеката, сеобе су ипак понегде створиле нове, додуше неорганске. Укрштањем популације искрсли су местимично ме-

шавински дијалекти, осим што су многи говори примили у себе наносе из неког другог дијалекатског амбијента.

Сеобе су учиниле да историја нашег језика добије сасвим изузетан карактер; самим тим оне су наметнуле нашим лингвистима задатке какви нису обични у проучавању већине других језика. Показало се да реконструкција предмиграционе дијалекатске слике наших земаља захтева много марљивог напора у прикупљању података — из данашњих дијалеката који се говоре на месту некадашњих, из исељеничких говора пуних архаизама одавно ишчезлих у старој постојбини, из средњовековних текстова, из топонимије — и уз то минуциозну, деликатну анализу. Досадашњи резултати, на основу којих је уосталом и скициран распоред средњовековних дијалеката у овом раду, само су овлашни и не могу претендовати на потпуност. Не знамо скоро ништа о особинама и размештају некадашњих прелазних чакавско-штокавских, чакавско-кајкавских и кајкавско-штокавских говора. Није нам јасно ни где је лежала првобитна граница између јекавског и екавског изговора у западној Србији и Санџаку, а имамо и сасвим површну представу о некадашњим говорима североисточне Србије, у четвороуглу Велика Морава — Дунав — Тимок — Црна река (као и о премиграционом географском односу словенског и романског становништва у том простору, будући да су и данашњи влашки и данашњи српски живаљ тамо претежно насељенички). Свакако ће понеки од ових проблема бити бар донекле расветљен будућим истраживањима, што ипак не значи да се треба апсолутно поуздати у свемоћ науке: трагови многих чињеница пропали су неповратно и наш покушај да оживимо један ишчезли дијалекатски свет може имати само делимичан успех.

Преображавајући етничке прилике у земљама нашег језика, миграције су у замашној мери одредиле њихову даљу културну и политичку историју. Оне су амалгамисале становништво и нивелисале говоре. Појава огромне површине с углавном уједначеним новоштокавским јекавским и екавским говором створила је основу за књижевни језик веома присан становништву у пространом ареалу од Бјеловара, Карловца и Задра до Вршца, Краљева и Боке Которске. Раширив-

ши хрватско име међу кајкавцима у некадашњој Славонији, сеобе су допринеле да се они са чакавцима из средњовековне („далматинске") Хрватске стопе у једну нацију у коју ће се укључити и католици штокавци. Миграциони потреси прошарали су етнички састав Босне и Херцеговине, спречили уобличавање јединственог етничког типа у тој области и упутили њен развој ка данашњој тројној националној рашчлањености. Границе подручја компактно насељеног Србима сужене су током сеоба на југу, у Метохији и на Косову, али су проширене на северу, на некадашњем угарском земљишту. Осим тога појавила се и једна друга претежно српска територија, она на северозападу, која обухвата Србе у Босанској Крајини и суседним деловима Хрватске са Далмацијом и Славонијом и у којој данас живи, после свих популационих губитака, преко милион и по Срба. Правог географског континуитета између те области и главнине српског народа једва да има; у међупростору, у централној Босни, налази се појас у којем преовлађују муслимани уз слабији удео католика и православних. Уз то у самој северозападној српској етничкој територији постоје многе енклаве, муслиманске и хрватске на босанском тлу, а само хрватске на земљишту Хрватске. Прилике на северозападу нису омогућавале стварање српске територијално-политичке формације у тој области — док су југоисточни Срби у XVIII и XIX веку стекли две државе, Црну Гору и Србију — али су поставиле српској националној политици сложене задатке који су је водили ка првом светском рату и стварању Југославије. Истовремено, пред комплексним проблемима се нашла и хрватска национална политика. Присуство северозападних Срба, који у непрекинутој маси избијају на морске заливе у задарском и шибенском региону, и који допиру до близу словеначке границе на Купи и мађарске на Драви, разбило је компактност хрватске етничке територије и обавезало све политичке струје у Хрватској да се стално одређују према Србима. То је и чињено на један или други начин, зависно од епохе и покрета у широкој скали солуција на чијим екстремним половима стоје интегрално југословенство и усташки геноцид. У процепу између двеју нација у формирању, које због своје језичке повезаности и територијалне

испреплетености нису увек знале јесу ли једна или две, нашли су се и Муслимани у Босни и Херцеговини, географски расути међу православним и католицима. Превазишавши анахронично турско опредељење, они су извесно време осцилирали између српства, хрватства, југословенства и посебности, да би дефинитивније кренули ка потврђивању своје индивидуалности тек кад је постало јасно да се Хрвати и Срби не могу стопити у једно и да се верска диференцијација коначно преобраћа у националну.

О Муслиманима као етничкој формацији треба, уосталом, овде рећи још коју реч. На почетку овог поглавља нагласили смо да је њихова егзистенција једна од последица турске владавине. Они су се појавили ускоро после османлијског освајања наших земаља. Нарочито је у Босни и Херцеговини исламизација наступила брзо и захватила велики део становништва, укључујући ту и властеоске родове. Истовремено су, готово нечујно, ишчезли богумили, махом тако што су примили ислам. Док су постојали, богумили свакако нису били етничка формација на исти начин на који су то данас Муслимани. Средњовековна историја Босне, где је превртање вером под притиском околности било честа појава, није пружала прилику да се богумилство учврсти као перманентни атрибут становништва, а уз то социјалне и културне разлике према католицима и православним нису биле предубоке. Становништво Босне је тада свакако било етнички једноличније него сада, иако је свакако морало бити неуједначености између Бошњака („Бошњана“, како се тада говорило) из старог језгра Босне и житеља области прикључених током ширења босанске државе. Све је ово после турског освајања и миграционих покрета замењено тројном поделом у којој најиздвојеније место припада Муслиманима. Огромна разлика у правном статусу и у емоционалном односу према постојећој држави створила је јаз између њих и осталог становништва. Уз то су они одушевљено пригрлили богату оријенталну цивилизацију, док су други наставили да у стешњеном простору вегетирају на осиромашеним остацима домаћег културног наслеђа.

Пролажење времена донело је и језичку диференцијацију између Муслимана и њихових православних и католичких суседа. Ту се ради искључиво о секундарним појавама, накнадно накалемљеним на један друкчији систем основних дијалекатских односа. Наиме исламизација је ухватила корена на тлу многих дијалеката, и у друштвеној и духовној заједници наших Муслимана нашли су се носиоци разноликих говорних типова којима се иначе служе и православни или католици. Тек је доцније створена ситуација у којој готово сви Муслимани, без обзира на то којим дијалектом говоре, поседују неколико заједничких језичких особина. Наравно, код њих је сразмерно највиши проценат речи преузетих из блискоисточних језика (тзв. турцизми, мада многи од њих потичу у крајњој линији из арапског или персијског). Али то нас не може изненадити, друкчије стање не бисмо ни очекивали. Много је упадљивије то што готово сви Муслимани чувају сугласник *х* (*хаљина, ухо, снаха;* иначе главнина штокаваца тај глас изоставља или замењује са *в* односно *ј*: *аљина, уво, снаја*) и што не разликују *ч* од *ћ* ни *џ* од *ђ* (*ћисто, хођа*). На први поглед овакве изговорне особености немају ничег заједничког с исламом. Али само на први поглед. У самој ствари на језичке навике наших Муслимана утицао је гласовни систем турског и арапског језика, у случају *х* подржавајући конзервацију наслеђеног стања, а у случају *ч* и *ћ* односно *џ* и *ђ* уништавајући једну суптилну гласовну дистинкцију које нема ни у турском ни у арапском. Јасни су, бар у општим линијама, и путеви којима је ишло ово деловање.

Просечни мухамеданац, ма где он био у свету, свакодневно је изложен слушању арапског језика у богослужењу, а сваки школовани муслиман — све до продора световног школства у најновије време — сусретао се са детаљним и механичким учењем Корана и арапског језика с њим. Ово није било довољно да наши људи овладају понеким гласовним дистинкцијама којих нема у нашем језику, као што су разлике између три сугласника типа „х" у арапском, али је било сасвим довољно да подржи чување гласа који се већ затекао у језику. Ово је ишло утолико лакше што се с деловањем арапског модела подударало и деловање турског који такође

поседује глас *х*, и што је због нестанка *х* у изговору раје присуство *х* претворено у обележје муслиманства. Такви се амблеми увек радо чувају, а поготову кад је у питању група друштвено надмоћна и поносна на ту надмоћ. Исти су моменти погодовали и ширењу неразликовања *ч* и *ћ*, када је дистинкција већ једном била разорена у говору неких појединаца. Ако потражимо средине где се оваква промена могла зачети, наћи ћемо их на двема странама: код људи туђег матерњег језика у нашој језичкој средини, и код наших људи у туђој средини. Султански чиновници, валије и други моћници, који су долазили у Босну из удаљених области царевине, нису могли савладати разликовање између *ч* и *ћ*, страно њиховим родним језицима, и уопште необично и ретко у језицима света. И данас то разликовање најчешће остаје недоступно странцима који уче српскохрватски, па и нашим људима из крајева где тог разликовања нема (укључујући ту и муслимане), онда кад ти људи говоре књижевним језиком. У Босни под турском владавином такав је изговор морао уживати престиж због престижа оних који су тако говорили. Немало чиновничких фамилија остајало је трајно у Босни, интегришући се у амбијент муслимана нашег језика, али уједно настављајући да делују на његов језик. Друга ситуација из које је могло потећи неразликовање *ч* од *ћ* била је боравак ван завичаја: у султановој војсци у којој су наши муслимани тако често служили и у Цариграду где су се школовали синови најбогатијих и најугледнијих Бошњака. Неколико година живота ван круга у којем се говори матерњи језик обично је довољно да се он почне говорити с туђинским „акцентом“; такав изговор у нашем случају постајао је престижна ознака оних који су били привилеговани цариградским школовањем или славом јуначког служења цару на бојном пољу. Једном лансиран, овакав се изговор ширио на крилима моде, подстицан амбицијом појединца да не говори мање елегантно од другог, и амбицијом колектива да своју различитост од раје потврди тиме што ће говорити друкчије, као што се и одева друкчије, и као што су му друкчији и обичаји, и стил живота, и навике и схватања. Ухвативши корена у беговским кућама, нови изговор продирао је даље међу чиновницима и

грађанством, да би затим из градова и касаба изишао на село. Данас у Босни, Херцеговини и Санџаку само у најзабаченијим сеоским пределима постоје муслимански говори у којима се *ч* разликује од *ћ*.

Са турским освајањем и почетком великих миграција хронолошки се удружује још један крупан догађај у етничкој историји наших земаља: нестанак влашког становништва из српских планина. Нема сумње, још и пре Турака Власи су се постепено језички посрбљивали, али долазак Турака је тај процес привео брзом завршетку. Турски правни систем није обезбедио онакву друштвену изолацију Влаха каква је постојала дотад, а миграције су ставиле у покрет Влахе заједно с осталом рајом, и чак можда још више, будући да су Власи због свог пастирског начина живота били најпокретљивији. У мешавини која је настала румунском говору се губи траг свуда сем на крајњем северозападу: на Велебиту, на отоку Крку, у Истри, чак око Трста. У Хрватску су Власи пристизали почев од XIV века, сељакајући се дуж динарских гребена у потрази за испашом, а касније и у настојању да измакну Турцима. Током следећих векова ти су се Власи, већ увелико покатоличени, и језички похрватили с јединим изузетком оних у два истарска села која су данас драгоцена за лингвисте као последњи сачувани резерват некада многобројне западне гране румунског језичког стабла. Нестанак етничких Влаха у највећем делу наших крајева омогућио је да назив Влах (односно *влах*) добије нова значења. Тим именом почели су у многим крајевима називати пастире, поготову оне са посебним колективним правним статусом. Наравно, ти су пастири добрим делом стварно били потомци Влаха. У Хрватској, где су српски насељеници који су се тамо појавили у XVI веку најчешће били сточари, име Влах пренело се даље на Србе. На некадашње присуство Влаха у многим нашим крајевима подсећају географски називи, нарочито имена планина, таква као Дурмитор, Виситор или Романија.

Иако се догодио поткрај XV века, тихи нестанак дубровачког романског (далматског) дијалекта не стоји у узрочној вези ни с турским освајањем ни с почетком великих миграција. Вишевековна инфилтрација Словена из околине посте-

пено је учвршћивала присуство српскохрватског језика међу зидинама Дубровника, испрва претежно код пучана, а затим све више и у кругу племства. Стално освежаван приливом дошљака, словенски елемент се показао снажнијим од аутохтоног романског којем појачање није могло доћи ниоткуда (додуше, Дубровчани онога времена најчешће су знали италијански, али то је језик веома различит од локалног далматског говора). Помало поражава чињеница да горди дубровачки патрицији нису на сопственом језику оставили историји ниједног текста. У ствари, они тим језиком никада нису писали: језици администрације, преписке и учености били су по традицији латински и италијански, осим што се у преписци рано појавио и српскохрватски. Дубровачки дијалекат нашег језика је огранак источнохерцеговачког дијалекта његове најближе околине. Формиран у доба кад је дубровачка околина припадала српској држави, тај је говорни тип ипак стекао помало особен лик усвајајући католичку црквену (па донекле и уопште културну) лексику и прихватајући поједине секундарне иновације које су се шириле из чакавских крајева путевима поморских комуникација.

Већ смо имали прилику да констатујемо да се далматски романски сачувао у граду Крку све до поткрај XIX века, а да се у међувремену венецијански дијалекат италијанског језика раширио, фаворизован приликама под млетачком, као и доцније под аустријском владавином, у многим нашим приморским крајевима, пре свега у градским насељима од Истре преко Ријеке и кварнерских отока до Далмације. Доцнији догађаји — полет хрватске националне свести од краја XIX века, исход првог и нарочито другог светског рата и исељавање великог дела Италијана — окренули су еволуцију у супротном правцу. Па ипак, трагови романског присуства јасно су уочљиви у скоро свим српскохрватским говорима дуж јадранске обале од Истре до Бара. Мноштву позајмљених речи придружиле су се промене у самој језичкој структури извршене под утицајем романских модела. Списак тих феномена, обично званих далматинизмима, обухвата особине познате практично свуда крај Јадрана, такве као што је изговор крајњег *-м* као *-н* (*видин, са сестрон*) и појаве расејане ту и тамо,

углавном по пунктовима где је романски утицај био сразмерно најјачи, такве као замењивање *љ* са *ј* (*јут, боје* = *боље*) и неразликовање *ч, ж, ш* од *ц, з, с* (*цисто, слузис*). На јадранским отоцима је трансформација словенских говора под романским утицајем била понајјача. Ту је на много места ишчезло и вокално *р*, те се говори *парст* место *прст*, а дуги вокали су често претварани у дифтонге (*пиет, руог* место *пет, рог*, па и *Моате* или *Муате* место *Мате*). И у отпадању крајњег *-л* у облицима као *писа* од *писал*, *би* од *бил* огледа се дејство романских правила о гласовној структури речи. Тако се догодило да је чакавска дијалекатска област поред старе попречне подељености која је углавном супротставила северозападније крајеве југоисточнијима, стекла и нову, уздужну у којој се степенасто диференцирају најинтензивније романизирани острвски (и делимично истарски) говори према нешто мање измењеним обалским говорима на копну и најзад говорима у унутрашњости континента, поштеђеним од романског структуралног утицаја.

Путеви којима су романизми улазили у приморске говоре били су разноврсни. На самом почетку историје тих говора стоји славизирање затечених Романа свугде сем у неколико градова, а затим лагана асимилација и тих остатака током дугих векова. Етничка асимилација увек је снажан канал језичког утицаја. Она у круг људи који говоре једним језиком уводи живаљ чији је матерњи језик други; тај ће живаљ у новоприхваћени језик неизбежно уносити особине матерњег — као што то бива, према искуству свих нас, и онда кад људи уче неки страни језик, упркос напору наставника да тако не буде. Али, док су се једни Романи претапали у Словене, други су остајали и даље ту и чак често добивали појачање усељавањем и италијанизацијом под млетачком и затим аустријском владавином. Свакодневни контакт са тим Романима, који су често уживали престиж моћнијих, богатијих или културнијих, пружао је безброј могућности за усвајање њихових језичких особина — од романских назива појединих предмета који су чинили део цивилизације свога времена, па до њиховог начина изговора српскохрватског језика. Слично је деловало и поморство које је наше приморце водило

на млетачке галије и у италијанске луке, и уопште у пристаништа широм медитеранског простора, где је италијански вековима био језик споразумевања међу народима.

Осим промена инспирисаних спољашњим утицајима у муслиманском кругу и у јадранском појасу, било је и других крупнијих иновација које су захватиле српскохрватске говоре у току последњих неколико векова. Свим тим иновационим процесима заједничко је једно: они нису обухватили целокупно подручје нашег језика (последња промена која је покрила цело то подручје догодила се око XV века; то је био нестанак двојине, посебне граматичке форме којом су обележавана *два* предмета или бића, за разлику од множине која у таквом случају означава више од две јединице). Неке од ових аутохтоно насталих језичких новина већ смо помињали; овде ћемо набројати још три, значајне истовремено по домашају у језичком систему и по захваћеној територији. У групама састављеним од сугласника и гласа *ј* догодило се такозвано ново јотовање (*прутје* је постало *пруће, робје* се претворило у *робље*), готово свуда у штокавској области, а знатно мање у кајкавској и чакавској. У дативу, инструменталу и локативу множине место старих облика као *женам* (дат.), *женами* (инстр.) и *женах* (лок.) појавили су се изједначени облици за сва ова три падежа (*женама* у већини штокавских говора, *женам* у једном ареалу на западу штокавског подручја и у делу чакавских говора). И најзад, стари облици имперфекта (*чињах, говораше*) ишчезли су из употребе у северозападној половини нашег језичког подручја. Њих више нема у кајкавским дијалектима ни у огромној већини чакавских, па ни у целом северном појасу штокавштине, као ни у појединим штокавским говорима на западу. За имперфектом је пошао и аорист, додуше у знатно ужем ареалу који се ограничава на кајкавске и чакавске говоре и понеки штокавски на западу. Тако је створена дијалекатска слика која је дочекала двадесети век, да се у њему сукоби са модерним развојем који угрожава дијалекте у самом њиховом корену.

НАЈВАЖНИЈА ЛИТЕРАТУРА[1]

А. ОПШТИЈА ДЕЛА

Barić, Henrik: *Lingvističke studije*. Sarajevo 1954.

Беличъ, А. И.: *Діалектологическая карта сербскаго языка*. С.-Петербургъ 1906.

Белић, Александар: *О српским или хрватским дијалектима*. Глас Српске краљевске академије 78, Београд 1908.

Belić, A., M. Stevanović, M. Hraste: *Jezik srpskohrvatski (hrvatskosrpski)*. I. *Narodni jezik i njegovi dijalekti*. Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb) 4, 1960.

Бернщейн, С. Б. и други: *Карпатский диалектологический атлас*. Москва 1966.

Birnbaum, Henrik: *Balkanslavisch und Südslavisch*. Zeitschrift für Balkanologie 3, 1965.

Bratanić, Branimir: *Uz problem doseljenja južnih Slavena*. Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1, 1951.

Brozović, Dalibor: *Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog prostora*. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio lingvističko-filološki 5, Zadar 1970.

Brozović, Dalibor: *Doseljenje Slavena i njihovi dodiri sa starosjediocima u svijetlu lingvističkih istraživanja*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja XII, Sarajevo 1969.

---

[1] Библиографски спискови на крају појединих текстова односно поглавља у овој књизи састављени су селективно; исцрпност би захтевала неупоредиво дужа набрајања. У неколико случајева ипак су унети извесни радови ограниченијег значаја зато што се у њима налазе подаци изричито поменути у овој књизи.

Да би се спречило да спискови литературе буду предуги, сваки рад је у њима помињан само по једном, иако има приличан број радова од значаја у вези са два или више текстова (односно поглавља) у овој књизи.

Brozović, Dalibor: *O jednom problemu naše historijske dijalektologije. Stara ikavsko-ijekavska granica.* Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske, IV—V, Novi Sad 1961—62.

Brozović, Dalibor: *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta.* Hrvatski dijalektološki zbornik 2, Zagreb 1966.

Brozović, Dalibor: *O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata.* Filologija 4, Zagreb 1963.

Vasmer, Max: *Die Slaven in Griechenland.* Berlin 1941.

Видоески, Божо: *Македонските дијалекти во светлината на лингвистичката географија.* Македонски јазик XIII—XIV/1—2, Скопје 1961—62.

van Wijk, N.: *Les langues slaves. De l'unité à la pluralité*[2]. 's-Gravenhage 1956.

van Wijk, N.: *Taalkundige en historiese gegevens betreffende de oudste betrekkingen tussen Serven en Bulgaren.* Mededelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen, Afdeeling letterkunde, deel 55, serie A, № 3, Amsterdam 1923.

Георгиев, Владимир: *Тракийският език.* София 1957.

Grafenauer, Bogo: *Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslaven im Mittelalter.* Ljubljana 1966.

Grafenauer, Bogo: *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata.* Historijski zbornik 5, Zagreb 1952.

Дуриданов, Иван: *Нови данни от топонимията за изчезнало румънско население в Софийско.* Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски. София 1960.

Ердељановић, Јован: *Етнолошка грађа о Шумадинцима.* Београд 1951.

Ердељановић, Јован: *О пореклу Буњеваца.* Београд 1930.

Zajceva, Svetlana: *Specifična slovenska leksika u savremenim čakavskim govorima.* Prilozi proučavanju jezika 3, Novi Sad 1967.

Ivić, Pavle: *Die serbokroatischen Dialekte.* I: *Allgemeines und Die štokavische Dialektgruppe.* 's-Gravenhage 1958.

Ивић, Павле: *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје.* Нови Сад 1956.

Ивић, Павле: *Значај лингвистичке географије за упоредно и историско проучавање јужнословенских језика и њиховог односа према осталим словенским језицима.* Јужнословенски филолог 22, Београд 1958.

Ivić, Pavle: *Les balkanismes naissants dans les parlers serbes du Banat.* Cercetări de lingvistică III, Supliment, Bucureşti 1958.

Ivić, Pavle: *O klasifikaciji srpskohrvatskih dijalekata.* Književnost i jezik X, sv. 1, Beograd 1963.

Ивић, Павле: *О неким проблемима наше историске дијалектологије.* Јужнослов. филолог 21, 1955—56.
Ивић, Павле: *Српскохрватска дијалектологија у најновијем периоду.* Књижевност и језик IX, св. 1, 1962.
Ivić, Pavle: *Über den spezifischen Charakter der mundartlichen Ausgliederung des serbokroatischen Sprachgebietes.* Orbis VIII, fasc. 1, Louvain 1958.
Ivšić, Stjepan: *Jezik Hrvata kajkavaca.* Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 48, Zagreb 1936.
Историја народа Југославије I—II. Београд 1953, 1960.

Jagić, Vatroslav: *Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen.* Archiv für slav. Philologie 17, 1895. (Prevod: *Jedno poglavlje iz povijesti južnoslavenskih jezika, Izabrani kraći spisi* Vatroslava *Jagića*, Zagreb 1948).
Јанкулов, Борислав: *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку.* Нови Сад 1961.
Jireček, Konstantin: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters.* Denkschriften der Kais. Akad. der Wissenschaften, Phil.,hist. Klasse 48, 49, Wien 1902—4.
Јиречек, Константин: *Историја Срба,* I—II, 2. изд., Београд 1952.

Конески, Блаже: *Историја македонског језика.* Београд 1965.

Lemerle, Paul: *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romane jusqu'au VIIIe siècle.* Revue historique 211, 1954.

Manojlović, Svetozar: *Glavne etape u razvoju hrvatskosrpskog jezika.* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio lingvističko-filološki, 4, Zadar 1968.
Margulies, A.: *Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung.* Archiv für slavische Philologie 40, 1926.
Melich, János: *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest 1929.
Miklosich, Franz: *Über die Wanderung der Rumunen in den Dalmatinischen Alpen und den Karpaten.* Denkschriften der Kais. Akad. der Wiss., Phil.-hist. Cl. 30, Wien 1880.
Milčetić, Ivan: *Hrvatske naseobine u Moravskoj, Donjoj Austriji i zapadnoj Ugarskoj.* Zagreb 1898.
Moór, E.: *Zur Geschichte südslavischer Völkerschaften im Karpatenbecken.* Studia slavica 8, Budapest 1962.

Насеља и порекло становништва (серија књига). Издаје Српска академија наука и уметности.

Острогорски, Георгије: *Историја Византије.* Београд.

Pavičić, Stjepan: *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji.* Zagreb 1953.

Pavičić, Stjepan: *Seobe i naselja u Lici*. Zagreb 1962.

Павловић, Миливој: *О становништву и говору Јајца и околине*. Српски дијалектолошки зборник 3, 1927.

Э. Петрович: *Географическое распределение славянских топонимов на территории Румынии*. *Romanoslavica* IX, Bucureşti 1963.

Petrovici, Emil: *Западнојужнословенска имена места у Малој Влашкој*. Анали Филозофског факултета у Београду 5, 1965.

Pomianowska, Wanda: *Zróżnicowanie gwar południowosłowiańskich w świetle faktów slowotwórczych*. Wroclaw — Warszawa — Kraków 1970.

Поповић, Д. Ј.: *Срби у Војводини* I—III. Нови Сад 1957—63.

Popović, Ivan: *Geschichte der serbokroatischen Sprache*. Wiesbaden 1960.

Popović, Ivan: *Die Einwanderung der Slaven in das oströmische Reich im Lichte der Sprachforschung*. Zeitschrift für Slawistik 4, Berlin 1959.

Popović, Ivan: *Zur Urgeschichte der Serben in Pannonien. Eine Dialektuntersuchung*. Zeitschrift für slavische Philologie 27, 1958.

Поповић, Иван: *Историја српскохрватског језика*. Нови Сад 1955.

Rešetar, Milan: *Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen*. Archiv für slavische Philologie 13, Berlin 1890—91.

Rosetti, A.: *Istoria limbii române*[4], I—III, Bucureşti 1964.

Rospond, Stanislaw: *Południowosłowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem *-itj-* Kraków 1937.

Sandfeld, K.: *Linguistique balkanique, problèmes et résultats*. Paris 1930.

Селищев, А. М.: *Полог и его болгарское население*. София 1929.

Селищев, А. М.: *Славянское население Албании*. София 1931.

Skok, Petar: *Dolazak Slavena na Mediteran*. Split 1934.

Skok, Petar: *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. I—II*, Zagreb 1950.

Stanislav, Jan: *Slovenský juh v stredoveku. I—II*. Turčiansky Sv. Martin 1948.

Стойков, Стойко: *Българска диалектология*, 2 изд., София 1968.

Тапкова-Заимова, В.: *Нашествия и етнически промени на Балканите*. София 1966.

Tentor, Mate: *Leksička slaganja creskoga narječja i slovenskoga jezika protiv Vukova jezika*. Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti I, Ljubljana 1950.

Тодоров, Цветан: *Населението между Тимок, Искър и Стара-планина*. Списание на БАН 60, 1937.

Толстой, Н. И. и други: *Лексика Полесья*. Москва 1968.

Томић, Јован: *Насеље у млетачкој Далмацији 1409—1797*. Први део, Ниш 1915.

Филиповић, Миленко: *Галипољски Срби*. Београд 1946.

Hauptmann, Lj.: *Seoba Hrvata i Srba*. Jugoslovenski istoriski časopis 3, Beograd 1937.

Hraste, Mate: *Bibliografija radova iz dijalektologije, antroponimije, toponimije i hidronimije na području hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Hrvatski dijalektološki zbornik I, Zagreb 1956.

Цвијић, Јован: *Балканско полуострво и јужнословенске земље* I—II. Београд 1922, 1931.

Цвијић, Јован: *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице*. Београд 1922.

Цоневъ, Б.: *История на българския език* I—III, София 1919—1937.

Šišić, Ferdo: *Hrvatska povijest I—III*, Zagreb 1906—1913.

Б. О ПОЈЕДИНИМ ДИЈАЛЕКТИМА

Барјактаревић, Данило: *Бихорски говор*. Зборник Филозофског факултета у Приштини 3, 1966.

Барјактаревић, Данило: *Новопазарско-сјенички говори*. Српски дијалектолошки зборник 16, Београд 1966.

Белић, Александар: *Дијалекти источне и јужне Србије*. Београд 1905.

Беличъ, А. И.: *Замѣтки по чакавскимъ говорамъ*. С.-Петербургъ 1910.

Бошковић, Радослав: *Рефлекси група TJ, DJ, ТЬЈ, DЬЈ, STJ, ZDJ, SKJ, ZGJ (SK', ZG')* у дијалектима јужне и југозападне Истре. Јужнословенски филолог 27/1—2, Београд 1966—67.

Brabec, Ivan: *Govor podunavskih Hrvata u Austriji*. Hrv. dijal. zbornik 2, Zagreb 1966.

Vasilev, Christo: *Die heutige čakavische Schriftsprache der Burgenland-Kroaten*. Frankfurter Abhandlungen zur Slavistik 8, 1966.

Vážný, Václav: *O chorvatském kajkavském nářečí Horvatského Gróbu*. У књизи: A. Václavík: *Podunajská dedina v Československu*. Bratislava 1925.

Vážný, Václav: *Čakavské nářečí v slovenském Podunají*. Sborník Filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě V/47, 1927.

Вујовић, Лука: *Мрковићки дијалекат*. Српски дијалектолошки зборник 18, 1969.

Елезовић, Глиша: *Речник косовско-метохиског дијалекта*. Српски дијалектолошки зборник 4, 1932, 6, 1935.

Ивић, Павле: *Једна досад непозната група штокавских говора: говори с незамењеним јатом*. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 1, 1956.

Ивић, Павле: *О говору Галипољских Срба.* Београд 1957.
Ivić, Pavle: *O srpskom govoru u selu Lovri.* Studia slavica 12, Budapest 1966.
Ivić, Pavle: *Prilog rekonstrukciji predmigracione dijalekatske slike srpskohrvatske jezičke oblasti.* Зборник за филологију и лингвистику 4—5, Нови Сад 1961—62.
Ivšić, Stjepan: *Današńi posavski govor.* Rad JAZU 196 i 197, 1913.

Jedvaj, Josip: *Bednjanski govor.* Hrv. dijal. zbornik 1, 1956.
Јовић, Душан: *Трстенички говор.* Срп. дијал. зборник 17, 1968.
Jurišić, Blaž: *Rječnik govora otoka Vrgade I,* Zagreb 1966.

Małecki, Mieczysław: *Przegląd slowiańskich gwar Istrji.* Kraków 1930.
Милетић, Бранко: *Црмнички говор.* Срп. дијал. зборник 9, 1940.

Neweklowsky, Gerhard: *Akcenatski sistemi čakavskih govora u Gradišću.* Зборник за филологију и лингвистику XIII/1, 1970.
Neweklowsky, Gerhard: *Zur kroatischen Mundart von Weingraben in Burgenland.* Wiener slavistisches Jahrbuch 14, 1967—8.
Николић, Берислав: *Мачвански говор.* Српски дијал. ззборник 16, 1966.
Николић, Берислав: *Сремски говор.* Срп. дијал. зборник 14, 1964.
Николић, Берислав: *Тршићки говор,* Срп. дијал. зборник 17, 1968.

Павловић, Миливој: *Говор Јањева.* Нови Сад 1970.
Павловић, Миливој: *Говор Сретечке Жупе.* Срп. дијал. зборник 8, 1939.
Пецо, Асим: *Говор источне Херцеговине.* Срп. дијал. зборник 14, 1964.
Пецо, Асим, и Бранко Милановић: *Ресавски говор.* Срп. дијал. зборник 17, 1968.
Петровић, Драгољуб: *Прилог познавању муслиманских говора западне Босне.* Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XIII/1, 1970.
Petrovici, Emil: *Graiul Carașovenilor.* București 1935.
Пешикан, Митар: *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори.* Срп. диј. зборник 15, 1965.
Поповић, Иван: *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине.* Београд 1968.
Поповић, Иван: *О бачким буњевачким говорима.* Зборник Матице српске за књижевност и језик 1, Нови Сад 1954.
Popović, Milko: *Žumberački dijalekat.* Zagreb 1938.

Rešetar, Milan: *Der štokavische Dialekt.* Wien 1907.
Rešetar, Milan: *Die serbokroatischen Kolonien Süditaliens.* Wien 1911.
Ribarić, Josip: *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri.* Срп. дијал. зборник 9, 1940.
Rožić, Vatroslav: *Kajkavački dijalekat u Prigorju.* Rad JAZU 115, 116, 118, Zagreb 1893—94.

Sekereš, Stjepan: *Klasifikacija slavonskih govora.* Зборник за филологију и лингвистику 10, 1967.

Skok, Petar: *Novi prilozi proučavanju govora žumberačkih čakavaca (prvi dio).* Hrv. dijal. zbornik I, 1956.

Стевановић, Михаило: *Ђаковачки говор.* Срп. дијал. зборник 11, 1950.

Стевановић, Михаило: *Источноцрногорски дијалекат.* Јужнословенски филолог 13, 1933—34.

Стевовић, Игрутин: *Шумадијски говор у Гружи.* Срп. дијал. зборник 18, 1969.

Тодоровъ, Цветанъ: *Северозападните български говори.* София 1936.

Tornow, S.: *Die Herkunft der kroatischen Vlahen des südlichen Burgenlandes.* Berlin 1971.

Hraste, Mate: *O štokavskim govorima na Hvaru i Braču.* Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1, 1951.

Hraste, Mate: *Čakavski dijalekat ostrva Hvara.* Јужнословенски филолог 14, 1935.

Hraste, Mate, Josip Hamm i Petar Guberina: *Govor otoka Suska.* Hrv. dijal. zbornik 1, 1956.

НАШИ ДИЈАЛЕКТИ И МОДЕРНО ДОБА

Ако потражимо место дијалеката међу друштвеним феноменима, наћи ћемо да су дијалекти својом природом слични појавама таквим као народна ношња, народна јела или народна архитектура. Језик има с тим феноменима једну битну заједничку особину: да је *користан.* Он је то у најдословнијем смислу, јер је друштвено оруђе, и чак је најважније, најуниверзалније, најчешће употребљавано оруђе које стоји на располагању људском друштву, а и сваком појединoм човеку посебно. Исто тако су оруђа и зграде које људи зидају и њихова одећа, а и храна је оруђе у нешто ширем смислу те речи. Дијалекте удружује са народном архитектуром, народним јелима и пићима, народном ношњом и народним покућством још и то што се ту свугде ради о варијацији, пре свега територијалној, у нечему што је у суштини оруђе, али је та варијација у знатној мери независна од природе тих појава као оруђа. Она је развијена спонтано, диференцијацијом која има регионални односно етнички карактер, која се појављује и доживљава као обележје датог етникума, која чини једну с утилитарног гледишта *непотребну* разноврсност у нечем што је с истог гледишта итекако *потребно.* Уз то је та варијација и *произвољна:* нема дубљег разлога због којег се у околини Чачка говори *дођосмо*, а око Крушевца *дођомо*, а не обрнуто. У том погледу је варијација у језику релативно најчистији случај. Особености народне архитектуре у сваком крају ипак су у великој мери предодређене климом, као и материјалом који је при руци. То што су куће махом дрвене у шумским регионима, а камене у кршевитим, тешко се може оквалифи-

ковати као фолклорна варијација, али је зато она очигледно присутна онда кад су дрвене куће у неком шумовитом пределу украшене на један начин, а у другом сасвим друкчије. Исто тако народна кухиња у знатној мери зависи од привредне географије, од тога која се врста стоке и који усеви гаје у датом пределу, као што и одећу у високом степену детерминишу клима и расположиви материјал — што све не потире чињеницу да се разлике у народној кухињи и ношњи ни издалека не могу свести на искључиви утицај оваквих чинилаца. Међутим на дијалекатску варијацију локалне прилике утичу сразмерно мало, иако се и из ове области може навести понешто. Тако ћемо у овчарским крајевима наћи масу речи за врсте или боје оваца, у земљорадничким пределима биће много више термина који се тичу разних ратарских култура, справа и послова, у приморју ће бити богат речник рибарства и поморства итд. Али све су то ситне, маргиналне појединости у поређењу с истином да главнину дијалекатских разлика чини чиста етничка варијација, немотивисана материјалним или друштвеним околностима. Додајмо, уосталом, да постоје и друге области у којима ова врста варијације игра битну улогу. То су разни видови фолклора: народне песме и приповетке, народне игре, обичаји, веровања. Разуме се, и сви ти феномени обављају извесну друштвену функцију (без чега не би постојали), али, за разлику од језика, архитектуре, одеће и исхране, они се не могу оквалификовати као корисни у материјалном смислу речи.

Од ових набројаних домена, који су уједно варијациона поља, како у времену, тако и у географском простору, језик показује највишу меру стабилности. Промене у језику теку споро, најчешће неприметно за посматрача, тако да он готово долази у искушење да их упореди са развојем животињских и биљних врста (што би ипак било неоправдано јер је језичка еволуција неупоредиво бржа). Појаве у области ношње или архитектуре далеко су подложније дубоким променама него језик, пре свега зато што су изложене ћудима моде и дејству техничких иновација. Језик је ванредно сложен и деликатан систем — бескрајно сложенији и деликатнији од било којег другог комплекса датости у људском друштву — састављен

од огромног броја разноврсних елемената, што чини да је ефекат промене у једном одређеном елементу у ствари сасвим ограничен. Уз то се језик, као апстрактни систем, налази изнад сваког појединца, и док над рукотворинама, као материјалним добрима, њихов произвођач има власт да их обликује по свом укусу или по жељи наручиоца, језик по правилу остаје заштићен од интервенција појединаца. Уосталом, сваки покушај да се у језику далекосежније интервенише сукобљава се са друштвеном функцијом језика, тј. са смислом његовог постојања. Он је ту ради комуникације и зато мора бити разумљив, а то значи и устаљен, онакав као што га људи већ познају (зато је тако мало и остало као трајна добит за језик од језичких новотарија наших песника, чак и оних даровитих, од Симе Милутиновића преко Лазе Костића до Момчила Настасијевића и Оскара Давича). Крупни скокови у језику могућни су само у изузетним случајевима кад се, под притиском дубоких друштвених условљености, један језички систем замењује другим, на пример кад се напуштају народни говори и прихвата књижевни језик, или кад се приликом националне асимилације усваја други језик.

Дијалекатска варијација, констатовали смо, није *корисна* (иако, можда, чини свет живописнијим, у оном истом смислу као и разноликост архитектуре или ношње). С утилитарног гледишта, колико год је сам језик потребан, толико је излишно да се негде говори *прозор*, а другде *пенџер* или *облок*, или да треће лице множине презента глагола *носити* у разним крајевима гласи *носе*, *носу*, *носиду*, *носију*, *носеју*, *носив* итд. Чак је у извесном смислу територијална варијација у језику друштвено штетна. Кад дођу у контакт људи из разних крајева, они се због ње теже споразумевају. У примитивном друштву, којем су туђи и писменост и далека путовања као масовна пракса, ова незгода једва да има неког значаја. Ретко кад се појави путник из неког удаљеног предела, а у тим ретким приликама зна се да је у питању намерник из далека и људи улажу одговарајући изузетан напор да се с њиме ипак некако споразумеју. Међутим у модерно доба, кад су људи тако разиграно покретљиви и кад се публикациона делатност и медији масовне комуникације обраћају истовремено публици

у многим пределима, дијалекатска разноликост се претвара у објективну сметњу. Такве прилике природно рађају унификациону тенденцију која води уопштавању књижевног језика уместо територијалних дијалеката. Против дијалеката војују данас многи животни садржаји чијем дејству тешко да ико може измаћи чак и у сеоским срединама, тим традиционалним носиоцима дијалеката у њиховом најчистијем виду. Није ту више само школа, служба у војсци, општење са влашћу и читање које разноси елементе књижевног језика и онда кад се лектира ограничава на пољопривредни календар или недељне илустроване магазине. У сељаков живот су се пробили радио и телевизија који уводе јасно изговорену реч на књижевном језику свакодневно у већину сеоских домова. А истовремено је све више таквих домова у којима и сопствена деца, школована у граду или запослена тамо, говоре градским говором онда кад наврате код својих на одмор или на викенд, или кад се увече врате кући с посла. Канали којима продире утицај књижевног језика су многобројни и моћни, а има и озбиљних разлога да се човек отвори том утицају. Не владати књижевним језиком значи, у великој мери, бити грађанин другог реда, носити на себи жиг заосталости, а често и не бити способан да се разуме много шта од онога што је потребно разумети. Чак и сујета гони људе да потрче за престижем варошког — у говору као и у одећи и много чему другом. Већина наших сеоских амбијената већ је прошла кроз онај прелом у колективној психологији кад се обрће оштрица подсмевке, тог свирепог регулатора људског понашања. Фазу исмевања појединаца који употребљавајући градске речи „изигравају господу" сменила је фаза поруге онима који су остали „прости" говоре „сељачки" и „погрешно". Уосталом, паралелно са дијалекатском варијацијом долазе под удар измењених времена и народна ношња, народна архитектура и покућство. На њих јуришају захтеви индустријске или бар економичније производње, а и градска мода коју нови услови комуницирања и промета стављају на дохват и становницима села.

Процес замењивања народних дијалеката књижевним језиком није једноставан процес, као што ни језички систем

није једноставан. Тај систем садржи више десетина хиљада елемената којима влада сваки носилац датог језика. Да би се од матерњег говора прешло на књижевни језик, потребно је усвојити промене које тангирају многе од тих елемената (додуше не све, јер би ово значило прећи на сасвим други језик). Неки од тих елемената нису ни лако ухватљиви. Сразмерно је лако научити да место *астал* треба рећи *сто*, али је много теже савладати синтаксу нашег књижевног језика, а готово немогуће загосподарити његовим акцентом ако он није научен у детињству. Усвајање књижевног језика указује се као збир непрегледног мноштва посебних, најчешће ситних задатака с којима се сваки појединац носи сам за себе. Нема два појединца који ће у томе остварити тачно исте резултате. Једни ће савладати више, а други мање разлика између двају језичких система. А чак и ако би број савладаних разлика у неком случају био једнак, спискови тих разлика неће бити истоветни јер ће на обема странама бити појединости које она друга страна није савладала. Тако се у свима сеоским срединама ствара индивидуална варијација у говору. У тој варијацији, уосталом, постоји и једна друга променљива која се тиче моћи разликовања књижевног језика од дијалекта. Има појединаца који мешају књижевни језик и дијалекат, несвесни који елемент припада којем од тих система, као што опет има других који су књижевни језик доста добро научили, али чувају и осећање за народни говор, разликујући једно од другога. Обично су то интелектуално снажнији појединци. Они, кад хоће, изражавају се мање-више прихватљивим књижевним језиком, а опет кад то желе, могу да говоре и дијалектом, углавном ненатрућеним елементима књижевног језика. Такви појединци, дакле, имају далеко пространији дијапазон активног владања језиком. Они су у неку руку двојезични, за разлику од оних првих који, у крајњој анализи, нису ни једнојезични јер не владају у ствари ни књижевним језиком ни домаћим говором. Па ипак, готово код сваког житеља сеоске средине присутна је извесна мера способности да своје изражавање прилагоди саговорнику и прилици, крећући се дуж осовине народни говор — књижевни језик. Уз то ће, наравно, удео тих двеју компонената увелико зависити од

друштвеног слоја, генерације, образовања и биографије појединца.

Постепено осипање дијалеката ставља дијалектологе пред нове задатке. Није више једноставно пронаћи представнике чистог народног говора. Извештаји истраживача све чешће помињу напоре уложене да би се нашла особа довољно стара, по могућству неписмена или бар ненавикнута да чита свакодневно и која уз то није много путовала — а да истовремено буде и живахна духом (способна да схвати питања), да се не устеже од контакта са странцима, да је физички довољно крепка да издржи дуго испитивање и да поврх свега има добре зубе (без чега нема јасне артикулације ни добрих записа изговора). А кад почне рад с испитаником, обично се показује да он у свој говор ипак уплиће елементе књижевног језика и да је тешко наћи начина да се он одврати од тога. Општење са страним човеком из града је управо она ситуација у којој ће сељак, по већ створеној навици и рефлексу, настојати да се што више удаљи од домаћег говора, резервисаног за општење с људима из своје друштвене средине. Тако дијалектолог бива приморан да забележени материјал третира селективно, изостављајући појединости које очигледно потичу из књижевног језика (додуше, ово није увек тако очигледно, што захтева деликатну анализу, а често и проверавање и прикупљање додатног материјала). Без оваквих метода немогуће је утврдити слику аутентичног, на самом тлу израслог народног говора. Само, ту искрсава нов проблем: да ли дијалектологија треба да поклони пажњу искључиво том говору, који данас мало ко употребљава у његовом чистом виду, или проучавањем треба обухватити и стварну, друштвено релевантну језичку ситуацију на селу? Истраживања у овом другом правцу у свету су тек почела, а код нас није учињено ни толико. За нерасположење дијалектолога да се ухвате укоштац с овим проблемима има добрих разлога. У говору сеоских средина само су две тачке фиксне: аутохтони народни говор и импортирани књижевни језик. У међупростору се налази хаотична мешавина тога двога, уз ћудљиву варијацију од једног појединца до другог, и колебања од једне прилике до друге код сваког појединца. Није једноставно ни прецизно

описати такво стање код једног човека, а камоли обухватити целокупну ситуацију у неком селу, а нарочито је тешко не остати затрпан масом детаља, сагледати у њима неку ширу, социјално значајну правилност. Уколико је то у начелу и могуће, недостаје разрађена методологија таквог истраживања. Томе се придружује и опасност да резултати напора буду тривијални, да се, на пример, после заметног испитивања многих сељака и опсежних статистичких прорачуна „испостави" да је удео елемената из књижевног језика углавном сразмеран школовању или начитаности говорног лица — што је, наравно, унапред било познато. Све ово ипак не искључује могућност боље осмишљених подухвата, таквих који би тачно одредили у којој мери књижевни језик осваја терен од једне генерације до друге, или какве су разлике између појединих региона у погледу мере у којој је продро књижевни језик, итд. Осим тога остаје и чисто лингвистичка димензија проблема: питање које особине народног говора прве подлежу налету књижевног језика, а које се упорније држе. Највећу отпорност обично показују извесне појаве *неразликовања* јединица у језичком систему. У крајевима где се не разликује *ч* од *ћ*, или узлазни акценат од силазног, такво ће се стање задржати и у књижевном језику уколико су га људи научили. С друге стране, размештај постојећих јединица претрпеће прилагођавања. Тамо где су у дијалекту облици *шћап* и *гушћер*, место њих ће се лако увести *штап* и *гуштер* јер је сугласничка група *шт* иначе присутна у говору у речима као *шта* или *поштен*, тако да њена употреба у новим примерима не ствара тешкоће. У говорима где је акцентуација архаична уместо акцента типа *остӓви* појавиће се у изговору *ȍстави*, с акцентом премештеним у тежњи да се репродукује књижевни облик *о̀стави*, али са кратким силазним акцентом (̏) који постоји у дијалекту место књижевног кратког узлазног (̀) који је дијалекту туђ.

Усвајање књижевног језика не значи да дијалекатска варијација ишчезава без остатка. Њени су трагови уочљиви у регионалним различитостима које се манифестују у лошем књижевном језику, том најчешћем наследнику дијалеката у срединама из којих су они истиснути. Реч је о књижевном

језику с осиромашеном синтаксом, често с измењеним или бар избледелим, безбојним акцентом и без оних квалитета гипкости и оплемењености који иначе издижу књижевни језик над простонародним говором. Начин на који је књижевни језик оштећен, на који је преломљен кроз језичко осећање бивших носилаца дијалекта варира од регије до регије, а у тој варијацији језички стручњак може да открије одсјаје дијалекатске подлоге. У нашим околностима дијалекатска варијација прераста, осим тога, у регионалне верзије књижевног језика, често називане варијантама. Додуше, само мањи део разлика у овом домену своди се на дијалектизме пројициране у књижевни језик, док се претежни део неподударности тиче цивилизационе и стручне терминологије и других елемената књижевног језика којих у народним говорима уопште нема.

Кад је реч о судару модерног доба са наслеђеним дијалектима, не може се заобићи, као изразито посебан случај, појава упорног чувања аутохтоних говора, додуше донекле прилагођених, у одређеним срединама. То су по правилу градски амбијенти, и то такви у којима се на домаћи говор гледа с поносом због његове традиције. На подручју српскохрватског језика, постоје два града, Загреб и Дубровник, где овакав однос суверено царује. Загрепчани употребљавају кајкавштину као нормалан медијум опхођења у кући и на улици; кајкавштина тамо осваја и дошљаке из штокавских и чакавских предела, или бар њихову децу. Не моћи се служити кајкавским говором у одређеним приликама сматра се помало доказом инфериорности, видљивим знаком да човек не потиче из главног града нације. Иначе, загребачке прилике се уклапају у шири оквир једног средњоевропског стања: у многим градовима немачког говорног подручја локални дијалекат има мање или више исти статус као кајкавштина у Загребу, а у Словенији и у Чешкој књижевни језик и није медијум свакодневног колоквијалног израза образованих људи. У Љубљани и у Прагу у кући и на улици господари „разговорни језик“, производ давнашњег укрштања између локалног дијалекта и књижевног језика. Што се тиче Дубровника, града заљубљеног у своју прошлост, тамо је неговање домаћег говора део односа према тој прошлости. Интелектуалци

из Дубровника, чак и кад се налазе далеко од родног града, својим говором скрећу пажњу на то да су Дубровчани, с правом осећајући да тиме добијају. И у Загребу и у Дубровнику негде у коренима односа према домородном дијалекту стоји и свест о томе да је тај дијалекат био књижевни језик, инструмент културе и литерарног стварања, још много пре него што је створен књижевни језик који се сада употребљава и који је у извесном смислу уљез у њиховим срединама.

Код нас до данас нема уобличених градских „социјалних" дијалеката којима би се издвајали „нижи" друштвени слојеви, пре свега радништво, па понегде и такозвана средња класа. Феномен је раширен у англосаксонским земљама и све више се претвара у главну димензију дијалекатске варијације у темељито урбанизованим и индустријализованим друштвима Енглеске и Сједињених Америчких Држава. Језичке навике претварају се тамо у манифестацију социјалног статуса. Служење дијалектом сиромашнијег слоја дисквалификује појединца у очима имућнијих, али и евентуални покушај подражавања говору више класе често се сукобљава с осудом у кругу друштвено подређених, огорчених на свако огрешење о солидарност. Разрешавање проблема које намеће оваква диференцијација, у Америци продубљена и присуством изразитих језичких особености црначког становништва, појављује се као важан национални задатак у којем је и лингвистика позвана да се ангажује. У Америци је последњих година проучавање социјалне стратификације градских говора постало централна тема дијалектолога, помало и крик моде међу научницима, а свакако и бестселер ако је реч о томе да се од неке фондације добије новчана потпора за дијалектолошки рад. Разрађена је и сасвим нова методологија оваквих истраживања, уз примену поступака савремене социологије. Постигнути научни резултати су веома крупни. Код нас оваквих проучавања до данас нема — донекле зато што социјална диференцијација у језику има кудикамо плиће корене и краћи домашај од територијалне, а помало и зато што наши дијалектолози, уколико су и упознати с најновијим америчким остварењима, досад нису покушали да их примене на говоре наших градова где ипак има проблема достојних пажње. Ти

су говори, то сви знамо, препуни мешавине, као што је измешано и становништво наших градова где дошљаци најчешће бројно претежу над онима који су рођени у самом граду. Али како се та мешавина кристалише, које језичке црте у њој освајају терен, које се уопштавају, а које опет нестају? У којој мери побеђује књижевни језик, а у којој се приликом дијалекатске нивелације усвајају и неке појаве које су му туђе? Има ли осетнијих разлика у овим процесима међу друштвеним слојевима који, на крају крајева, нису туђи ни нашој стварности? Којом се брзином укључују у језичку слику неког града грађани који су у њега дошли као одрасли људи? Шта бива с њиховом децом, чувају ли она још понеки траг порекла својих родитеља, или су асимилирана без остатка? Одговори на оваква питања очекују наше дијалектологе у будућности.

По градовима цвета и једна нарочита врста дијалекта друштвене групе, „шатровачки језик“ или арго. Њиме се служе две врсте социјалних средина: преступници и млади људи, најчешће ђаци или студенти. За прве се обично вели да им говорење „тајним“ језиком служи да од непосвећених сакрију своје послове и намере, а за друге се зна да се ради о кокетерији, о ознаци припадања групи, „племену“, о слаткој лежерности оличеној у изразима који се у некој званичнијој прилици не би могли употребити. Од обичних дијалеката шатровачки језик се разликује по томе што су његове особености искључиво лексичке (*лова* — новац, *чилагер* — старији човек, или уопште одрастао човек, *кева* — мајка, *сијати* — имати), док граматички материјал и гласовни састав не одступају од оног у нормалном говору: нема неких специфичних наставака у падежима или глаголским облицима, нема друкчијих гласова или разлика у гласовном саставу иначе истих речи, што се све редовно јавља код обичног типа дијалеката. Додуше, од овог се ипак изузимају „језици“ засновани на преметању гласова: *мадре* — дрема, *дурпан* — пандур, али се ту опет ради о једној врсти зависности од полазног језичког система. Арго, дакле, није самостална врста језичког медијума, он увек паразитира на неком другом типу израза који се у датом друштву сматра нормалним језиком. То је, уоста-

лом, везано с околностима под којима арго живи: то је једина врста дијалекта којим редовно говоре само људи који се иначе служе и другим изражајним системом („нормалним" језиком). Осим тога арго се кудикамо брже мења него други језички системи: он је изложен ћудима моде, без дражи новине постао би досадан, и млади, помало цинични домишљани пуштају на вољу својој маштовитости изналазећи увек нове „штосове" којима ће импресионирати своје друштво. Разуме се да арго има мноштво варијаната, распоређених по генерацијама и географски, па и унутар истог града у исто време. Обично свака група лица која се блиско друже, уколико се служи аргоом, има и понеки властити израз, другима неразумљив. Тако се, уосталом, зачињу нови изрази; њихов даљи пут води заразном успеху или тихом умирању у кругу где су настали.

Са гледишта односа између књижевности и њеног језика привлачи пажњу један феномен, много присутнији у нашим западним крајевима него у источним. То је употреба дијалекта место књижевног језика у самој књижевности, првенствено у поезији. Код Хрвата нештокаваца литерарно стварање на народним говорима има лепу многодеценијску традицију. Међу остварењима се налазе и поетски производи достојни озбиљне пажње, такви као Домјанићеве или Крлежине кајкавске песме, или Назорове, Балотине, Љубићеве, Франићевићеве чакавске. За људе којима је матерњи говор кајкавски или чакавски, књижевни језик на штокавској, тршићкој основици показује се као задатак који треба савладати, у школи или на путу животног успона, а не као нешто аутентично своје. И кад је тај задатак до краја савладан, чак и кад су у питању интелектуалци који се књижевним језиком брињантно изражавају, остаје у души једно присно место сачувано за дијалекат, асоциран са завичајем, родним домом, утисцима из детињства, пијететом према родитељима, и остаје потреба да се о тим темама разговара таквим језиком. Оно што је најинтимније тешко је изразити друкчије до најприснијим изражајним средствима, онима што су се у свести укотвила у најранијим годинама живота. У српској књижевности, међутим, није обичан овакав језички расцеп у ау-

торовој личности, пре свега зато што је просечно одступање штокавских народних говора од књижевног језика у ствари сасвим ограничено, тако да се књижевни језик не доживљава као језички медиј осетно друкчији од говора родног краја. Ипак, оваква констатација захтева и неке ограде без којих би њена тачност остала само глобална. Међу дијалектима којима говоре Срби један, призренско-тимочки, знатно је различит од књижевног језика и није чудо што је тај дијалекатски тип ушао у литературу, прво код Стевана Сремца, чија *Ивкова слава* своју атмосферу превасходно дугује сочном нишком идиому својих јунака, а затим код Борисава Станковића који је врањански говор издигао до једне поетичности која се из фолклора пробија у шире просторе литерарног. У каснијој српској књижевности овај правац ипак остаје без следбеника, као што је углавном остало и упола фолклорно, из тла изникло казивање Стјепана Митрова Љубише и Марка Миљанова, испричано крепким јекавским говорима Паштровића односно Куча. Тек сасвим недавно је у Бећковићевом циклусу *Рече ми један чоек* опет један говор зетског дијалекта послужио као средство књижевног израза, овога пута песничког, и то таквог у којем се стапају елементи иначе разнородни и тешко спојиви — осим кад је реч о црногорском менталитету и традицији: кићена речитост, хумор и једна исконска, самородна снага. Код Бећковића је употреба дијалекта савршено осмишљена; он је у његовом тексту једино адекватно језичко оруђе, способно да понесе и донесе пишчеву поруку.

Процес замењивања дијалеката књижевним језиком захватио је мање-више све цивилизоване средине данашњице, али ни на једном језичком подручју засад се није поновио јединствени преседан античке Грчке где је у хеленистичкој епоси такозвани коине, „заједнички грчки", у ствари књижевни језик општегрчке културе, потпуно истиснуо готово све територијалне дијалекте (с једним изузетком Лаконије, предела око Спарте, где до данас живи дијалекат који је директан потомак античког лаконског, док су се сви остали модерни грчки дијалекти развили из коинеа). Размишљајући о овоме, остајемо задивљени престижем књижевног језика,

довољно јаким да тај језик уведе у сваку кућу, у такорећи свим срединама које су говориле грчки, разбацаним надалеко по медитеранским просторима, у тадашњим несавршеним саобраћајним и просветним условима. Упркос свим радиодифузијама и телевизијама, обавезном општем школовању и милионима тона штампаног папира, ово је у нашој епоси остварено само у ограниченим сегментима појединих језичких области, од којих је вероватно најзначајнији појас око Париза где су народни говори, смењени књижевним француским, пали у заборав. Али ако пођемо даље, на сто или двеста километара од Париза, изаћи ћемо из зоне непосредног зрачења престонице и срешћемо се са живим народним дијалектима. У Немачкој не треба ићи далеко од Берлина да би се чуо Plattdeutsch, као што у Русији средњеруски говори допиру под саму Москву, и као што је у Енглеској Лондон опкољен разним јужноенглеским регионалним дијалектима, док у самом граду широки слојеви становништва употребљавају градски дијалекат, "Cockney". И у селима најближим Београду, на пример у Жаркову или у Батајници, можемо наћи носиоце углавном добро очуваних локалних говора. Није друкчија ситуација ни око Загреба, Новог Сада, Сарајева или ма којег другог урбаног средишта у Југославији. Другим речима, процес искорењивања сеоског дијалекта још нигде није завршен.

Запитамо ли се како се треба поставити према збивањима која се пред нама одигравају, основни је одговор да су она независна од нас, да их ми не можемо зауставити, као што их не можемо у битној мери ни убрзати ни успорити. На питање треба ли жалити због пропадања или деградације самониклих, живописних народних говора и њиховог замењивања једном осиромашеном верзијом књижевног језика, морамо одговорити објашњењем да би такво жаљење било излишно. Оно је немоћно да спречи процес, а с друге стране тај процес ипак доприноси демократизацији и ширем дохвату културе и духовном уједињавању народа, а уједно скида жиг заосталости, непристалости у друштво, који лежи на онима који не владају књижевним језиком. Онако исто као што се морамо помирити с тим да нам народне ношње ишчезавају под налетом конфекције, и као што прихватамо чињеницу да

се старинска народна архитектура замењује незграпним, али у самој ствари пространијим и здравијим четвртастим кућама без стила, тако исто треба да останемо мирни посматрачи процеса смене дијалеката књижевним језиком. То, међутим, не значи да нема задатака у вези с тим који би обавезивали нашу лингвистику или наш просветни систем.

Дужност је наше језичке науке да на време, пре него што се дијалекти угасе, и чак пре него што почне ишчезавање појединих њихових особина, забележи и опише све територијалне дијалекте. То огромно богатство појава заслужује да буде спасено од неповратног ишчезавања у магли заборава.

Дијалекти су незаменљив документ историје језика; остаци старијег стања у разним доменима језичке структуре присутни су практично у свим говорима, док се друге особине архаичног језичког система могу реконструисати поређењем ситуације у разним дијалектима који су иновирали на различите начине. Исто тако драгоцено је сведочанство дијалеката о језичкој типологији. Неупоредиво многобројнији од књижевних језика, дијалекти у свету представљају најсадржајнији резервоар података о томе какве све појаве могу постојати у језику, и у каквим комбинацијама, уз какве условљености. Српскохрватски ту показује далеко шири дијапазон варијације него иједан други европски језик. Од једног нашег дијалекта до другог драстично варира број падежа (и с њиме целокупни лик деклинације), затим број глаголских облика, инвентар вокала и консонаната, а нарочито акцентуација. У погледу акценатских система има у нашим дијалектима можда више разноврсних структуралних солуција него у свим другим европским језицима и дијалектима узетим скупа. То, разуме се, није наша заслуга, али повећава обавезу наших лингвиста да за светску науку сачувају податке о нашим говорима. Дијалекти су и документи историје народа. Историја која се из њих може читати није историја појединаца, већ историја маса, и није хроника година, већ повест векова. Значај сведочанства дијалеката ту расте у сразмери с временском дистанцом. Кад су у питању раздобља и крајеви за које имамо довољно обилате писане изворе, анализа језика пружа само нове потврде и можда покоју допунску чињеницу.

Али залазећи дубље у прошлост наилазимо на епохе сиромашније текстовима и цена сведочанстава дијалеката нараста све више. Кад је реч о преисторији, често смо упућени на језичка факта више него на било шта друго. Уосталом, код нас су трагичне околности турске владавине учиниле да и многе епизоде знатно ближе прошлости буду у једном смислу преисторија — ако та реч заиста означава „епоху чија збивања писмена рука није синхроно забележила". Још пре триста, па и двеста година било је код нас на пример много економских процеса и значајнијих премештања становништва која писмена рука није овековечила — зато што те писмене руке није било у близини.

Историја масе која се служи једним језичким типом значи првенствено две ствари: историју етникума и историју друштва.

У језичком односу према суседима рефлектују се степен индивидуалности једне етничке групе, њене сродности и разлике према другима. Језичка факта могу се анализом и раслојити, тако да омогуће закључке за свако раздобље понаособ. На овом пољу језик има велика преимућства над осталим етничким обележјима, у првом реду над фолклором који ретко омогућује понирање у хронологију сукцесије, и који се уосталом много лакше пресађује или накнадно преображава.

Не само прастаре племенске везе, већ и дуго живљење у границама неке политичке целине оставља неизбежно трагове у говору. А што се тиче токова миграција и порекла становништва, дијалекат спада у најречитије изворе обавештења, осим што је то извор који говори и онда кад све друго откаже. На доброј дијалектолошкој карти може се пратити кретање насељеничких струја онако као што се на ратним мапама види надирање армија.

Историја друштва се у дијалектима огледа неизбежно због тога што је језик систем знакова који служи за означавање појмова. Појмови који не постоје у једној људској заједници нису заступљени у речнику њеног дијалекта. Нови појмови улазе у друштво с његовим развојем, а с њима у корак иду и речи које их обележавају. Често није могуће директно утврдити начин на који су у неку средину пре много

векова ушли извесни појмови (а то значи ствари, установе, обичаји, схватања). Али скоро увек се може установити порекло речи: оне су или позајмљене (наравно, није свеједно из којег језика ни из којег дијалекта и које развојне фазе тог језика), или су изграђене из домаћих језичких средстава (на један или други начин, што нас често поучава о путу којим се дошло до самог појма). Тако се у дијалектима налазе подаци о старим културним додирима, о спољашњим подстицајима у развоју производње, друштвених односа, цивилизације и духовног живота — или о самониклости тога развоја. По карактеру позајмљених речи могу се извлачити закључци о томе који је сусед извршио најјачи утицај у области земљорадње, који у сточарству, а који опет у разним занатима. За све ово наши дијалекти пружају безброј илустрација, а нова проучавања стално износе на видело раније непознате, понекад и неслућене истине.

Перспектива нестанка дијалеката обавезује наше лингвисте на ефикасност и брзину. Што се у математици или хемији не пронађе данас, пронаћи ће се сутра, али у дијалектологији не. Ово ставља пред велику одговорност и друштвену заједницу на чија плећа пада финансирање рада око дијалекатских атласа, речника и монографија, а исто тако и материјална подршка проширивању кадровске базе наше дијалектологије.

На нашој просвети лежи задатак да у срединама где се по традицији говори дијалектом што потпуније научи књижевном језику генерације које долазе. Школа би и тамо морала оспособити ученике да се служе књижевним језиком који неће бити оштећен ни деградиран, нити ће бити обојен присуством непотпуно избрисане дијалекатске подлоге. Наше доба ту отвара могућност непознату претходницима: техника магнетофона и слушалица, уз смишљене програме вежбања и добро утрениране наставнике, помогла би ђацима да упију у себе мелодију књижевног језика и да се систематски ослобађају слабости у изговору, па чак и оних у синтакси. Уз то се морају темељито простудирати сви они проблеми које регионалне говорне особености стварају при савлађивању књижевног језика. Те проблеме, неминовно дркчије у својој ди-

јалекатској зони, можемо уочити упоређујући језичке грешке ученика са подацима дијалектологије. На основу оваквих посматрања треба израдити посебна вежбања за сваки предео и посебне инструкције за наставнике. Тако заоштрени напори школског система, управљени сваки пут на оно што стварно треба савладати у датом региону, били би бескрајно успешнији од замахивања тупим, неприлагођеним оруђем једнаким свуда без обзира на потребе. У свему овоме ми стојимо још увек негде око почетка. Задаци пред нама су велики и нису једноставни. Недостају нам и знања о дијалектима у многим крајевима, и разрађена методологија посматрања ученичких грешака и примена тих резултата у постављању програма вежбања, и наставни кадар потпуно оспособљен да тај програм спроведе. Ипак ово не значи да су задаци нерешиви, нити чак да би њихово извођење било прескупо. У питању је много више неуочавање проблема и недостатак иницијативе. Ту би наши лингвисти могли бити од драгоцене користи. Помажући многим људима, и чак читавим слојевима друштва, да лакше и савршеније савладају књижевни језик, језичка наука би потврдила своје делатно учешће у животу заједнице.

СУДБИНА НАШЕГ ЈЕЗИКА КАО ОРУЂА КУЛТУРЕ

I. ОД ПОЧЕТАКА ДО ВУКОВИХ ВРЕМЕНА

Писменост на подручју нашег језика није почела на нашем језику. Та појава није случајна, нити представља изузетак у европском или светском културном кругу. Корачајући од једног народа ка другом, цивилизација испочетка наступа у неадаптираним формама. Људи који у једну етничку средину пресађују писменост из неке друге познају, разуме се, и језик те друге средине и лакше им је да на том језику и пишу јер то не захтева напор подешавања, а уз то обезбеђује и шири круг потенцијалних читалаца (у том првом тренутку чак и нема таквих који би били писмени а не би знали језик из чијег је амбијента писменост дошла). Овоме се придружује и престиж надмоћне цивилизације, па често и политичка моћ која је прати. Кад је реч о средњем веку, не треба заборавити ни то да је тада у стварима писмености главну реч водила црква, а она се служила сасвим ограниченим бројем сакралних језика. У доба кад су се Словени спустили на Балкан Европа је — уколико је била писмена — била подељена на две сфере, ону са латинском и ону са грчком писменошћу. А размеђе између тих сфера ишло је баш преко наших предела, настављајући у новом раздобљу стару границу између западног и источног римског царства (и још старију поделу између двеју главних културних зона позне антике, латинске и грчке), а претходећи будућој деоби хришћанства на западну и источну цркву, деоби чије нас фаталне последице нису мимоишле чак ни у XX веку. Тако се догодило да су наши људи

раније почели писати латински и грчки него на свом језику. Само, та писменост је била све пре него масовна. Судећи по оно мало трагова што се сачувало, и закључујући о ономе што су прилике омогућивале или наметале, рекло би се да се ради о појединачним случајевима обављања чиновничке или свештеничке дужности у пределима где је присуство византијске политичке власти било стварност а не фикција, односно тамо где је хришћанство почињало захватати и Словене. Ни једног ни другог није могло бити много. Насељавање Словена прекинуло је цивилизациони континуитет на готово целом Балканском полуострву; поштеђене су остале само поједине ивичне зоне дуж морских обала. Широка територијална пространства враћена су из епохе писмености у епоху неписмености и требало је да прође доста времена — чак два до три века — да са живљим замахом почне процес поновног усвајања писма. Од VI до IX века томе су процесу стајале на путу такорећи све замисливе околности. Између Словена и њихових писмених суседа стајале су баријере језика, друштвеног уређења, религије и целокупне физиономије културе. Није било ни словенских држава ни словенске хришћанске цркве ни узорака писмености на словенском језику. Међутим девети век је изменио све ове околности. На разним странама створиле су се словенске државице и у њима замеци феудализма (осим што се пословенила владајућа врхушка у већ одраније присутној и веома снажној бугарској држави), а један магистралан политички потез — који додуше није потекао од самих балканских Словена — створио је и словенско хришћанство и словенску писменост. Била је то мисија Ћирила и Методија, двојице учених Солуњана који су по наређењу византијског цара Михаила отишли 863. године у Моравску (у данашњој Чехословачкој) да тамо проповедају хришћанство на словенском језику и тиме поставе брану против надирања хришћанства из немачких земаља, које је, уз употребу латинског језика, крчило пут ширењу политичке моћи византијских непријатеља Франака. Да би могли извршити свој задатак, двојица мисионара морали су превести основне црквене књиге на словенски. Ту им је послужило њихово одлично познавање македонског дијалекта околине Солуна.

Своје преводе они су исписали азбуком коју су сами саставили, а коју ми данас зовемо глагољицом. У самој Моравској и суседној Панонији њихов рад у крајњем исходу није био успешан. Сувише су близу били центри франачке политичке моћи, а сувише далеко Византија. Али су се у периоду који је следио њихови ученици расули по јужнословенским земљама, од хрватског приморја до Бугарске. Стварни ефекат мисије двојице Солуњана био је сасвим друкчији од планова цара Михаила. Управо у словенским областима на домаку Византије, или чак у њеним границама, укоренило се хришћанство са словенским богослужењем и словенском писменошћу. Језик превода Ћирила и Методија, који ми данас зовемо старословенским, постао је још један велики сакрални и књижевни језик средњовековне (па и доцније) Европе. О самом чину прихватања старословенског језика код Срба ми у ствари не знамо ништа одређено; тај је чин остао изгубљен у тмини прадавних времена и није тачно познато ни кад се одиграо ни како.

Убрзо се уз глагољицу појавила још једна азбука, ова која сада носи име ћирилице. То је у суштини тадашње свечано грчко писмо прилагођено потребама словенског језика тиме што су додата слова за гласове којих нема у грчком (за консонанте као *ч*, *ж*, *ш* итд. и вокале као „јат" [ѣ], „полугласи" [ъ и ь] или „јери" [ы]. Ћирилица је од глагољице бескрајно практичнија (иако обе једнако адекватно рефлектују гласовни састав тадашњег словенског језика), и то из два разлога: нацрт слова је кудикамо простији, и уз то су слова већином идентична са грчким, што је ћирилици дало карактер и улогу моста ка богатој грчкој култури. Отуда је у ривалству са глагољицом ћирилица била јачи партнер. Њеним победоносним наступањем, пре свега на подручју источне цркве, глагољица је до краја XII века била сабијена на узан простор око Кварнерског залива — уколико је реч о словенском југу, будући да су се остаци њене употребе чували једно време и у Чешкој. Али обе те области биле су подаље од најживљих средишта словенске писмености, а у њима се глагољаштво није конфронтирало са ћирилицом нити са грчком културом, већ са латиницом и латинским богослужењем које је иначе

било једино признато на целом огромном подручју западне хришћанске цркве. Глагољица свој опстанак у хрватским крајевима дугује двема историјским околностима. То што се она тамо уопште могла укоренити упркос строгим нормама римске цркве, може се тумачити једино тиме што је у IX веку велики део кварнерске области био под директном политичком влашћу Византије. С друге стране, глагољица је могла одолети налету ћирилице само зато што је, остајући у католичкој сфери, измакла процесу уопштавања ћирилице у свима православним земљама са словенским богослужењем.

Појава старословенског књижевног језика учинила је једним ударцем крај оној ситуацији у којој су се Словени, кад год би се ко од њих нашао у прилици да посеже за писменим изразом, морали обраћати туђим језицима, азбукама и културама. Заслугом учености и талента двојице браће Солуњана који су на словенску језичку стихију успешно накалемили изражајна достигнућа грчког књижевног језика, оплемењаваног дотада током више од два миленија, словенски књижевнојезички медијум је од самог почетка поседовао довољно богат речник и довољно гипку синтаксу да може достојно одражавати једну културу која не заостаје за нивоом својега времена. Тиме је створен први услов да се словенска култура стварно и успне до те висине. Додуше, у пределима подаље од солунске околине, на пример у српскохрватској језичкој области, преимућство књижевног језика на домаћој основи било је у извесној — али само невеликој — мери умањено чињеницом да је подлогу старословенском језику дао један други словенски дијалекат. Данас је, наравно, македонски дијалекат солунског краја веома различит од просечног српскохрватског говора, али у IX веку та је разлика била мања од просечног одступања једног данашњег српскохрватског говора од нашег књижевног језика. Тек у каснијој историји, напоредо с нарастањем дивергенција међу јужнословенским наречјима, старословенски књижевни језик је у нашим крајевима почео бивати мање *свој* и све теже разумљив. Додуше, ово је било ублажено прилагођавањем тог језика говорним подлогама на којима је живео. У својој првобитној верзији тај је језик чувао веома сложени прасловенски вокалски си-

стем. Доцнији развој је кренуо ка упрошћавању тога система. У сваком словенском дијалекту поједини вокали су се изједначавали с појединим другима. Тако је у старом српскохрватском изгубљена разлика између тврдог и меког полугласа, док су се некадашњи носни вокали претворили (у огромној већини дијалеката) у *е* односно *у*. У средини где дистинкције између два гласа више није било у језичком осећању, та се дистинкција није могла одржати ни у старословенском језику. Тако се појавио на пример српски, бугарски и руски изговор старословенског језика. Ускоро се тај изговор рефлектовао и у писању, најчешће на тај начин што су словни знаци за гласове који су нестали из изговора и сами испали из употребе. Од XI односно XII века јављају се, са сасвим јасним обележјима, бугарска, руска, српскохрватска и друге редакције (или „рецензије“) старословенског језика који се, у тако измењеним видовима, данас обично назива црквенословенским, а његова српска редакција српскословенским (док термин старословенски остаје резервисан за изворну верзију тог језика). Током векова који су следили, црквенословенски језик је био основно оруђе културе православних словенских народа, па донекле и Хрвата (а уосталом и Румуна који су са православљем примили и словенску литургију, из чега је затим произашла посебна румунска редакција црквенословенског језика).

Међу најстаријим словенским језичким споменицима за које се, с мање или више извесности, претпоставља да су настали на тлу нашег језика, налазимо два црквена штива преписана глагољицом крајем X века или у првој половини XI века: Маријино јеванђеље (вероватно из српских крајева) и Клочев глагољаш (из хрватских чакавских предела). Ради се о текстовима који су преписивани често и на многим странама, а само извесне језичке појединости сугерирају да су пред нама преписи извршени на нашем земљишту. Друкчије стоји ствар с натписима у камену: њихова локализација најчешће не може бити предмет сумње. Из Србије имамо ћирилски Темнићки натпис с набрајањем имена светаца XI века, а из Хрватске глагољску Башчанску плочу са отока Крка исписану крајем истог века, и у чијем тексту има већ и нешто особина нашег језика. Затим се ређају други натписи, тако

од ћирилиских натпис требињског жупана Грда, Благајски натпис, натпис Кулина бана из околине Високог, Мирослављев натпис из Бијелог Поља и натпис у бенедиктинском манастиру у Повљима на Брачу, сви из XII века, углавном из његове друге половине. Из истог столећа сачувани су, уосталом, и преписи црквених књига који се сасвим недвосмислено везују за амбијент нашег језика. Ту су хрватски глагољски Кукуљевићев мисал, затим Гршковићев и Михановићев одломак Дела апостолских, оба глагољска али по православном обреду, тако да сведоче о некадашњој употреби глагољице међу Србима (уосталом и из доцнијих векова, све до петнаестог, имамо доказе да је понегде у српској средини живело познавање глагољице: или се у некој ћирилској књизи налази која глагољицом исписана реч или пасаж, или су празнине у старијој глагољској књизи допуњаване ћирилицом). Ту је, даље, чувено по својој раскошној лепоти јеванђеље писано за Мирослава, кнеза хумскога, брата Стефана Немање.

Судбина црквенословенског језика код Срба и Хрвата није била једнака. У српској средини тај је језик био оруђе и упориште православне цркве иза које је стајала моћна државна организација. Докле год је та организација постојала, било је и средстава и прилике за школовање кадра који је црквенословенским језиком добро владао, а такође и за верно преписивање старих црквених књига, онако како су по средњовековном схватању и морали бити преписивани текстови на којима се заснива вера — будући да би одступање од слова господњег отварало врата јереси. Судећи по многобројности састава написаних код Срба на црквенословенском или преведених с грчког на тај језик, јасно нам је да је круг људи који су се лако изражавали на том језику био широк. Као и латински у католичким земљама у истој епоси, то није био мртав језик, већ живо, активно оруђе културе свога времена. Уз то су и прилике у српској држави давале подстрека стварању веома богате оригиналне књижевности на црквенословенском језику. Њена најмаркантнија дела прослављају, на један или други начин, владаре и династију уопште, или српске црквене великодостојнике и подвиге српских светитеља. Кад су наишла трагична времена, у тој се литератури нашло

места и за дивљење косовској жртви и за ламент над пропашћу Српства. Исто као и издашно инвестирање из владарских благајни у зидање и украшавање скупоцених манастира, и као владарске даровнице којима се тим манастирима поклањају често читави предели, стара српска књижевност сведочи о чврстој спрези цркве и феудалне државе — спрези која је свакако имала разне аспекте, али је за уметност сасвим извесно била благодатна. На другој страни, у тесном простору Истре и северозападног дела некадашње Далматинске Хрватске, попови глагољаши су деловали тихо, међу народом, без подршке званичне цркве или државног апарата, понекад прогоњени а у најбољем случају трпљени, са скромним средствима и без школа у којима би свештенички подмладак могао систематски и под вођством компетентних професора савладавати црквенословенски језик. Отуда су у глагољашком амбијенту у тај језик широко почели улазити елементи из народног говора. Насупрот окамењености српскословенског језика на истоку (укључујући ту и Босну), овде је развој тог језика био веома динамичан. До дубоких промена под утицајем чакавског народног дијалекта долазило је чак и у језику литургијских текстова који су иначе били најјача тврђава ригорозног језичког конзервативизма. Уједно, овде није било обимнијег литерарног стварања на црквенословенском језику. С једне стране свакако није било много људи који би били кадри састављати нове текстове на њему, а с друге стране није било ни услова за настанак литературе свечане и реторичне која би била значајна као идеолошка подршка цркве држави или би, политички ангажована, брижно бдела над судбином народа. За разлику од православне цркве у средњовековној Србији, глагољашка црква није била званична црква чак ни у хрватској држави док је она постојала, а тим мање доцније у угарској, млетачкој и аустријској држави. Уз то је српска црква била аутокефална и већ због тога оријентисана национално, чега у католичкој цркви онога времена нигде није било.

Иако у самом црквенословенском језику код Срба после XII века није било крупнијих промена, било је еволуције у начину његовог писања. На самом почетку XIII века рефор-

мисан је правопис. У ствари, он је сређен и кодификован тако да што боље одговара српској редакцији црквенословенског језика. До тога времена посрбљавање изговора тог језика рефлектовало се у писању на стихијски начин, а сада је то писање учињено рационалнијим. Имамо све разлоге да верујемо да се овај посао није могао обавити без знања и одобрења Саве Немањића, и чак је природно претпоставити да је иницијатива потекла од њега. Тај далековиди државник којем је пало у део да развој српске државе, цркве и културе упути у смеру који је одредио тако многе доцније исходе, чак и у новијој историји, био је и родоначелник једне књижевности, и искључено је да би његовој пажњи могао измаћи проблем начина писменог обележавања језика те књижевности. Извршена интервенција је донекле приближила српскословенски правопис идеалу оптималног писменог одсликавања изговорене речи. Најстарија глагољица и ћирилица биле су близу том идеалу, али су доцније гласовне промене удаљиле изговор од писања. Реформом у Савиној епоси та је дистанца смањена, али доцнији развој углавном није наставио у истом правцу, све до XIX века кад је Вуковом правописном револуцијом остварена готово потпуна корелација између изговорене и писане речи. У међувремену је забележено и једно друго преуређење ортографије у црквенословенском језику код Срба. Константин Филозоф, учени писац који је из већ покорене Бугарске прешао у Србију Стефана Лазаревића, пренео је и одушевљење за враћање правописа на старе, најаутентичније узоре, оне у грчкој и давнашњој словенској писмености. То одушевљење, које је било инспирисало правописну реформу бугарског патријарха Јефтимија, произлазило је из конзервативизма тако природног у круговима Цркве чији је задатак био чување вере тачно онакве какву су је оставили у аманет јеванђеље и други староставни списи писани под божанским надахнућем. У доба кад су књиге преписиване ручно, неизбежно нагомилавање ситних текстуалних разлика у ланцу преписа током векова, морало је забрињавати људе задужене да стражаре над чистотом вере. Такве побуде могу данас понеком изгледати необичне, али не треба губити из вида да су јереси и шизме настајали често из неспоразума

око једног пасажа, или чак једне једине речи у светим књигама. Међутим, жеља Константина Филозофа да текстовима поврати њихов оригинални вид није му помогла да се сваки пут снађе у питањима историје језика и правописа. У оном времену науке о томе једноставно није било и Константин је у својим интервенцијама често трчао за илузијама. Тако његова реформа, која по инспирацији није била прогресивна и која је правопис умногоме компликовала, није постигла ни циљ повратка на старо. Па ипак, преписи из „ресавске школе" одликују се нормираном ортографијом и високом мером опште сређености и поузданости. Престиж српске писмености био је у то време огроман: из XV века и потоњег раздобља располажемо многобројним текстовима који су у Македонији или Бугарској преписивани српскословенским језиком. Међу околностима које су одредиле овакав смер утицаја налази се, уосталом, и чињеница да су међу православним балканским Словенима Срби пред турском најездом најдуже сачували слободу, па је све до 1459. године трајао период у којем је Србија зрачила још неугашеном и чак веома живом културном делатношћу. Штавише ни после турског освајања та делатност није сасвим замрла. Последња деценија XV века, која је уједно била и последња деценија постојања једне непокорене средњовековне српске државе (Зете), завештала је будућности започето дело штампања српских књига. Традицију коју је инаугурисала цетињска штампарија Октоихом из 1493—94. године наставили су током прве две трећине XVI столећа трудбеници који су у разним српским крајевима повремено оснивали штампарије, додуше најчешће мале и кратког века, као и Црногорац Божидар Вуковић и његов син Виценцо који су радили у Млецима, после чега се у истом граду до 1638. појавило још неколико србуљских издања. Штампане су искључиво црквене књиге (додуше и један буквар 1597), наравно на српскословенском језику, али све ово ипак сведочи о остацима једног високог културног нивоа, као и о жеђи српске цркве за књигом. Што се тиче утицаја на Бугаре и Македонце, он постаје још јаснији ако имамо у виду да су бугарска и македонска црква биле под влашћу грчких фанариотских епископа, док је српска црква успела да се сачува од

грчке доминације, нарочито откако је 1557. обновљена Пећка патријаршија, што је све омогућило шири и систематичнији рад на словенској писмености у српској цркви. Уосталом у границама јурисдикције Пећке патријаршије нашли су се и неки македонски и западнобугарски крајеви.

Док је тако српска књига код суседа играла важну улогу као образац, у самој српској средини је у епоси турског господарења ресавски правопис постепено уступао место једном спонтаном, све више упрошћаваном третману ортографских проблема с којим је српскословенски језик дочекао и своје гашење у XVIII веку. У том такозваном посрбљеном правопису појављује се, уз све раширенију екавску замену јата, и доследна замена полугласа са *а*, чак и у примерима где се полуглас није изговарао у говорном језику, таквима као *васаки* место *вьсаки* према народном *сваки* (оваквом црквеном изговору дугујемо појаву облика као *сабор, савест, саветовати* насупрот формама *збор, свест, световати*, заснованим на гласовном развоју у живом народном говору). Овом је еволуцијом у ствари до краја доведен принцип на којем је и настала српска редакција: да се место сваког старословенског слова за које у нашем језику није било гласа почне употребљавати слово за онај глас који је код нас заменио тај ишчезли вокал.

Осим правописа еволуирао је и облик слова. Стручњаци палеографи данас по нацрту слова могу приближно одредити епоху у којој је писан (односно преписан) неки стари текст. Најспорија је била еволуција слова у такозваном уставу, писму које се употребљавало за свечане текстове, а најдинамичнија у брзопису. Уз то је током времена круг употребе устава све више сужаван, док је брзопис освајао терен. Јавила се, наравно, и извесна регионална варијација у писму.

Глагољски правопис код Хрвата такође је пролазио кроз постепену трансформацију која га је удаљавала од архаичног старословенског модела. Додуше, ту није било смишљених, систематских захвата — све до XVII века кад је у црквеним глагољским књигама реформисан и сам језик. Рафаел Леваковић је тада, по налогу римске Конгрегације за пропаганду вере, унео у тај језик многобројне русизме, како би се глагољски текстови приближили ћирилским руским црквеним

књигама и тиме олакшало унијаћење које је тада католичка црква спроводила у Украјини. Ова вештачка русификација, коју је у XVIII веку продубио Матија Караман, удаљила је хрватску глагољску књигу истовремено и од сопствене традиције и од народног језика Хрвата и утицала је на даље опадање глагољаштва код Хрвата. У потоњем периоду оно се лагано гасило, док поткрај XIX века није наступила извесна ренесанса подстакнута пробуђеним интересом славистичке науке. По налогу Рима, Драгутин Парчић тада издаје нову верзију основних богослужбених књига, овога пута у обновљеној хрватској редакцији црквенословенског језика. Најзад је године 1927, у новом издању глагољског мисала које је приредио чешки слависта Јозеф Вајс, сама глагољица замењена латиницом. То је практично значило смрт глагољице у црквеној употреби. Црквенословенско богослужје се додуше и данас практикује у многим католичким црквама у приморју од Истре до средње Далмације, али се глагољашки текстови читају из латиничких књига.

Сасвим природно, и облик глагољских слова еволуирао је с временом. За разлику од првобитне старословенске „обле“ глагољице, њена су слова у Хрватској добила карактеристичне угласте форме. Прво штампање је глагољица доживела нешто раније него ћирилица, већ 1483. године, а и у периоду који је непосредно следио било је нешто глагољских штампарија, додуше још мање него ћирилских код Срба.

Излагање о црквенословенском језику у нашим земљама закључићемо напоменом да текстови на том језику пружају ипак и понешто података о историји српскохрватског језика. Ту су за нас драгоцена у ствари одступања и измене у којима се рефлектују особине нашег језика које је уносио писар, обично нехотице, грешком, поводећи се за својим језичким осећањем. Нарочиту вредност имају овакви подаци у погледу старијих епоха језичког развоја, оскудних у споменицима на самом народном језику. Тако је нпр. познато Мирослављево јеванђеље с краја XII века драгоцено као извор обавештења о појединим иновацијама у нашим дијалектима. У каснијим текстовима може се пратити појава екавског изговора у Рашкој и икавског у Босни. Хрватски

глагољски споменици, због ширег продора елемената народног језика у црквенословенски, пружају још више материјала. Значајно је, уосталом, да врло корисне информације налазимо често и у текстовима писаним на сасвим туђем језику, најчешће латинском или грчком, где се помињу наша имена, географска или лична. Обично се по облику тих имена може закључивати о извесним гласовним променама у српскохрватском.

Наравно, о историји нашег језика највише података дају ипак споменици на самом том језику. До нас су допрли такви текстови писани од 1189. надаље ћирилицом (тада је написана чувена повеља босанског бана Кулина о пријатељству и трговини с Дубровчанима), а од прве половине XIV века и глагољицом и латиницом. Својим садржајем и наменом ови текстови се разликују од црквенословенских и сврставају се у две велике скупине: пословне и књижевне (уз ове последње иду често и извесна верска штива која нису литургијског карактера, на пример побожне приче, моралне поуке, молитве и проповеди). Иако се оваквих текстова сачувало много, нарочито у западнијим пределима, можемо с извесношћу тврдити да их је некада било кудикамо више, али су уништени током времена, пре свега у источним крајевима. Немирна и често несрећна историја нашег света, нарочито у турском периоду, стварала је безбројне прилике да се уништавају архиве и књижнице у којима су се чувале књиге или рукописи. Уништење нису доносили само рушења и пожари — они у давнини и онај највећи и најодсуднији, шестог априла 1941, кад је са београдском Народном библиотеком изгорела најбогатија збирка средњовековних српских рукописа. Да би једна архива пропала, било је довољно да њен власник одбегне пред зулумима, или да умре или погине без наследника, или да породица осиромаши и падне у неписменост. Ово је нарочито драстично погодило списе световног карактера у крајевима којима су завладали Турци. Ту се није сачувала дословно ниједна приватна архива — јер се није сачувала ниједна хришћанска властеоска фамилија. Да су та властела водила међу собом преписку, знамо по сачуваним писмима која су била упућена у Дубровник и од којих је један део избегао про-

пасти зато што је Дубровник остао поштеђен од турског освајања. Знамо такође да су скровишта породичних драгоцености морала садржати владарске повеље којима се одређују границе властелинства и права властелина: приличан број сличних докумената о поседима манастира сачувао се зато што је црква упркос свем страдању прошла ипак кудикамо боље од световних феудалаца, а пре свега зато што је хиландарска ризница остала поштеђена. Сачувани су, мање-више случајно, и остаци или одјеци средњовековне витешке књижевности, а познато је да се таква забавна литература свуда по Европи радо читала у племићким срединама (као што се зна и то да је писменост била веома раширена међу средњовековним српским племством). Кад имамо ово у виду, биће нам јасно колико је непрегледна маса неповратно изгубљеног културног блага. Оно на основу чега ми данас реконструишемо слику нашег средњег века само је мрвица онога што је постојало и што би, да је историја била мање немилосрдна, већим делом допрло до нас.

Пословни документи које смо поменули најчешће су правне или трговачке садржине. Ту се ређају текстови веома разнородни, од међудржавних уговора о савезу и царских законика све до нечијих признаница о исплаћеном новцу или враћеном залогу и преписке међу трговцима који се договарају о неком послу. Поготову је широка гама књижевних састава, прозних и поетских. Међу жанровима који се најраније појављују у писаном облику наћи ћемо средњовековне полуисторијске и витешке романе — о тројанском рату, о Александру Великом, о Варлааму и Јоасафу — апокрифе и друге мање-више побожне повести пуне племенитих чудеса, као и молитве из пучког молитвеника. Током времена књижевност је расла у ширину и разгранавала се, што не значи да њеним творевинама увек треба приписивати озбиљне литерарне квалитете. Историчар језика је ту у срећном положају: текст баналан и неинвентиван, без духа или чак плагијат исто је толико веран документ језика своје епохе као и најблиставије дело неког великог писца. Наравно, проучаваоци језика ипак обично поклањају већу пажњу производима знатнијих писаца (онда кад таквих има у епоси која их интересује), и то због

културноисторијског значаја теме и због утицаја који су истакнути аутори вршили на друге. Наравно, у круг пажње историчара језика улази и преводна књижевност. Ако изузмемо трагове језика оригинала, најчешће уочљиве у понекој речи или обрту, и преводи илуструју језичке особине свога доба.

Са пролажењем времена растао је не само апсолутни број текстова на народном језику, него и њихов удео у укупној писменој заоставштини епохе. Народни језик је преотимао од црквенословенског једну по једну област употребе, потискујући свог ривала ка његовој последњој тврђави, богослужбеној функцији. Не би било оправдано ако бисмо у овоме тражили само ефекат лаганог опадања улоге цркве у друштву, од дубоког средњег века наовамо. Ту је и један други узрок, чисто језичке природе. Сваким кораком свог развоја српскохрватски језик се све више удаљавао од прадавних ћирилометодских образаца; на тај је начин црквенословенски језик све дубље клизио ка неразумљивости и постајао све мање присан људима. Уједно, они који су га неговали давали су му често обележја церемонијалног, извештаченог, одвојеног од свакидашњице. И најзад, међу узроке плиме текстова на домаћем језику спада и то што је тај језик потиснуо латински у пределима где црквенословенски никад није ни био у употреби.

У темпу продирања народног језика у књижевност уочава се разлика између конзервативнијег православног истока и динамичнијег католичког запада. Објаснити ову неједнакост сасвим је лако. Већ смо рекли да на западу иза црквенословенског језика није стајала званична црква; чак је било пространих региона са искључиво латинским богослужењем који су остали недодирнути употребом црквенословенског. Осим тога на западу се од краја XV века бујно развила световна књижевност ренесансне инспирације, управо у време кад је последња средњовековна српска држава догоревала притиснута од Турака и кад је тиме запречен пут свакој писмености међу Србима изван црквених зидина.

Разграничење између текстова на црквеном и оних на народном језику није сасвим оштро. Та два језичка медијума

нису била тако одсудно различита да се не би могла мешати. У понеким саставима на црквеном језику, таквим као што су летописи, пажљиви читалац ће наћи местимично и речи и облике нашег језика. Још више има црквенословенских елемената у многим текстовима иначе писаним српскохрватски. Нема готово ниједне средњовековне повеље чији би језик остао чист народни и на почетку и завршетку текста, тамо где је тон подигнут, где се на свечан начин призива божје име и где се утврђује легитимитет монарха. Документ којим је цар Стефан Урош 1357. године потврдио повластице Дубровчанима, почиње речима: „По неизреченому милосрдију и чловекољубију владики мојего сладкаго ми Христа, по изволенију и милости и всемилостивному јего призренију јеже на царству ми и на првих светих православних цар, такожде и благодет пресветаго својего духа и на царстве ми показа јакоже излија на светије своје ученики и апостоли рек им идете вь всу вселенују проповедите славу мојего божьства по всехвалимеј јего милости." Око средине текста, међутим, налазимо пасаже као „И ако се царство ми свади с Дубровником, што се обретају Дубровчане по земљи царства ми, да им се постави рок за 6 месец, да се испрате свободно без всаке забаве и да походе, а з градом да се ратује царство ми." Наравно, ово није наш данашњи језик, али јесте српскохрватски језик XIV века, у стилизацији која звучи необично нарочито зато што цар, по тадашњем протоколу, стално себе назива „царство ми". У деловима повеља у којима је реч о конкретностима и где господари пословни тон, језик је морао бити народни већ и зато да би текст био јасан. У њему су преузимане озбиљне правне обавезе и формулација је морала бити таква да је добро разумеју и давалац и прималац обавеза и сви којима документ касније допадне у руке, и да нико од њих не може изјавити да му је одредба повеље неразумљива или да она значи нешто друго. Наравно, у таквим приликама је црквенословенски језик, за непосвећене пун недокучивог тајанства, био мање подесан од народног који је свакоме био подједнако добро знан и пред којим нико није имао комплексе.

С писањем на словенском језику, био то народни или црквени, испочетка је обавезно била удружена употреба једне од двеју словенских азбука. Већ поткрај XII века обе те азбуке биле су чврсто укотвљене свака у својој географској области. Језгро домена глагољице било је око Кварнерског залива. Старим глагољским документима најбогатији су оток Крк, Истра и Хрватско приморје од Ријеке до Сења. На југоистоку најдаљи изданци глагољице допирали су до задарског краја и Книна, на истоку до Крбаве и Бихаћа, а на североистоку најистуренију позицију представљао је Озаљ на Купи — с тим што су тако размакнуте међе добрим делом резултат накнадног ширења из ужег првобитног огњишта. Што се тиче ћирилице, њено је подручје обухватало све земље које су у раном средњем веку икад потпадале под српску државу. То значи да је ћирилицом писала и цела Босна (у њеном тадашњем опсегу који је на западу и северу био знатно мањи него данас) и приморје све до доњег тока Цетине. Уосталом употреба ћирилице је рано прекорачила и ту границу захватајући привремено у XII и XIII веку и оток Брач. Босанско освајање већег дела копнене Далмације крајем XIV столећа дало је новог маха ширењу ћирилице на тој страни. Из године 1410. имамо ћирилску исправу сплитског каптола, а три деценије доцније настао је ћирилицом писани статут кнежине Пољица између ушћа Цетине и Сплита. У XV столећу ћирилске исправе издавали су и кнезови цетински и клишки. Касније су миграције разнеле ћирилицу, заједно с људима који су је употребљавали, и много даље ка северозападу, као што је и глагољица тада доспевала спорадично у северније хрватске крајеве. Али све до XVI века подручје на северу од линије Купа — Сава — Дунав, а добрим делом и непосредно јужно од Саве и Дунава, остајало је углавном нетакнуто словенском писменошћу. Ту је господарила угарска државна управа са својом латинском администрацијом, а и католичка црква у тим пределима знала је само за латински као службени језик. Додуше, у XV веку улази у простор данашње Војводине православна црква с пребеглицама из Србије (од ранијег присуства православне цркве, уколико је ње било понегде у Војводини, нису се сачували писмени остаци).

Традиционалне области ћирилице и глагољице нису се непосредно додиривале. Између њих је стајала „ничија земља“ чије је простирање најлакше прецизирати кад је реч о сектору јадранске обале: она је захватала пределе од задарске па све до сплитске околине. У ствари та „ничија“ земља била је царство латинице — додуше, у комбинацији с латинским или италијанским језиком. Овај је појас помало послужио и као бедем који је глагољицу изоловао од експанзије ћириличког писања. Неће нас, наравно, изненадити то што су баш ту, у овим крајевима и у њиховом непосредном суседству, забележени почеци комбиновања латинице са српскохрватским језиком. Најстаријим сачуваним хрватским латиничким рукописима сматрају се *Ред и закон сестара доминиканки* (Задар, 1345. година) и *Шибенска молитва* (споменик недатиран, али сигурно из XIV века). Све до друге половине XV столећа оваквих текстова је мало, али тада се они нагло множе и чврсто освајају приморје од Задра до Дубровника. Управо у тој области и у то време добива замах нова ренесансна књижевност; латиница је једино писмо којим ће она бити писана. У околини Дубровника и Сплита почетком XVI века ћирилицом и даље пишу сеоски попови и нотари, али писци као Менчетић или Марулић њоме се неће служити. У XVI веку латиница чини скок, одлепљујући се од јадранске обале. Углавном независно од већ остварених тековина у приморју, и под утицајем других страних узора, кајкавска област постаје нова жижа латиничке писмености на српскохрватском језику. У другој половини XVI века широм тадашње хрватске територије појављују се латинички текстови пред којима нагло уступају ћирилица и глагољица, управо пре тога дифузно распрострањене сеобама по хрватским пределима. У периоду који следи глагољица ће поново бити сабијена у своју северноприморску матичну област (а и у њу ће се постепено инфилтрирати латиница), док ће ћирилица на земљишту Хрватске остати једино као српско писмо.

Усвајајући латиницу Хрвати су учинили оно што је историјски било једино логично. Политички и културно, они су били огранак католичког Запада и пред турском навалом све су се више уз њега прибијали. Уколико их нису били осво-

јили Турци, хрватске земље стајале су подељене између бечке и млетачке власти, а у цивилизацији и уметности зрачили су надмоћни италијански, немачки и угарски узори. Сви путеви водили су латиници. Уосталом, то што се догодило и није било, стриктно узевши, неко усвајање латинице као новог писма. Она је отпре била ту, само што се њоме писало на другим језицима. Промена је била у томе што је, кад је стигло време да се почне писати и домаћим језиком, затечена азбука употребљена и за ту службу. Додуше, мора се признати да она таквој сврси није добро одговарала. Њој су недостајали знакови за многе наше сугласнике. „Историја хрватског правописа латинскијем словима“ — то је и наслов једне књиге познатог филолога Маретића — пуна је натезања око начина да се обележе гласови *ц*, *ш*, *ж*, *ч*, *џ*, *ћ*, *ђ*, *љ* и *њ*. Уосталом слична бољка је притискивала и друге словенске — и уопште европске — народе који су писали латиницом. Невоља је проистекла из тога што је латински језик, према којем је латиница устројена у своје време, имао много мање разних гласова него већина новијих европских језика. Применити латиницу на те језике значило је сударити се са задатком да се релативно ограниченим инвентаром слова обележи знатно више различитих звукова. Обично се то постизало комбиновањем слова. Тако Италијани употребљавају *sc* (или *sci*), Французи *ch*, Енглези *sh*, Немци *sch*, Швеђани *sj*, а Пољаци *sz* да означе консонант *ш* (међутим Мађари за *ш* пишу само *s*, али се зато *с* означава са *sz*). Алтернативну солуцију нуди употреба дијакритичких знакова, којима се допуњавају слова, као у чешком *š*, француском *ç* или немачком *ö*. Када се поремети равнотежа између звукова и слова, догађа се, нарочито у исходу гласовних промена током језичког развоја, да се разни знаци почну употребљавати за исти глас (као француско *ai*, *ei*, *è*, *et* итд. у вредности отвореног *е*, или енглеско *f*, *ph*, *gh* у вредности *f*) или, што је понајгоре, да се на исти начин означавају различити гласови, тако да у писању остане непоказана нека дистинкција која постоји у језику (тако у енглеском правопису у речима *put* и *but* слово *u* обележава сасвим друкчије вокале, а у речима *this*, *thin* и *Thomas* иза диграфичне комбинације *th* стоје различити сугласници). Све-

га је овога, наравно, било и у латиници којом се писало српскохрватски. Тако је сугласник *ш* код разних писаца, у разним пределима и епохама обележаван на преко 20 разних начина. Врло често је писање у истом тексту било недоследно. Типичан је случај чакавског рукописа *Живота св. Јеронима* из XVI века где се глас *ј* пише час са *g*, час са *gi*, час са *i*, час са *y*, час са *yi*; с друге стране слово *s* у истом тексту означава — опет без неког система — сугласнике *с*, *ш*, *з* и *ж*, с тим да се за сваки од тих сугласника употребљава још понеки начин писања. Употреба дијакритика у нашој латиници до XIX века није била честа, али ни непозната. Тако се у истом *Животу св. Јеронима* јавља и знак *ç*, додуше у двојној функцији: њега треба читати час *ч*, час *ц*.

Начини којима је српскохрватска латиница настојала да савлада тешкоће око прекобројних сугласника у нашем гласовном систему углавном нису измишљени на нашем тлу. У нашу латиницу пресађена је у приморским крајевима италијанска графијска пракса, а у северним областима мађарска — у складу са географским распоредом претежног утицаја двеју суседних култура. Преузимање је било утолико лакше што се сугласнички репертоар тих двају језика углавном поклапа с репертоаром српскохрватског. Тако је неред који је столећима владао у нашој домаћој латиници настао као одсјај нереда у туђим системима писања, али се даље развијао на нашем земљишту, компликујући се комбиновањем елемената преузетих из једног и другог извора и новотаријама насталим код нас. Наравно, било је и појединаца који су покушавали да рационализују српскохрватску латиницу — тако поред осталих Шиме Будинић крајем XVI века, Рајмунд Џамањић у XVII веку и Павле Ритер Витезовић почетком XVIII века — али њихове иницијативе нису наилазиле на одјек, па је несређеност остала да сачека Гајеву реформу у тридесетим годинама XIX столећа.

Историја српскохрватског језика као језика писмености, ако је пратимо по сачуваним споменицима, указује нам се сва издељена у циклусе, најчешће разговетно разграничене моментима као што су епоха, географска локализација, азбука, дијалекат и вероисповест оних који су писали. Можда

ниједан други језик културе нема овако хетерогену прошлост. Обично се види или бар назире основна нит која повезује све споменике, од најстаријих до последњих, једном јединственом еволутивном линијом. Тамо где тога углавном нема, где је историјска стварност сложенија — као у случају италијанског или немачког језика где је регионална (и политичка) распарчаност одиграла крупну улогу — та је сложеност ипак много мања него у нашем поднебљу. Нигде у Европи нису се на земљишту једног језика сукобљавале тако различите цивилизације и религије и нигде подвојеност није била праћена писањем истог језика неколиким сасвим различитим азбукама.

Хронолошки је први, и при том најзначајнији као извор података о историји језика, циклус споменика ћириличких и штокавских из раздобља које почиње последњим деценијама XII века и траје отприлике до друге половине XV века. Територијално, овај циклус покрива све области које су икад биле у саставу средњовековне српске државе, и уз то град Дубровник који, мада смештен на приморју те државе, ни једног тренутка није њој припадао.

Најбогатију збирку листина из овог циклуса сачувао је Дубровачки архив. Главнину тих текстова објавили су године 1858. Словенац бечки професор Франц Миклошич у збирци *Monumenta serbica* и, другим делом, дубровачки властелин Медо Пуцић године 1858. и 1862. у колекцији *Споменици србски* (односно, у тому из 1862, *Споменици српски*). Додатни материјал је публиковао прашки професор Константин Јиречек 1892, опет под насловом *Споменици српски*, да би се касније сви ти текстови нашли сабрани у издању београдског научника Љубомира Стојановића *Старе српске повеље и писма* (1929. и 1934). Најстарији датум на тексту писаном нашим језиком забележен је на чувеној повељи босанског бана Кулина из 1189. године којом он Дубровчанима гарантује пријатељство и слободну трговину. Одмах иза овог документа следе три повеље Стефана Првовенчаног и две које је Дубровчанима издао хумски велики кнез Андреј. Тиме су уједно одређене и три основне врсте списа из ове скупине: то су исправе које дефинишу односе Дубровника са влада-

рима Босне и Србије и са феудалним господарима појединих крајева, углавном оних ближе Дубровнику. Укупан број оваквих списа није далеко од хиљаде, а у Стојановићевој збирци њихови текстови заузимају око хиљаду штампаних страна. Неки су документи упућени Дубровнику и сачувани било у оригиналу било у преписима дубровачких канцелара, а други су слати из Дубровника, па им је сачуван концепт или копија. Пословима око овог бавила се у Дубровнику посебна „српска канцеларија" Републике; иначе је дубровачка администрација употребљавала латински и италијански језик.

У најранијим документима, онима с краја дванаестог и из почетка тринаестог века, језик је врло архаичан и уједначен; диференцијација међу штокавским говорима тада је још увек била неизразита. Кулинова повеља из 1189. писана је тако да би у готово сваком штокавском говору онога времена њен текст гласио једнако (или би разлика била минимална). Наводим текст онако како се у Кулиново време изговарао, не дирајући у јат (ѣ) и полуглас (ь) који су тада били посебни гласови у вокалском систему: „У име оца и сина и светога духа. Ја бан босьнски Кулин присезају [= кунем се] тебѣ, кнеже Крвашу, и всѣм грађам Дубровчам [= свим грађанима Дубровчанима] прави пријатељ бити вам од селѣ [= од сад] и до вѣка и прав гој [= мир] држати с вами и праву вѣру, до кола [= докле] сьм жив. Вси Дубровчане кире [= који] ходе по мојему владанију тргујуће, гдѣ си кто хоће крѣвати [= кретати], годѣ си кто мине [= или ко прође], правов вѣров [= правом вером] и правим срцем држати је [= их] без всакоје зледи, развѣ [= осим] што ми кто да својев вољов поклон, и да им не буде од мојих чьстников [= цариника] силе, и до колѣ у мене буду, дати им сьвѣт и помоћ, какоре и себѣ [= као и себи], коликоре моге, без всега злога примисла. Тако ми боже помагај и сије [= ово] свето јеванђелије. Ја Радоје дијак бањ [= банов] писах сију књигу повељов бањов [= по бановој наредби] од рожьства Хрстова тисућа и сто и осьмдесет и девет лѣт, мѣсеца августа у двадесети и девети дьн, усѣченије главе Јована крститеља." Најстарије заједничке штокавске иновације ту су свршена ствар, али не и оне које ће штокавштини дати њен модерни лик, а поготову не оне

које ће поцепати штокавске говоре. Међутим, током времена језик се видљиво мењао. Крајем XIV века полугласи се почињу замењивати са *а* (уместо *дьнь* појављује се писање *дань;* ту се ради о судбини првог полугласа у овој речи јер онај други се још од XI века није изговарао и служио је као правописни знак завршетка речи), *л* на крају слога претвара се у *о* (*дао* место старога *даль*), слоговно изговорено *л* постаје *у*, *уо* или *о* (старијем *влькь*, у изговору *влк*, одговара новије *вȣкь*, *вȣокь* или *вокь*), а током XIV и XV века продире и замена јата, екавска, икавска и јекавска (*лѣто* постаје *лето* у рашким текстовима, *лито* у већини босанских и делу хумских, а *лието* у дубровачким и делимично хумским и босанским документима). У Дубровнику се, уосталом, знак ѣ писао недоследно још док је сам вокал јат изговаран као глас нарочите природе, између *е* и *и*. Тако се од XIII века у Дубровнику пише *лето*, затим се често јавља и писање *лито* и тек на крају *лието*. Једино ово последње тачно је одговарало стварном изговору, ономе који се јавио кад се вокал ѣ развио на јекавски начин, док је писање са *е* или *и* само несавршен покушај да се посебан глас ѣ обележи словом за један од вокала који су му најближи. Ово се догађало зато што писари дубровачке ћириличке канцеларије, којима је недостајала потпуна сигурност у употреби знакова као ѣ или ь какву је давао континуитет традиције у православној црквеној средини, нису умели употребити знак ѣ где би му било место. Отуда су они уместо ѣ употребљавали слова која не погађају прецизно гласовну стварност, али су им бар била добро позната, утолико пре што одговарајућа слова постоје и у латиници. Ова писарска несигурност збунила је доцније понеке истраживаче који су на основу примера са *и* извлачили закључке о некаквом икавском изговору, не схватајући да се томе противи писање *е* упркос чињеници да екавског изговора сасвим извесно није било, и да се колебање између *е* и *и* може објаснити само тиме што се није изговарало ни једно ни друго, него глас који стоји између тога двога.

У рашким споменицима појављују се од краја XIV и прве половине XV века прве особености косовско-ресавског дијалекта, такве као *неси*, *с туђем тргом* или *на воље* (место *ниси*,

с туђим тргом, на вољи). Ово се јавља и у крајевима који припадају призренско-јужноморавском дијалекту. Тај дијалекат, док је још имао све падеже у својој деклинацији (што данас нема) делио је са косовско-ресавским развитак деклинационих облика. Иначе, вредност повеља као извора обавештења о развитку локалних дијалеката прилично је ограничена. У језик повеље улазиле су многе компоненте: говор родног места владара који је издаје и доцнијих места његовог живљења, завичајно наречје писара, дијалекат предела где се налазио двор (тада прилично мобилан), говорна стварност дворске средине у којој су се уравнавала обележја људи из разних крајева, језичке особине евентуалне раније исправе на основу које је повеља издата, донекле устаљени узус писменог језика и можда још понешто. Ми данас често не знамо ни име писара, а камоли његову биографију, исто као што се не може знати ни удео сваке од набројаних компонената у језику сваке појединe повеље. Зато повеље много више казују о ходу историје језика као целине, или историје великих дијалекатских формација, него о збивањима у микросрединама локалних говора. У нашем случају ту постоји ипак један крупан изузетак, онај дубровачки. Дубровник је био мали свет за себе у којем су се све помињане компоненте најчешће сливале у исту реалност: говор самог града.

Већ смо имали прилику да констатујемо да су акта из Дубровачког архива само случајно сачувани одломци из једног некада кудикамо већег богатства које је другде готово потпуно пропало. Из области односа Србије са другим приморским градовима зна се само посредно, по латиничким преписима из XVII века, за у међувремену изгубљене повеље Стефана Немање и краља Владислава Сплићанима. Граница српске државе је у доба тих владара стајала недалеко од Сплита, на реци Цетини, и документи говоре о пријатељству и савезу. Сачувао се однекуд и уговор из XIV века којим Доброслава Карасова кћи продаје кућу са земљиштем у Призрену крај царева врта Ману, Драгинчину брату, за осам литара сребра. Али то су ретки изузеци, као правило важи чињеница да су без трага пропале средњовековне српске исправе које нису биле упућене ни Дубровнику ни манастирима, нити су биле

законици. Босанска баштина је прошла ипак нешто боље јер се понешто од докумената сачувало у архивима у Мађарској, Италији или на Приморју. Срећну улогу ту је одиграо западнији географски положај Босне који је условио да она води више преписке са западнијим земљама које Турци нису покорили. Осим тога босански и херцеговачки крајеви имају надгробне натписе на стећцима, многобројне али редовно кратке — камен не трпи урезивање дугих излагања! — и помало стереотипизиране. С друге стране из Србије је остао замашан број владарских даровница манастирима. Оснивајући задужбине, владари су их даривали широком руком, а њихови наследници су им потврђивали поседе или чак додавали нове. Наравно, манастири су имали све разлоге да помно чувају оваква имовинска документа. Тако располажемо исправама датим Хиландару, Студеници, Жичи (чувена Жичка повеља још стоји на зиду улаза у манастир где је исписана у XIII веку!), Грачаници, Дечанима и многим другим задужбинама. Елемената црквенословенског језика у овим текстовима има прилично, али у свима њима језгро информације се налази у пасажима на народном језику где се подробно набрајају дароване земље, села и често људи. На сличан начин конкретности су формулисане на народном језику у законику цара Душана и у рударском законику из почетка XV века, тим световним правним кодексима насталим очигледно на самом српском тлу. Насупрот томе манастирски типици, као и разни преведени византијски правни састави, дати су на црквенословенском. Неће нас изненадити што су црквени списи били на црквеном језику — тај се језик у цркви употребљавао тако доследно да су на њему исписани чак и сви натписи на фрескама, без иједног изузетка. А у самој ствари није необично ни то што су преводи, које су очигледно вршили црквени људи и који су великим делом из домена црквеног законодавства, такође на црквенословенском. Од свих ових законских текстова најчешће су преписивани Душанов законик (који као да је био миљенче калуђера кроз неколико векова; најстарији препис којим располажемо потиче с краја XIV века, али већина је из турског времена) и крмчија, законик црквеног уређења чија актуелност није престала доласком Турака.

Иако је у средњовековној православној средини српскословенски био језик претежног дела уметничке књижевности, не само црквене него и световне, па чак и таквих дела као што је веома популарни и често преписивани превод витешког романа о Александру Великом — ипак се нашло и оваквих списа на народном језику. Прекрасан узорак те литературе даје рукопис преведеног романа о тројанском рату, настао по свој прилици почетком XV века негде у јужним крајевима Србије. Као што нам владарске исправе и законици откривају разрађену терминологију правних појмова и уопште друштвених односа, тако овај роман отвара увид у богати речник средњовековне цивилизације у племићком амбијенту. У својој укупности средњовековни рукописи приказују наш тадашњи књижевни језик као моћан и разгранат инструмент једног развијеног друштва — поготову ако га гледамо у збиру његових двеју грана, народног и црквенословенског израза који су се функционално допуњавали. Оно што је од рукописа остало и после свих губитака довољно је да нас обавести и о речима које се тичу витешке опреме, и о онима у вези са звездама, и о грађевинској терминологији, и о називима функција разних помагача који су властелина пратили у лов, и о толиким другим областима лексике. Посебну драж у читању повеља чини набрајање многих десетина и стотина имена села, заселака, брда, обронака, потока, поља и њива. Студије извршене у најновије време идентификовале су многе од тих назива у данашњој топонимији, и уједно одредиле на географској карти простирање некадашњих манастирских поседа.

У другој половини XV века, с пропадањем хришћанских држава у дубровачком залеђу, полако се гаси преписка Дубровачке републике са српским и босанским велможама. Њено место заузима дописивање са турским султанима, великодостојницима и пограничним заповедницима. Оваква ће се преписка наставити и у каснијим столећима као један од позних изданака средњовековне ћирилске писмености. Други такав изданак била је дипломатска кореспонденција на нашем језику у југоисточној Европи у XV и XVI веку. Владари и моћници турски, румунски и угарски слали су једни другима писма исписана ћирилицом и српскохрватски. И ово је један

од одблесака великог угледа који је имала српска култура у доба Деспотовине. Међутим у самом жаришту те културе завладале су после 1459. сасвим друкчије прилике. Текстови на народном језику из Србије ванредно су ретки. Можда најкориснији за историчара језика су разна лекарства и врачбине растурени по рукописним зборницама. Неки од њих данас звуче више народски него старински. „И օште узми проје, те метни у таву без воде, и некај лепо изгори проја, паке саши кесицу от ћетенскога беза, те ту пројy успи у кесу, те метни где га боли, те тако учини и два и три пута, а после тога набери цвета от дрвета от каква годе, те стуци, паке скухај, па некај срче вруће, те му ће пројћи." Очигледно, намена оваквих списа је захтевала да они буду језички приступачни, а није вероватно ни да су их састављали они монаси који су припадали интелектуалној елити српског клера и који су најбоље владали црквенословенским. И најзад — није нимало сигурно да би се све ово тако лако могло превести на тај језик. Извесну грађу о народном језику садрже и катастизи у које су бележени дародавци манастирима и њихови прилози, а о народним именима сазнајемо много из такозваних поменика, у ствари дугих спискова лица која су дала прилог да би се свештеник помолио за њих. Било је, даље, и записа по разним књигама и другде, али су они због своје краткоће најчешће мршави као извор обавештења о језику свог времена (уосталом, већина тих забележака је састављена на српскословенском). По својој прилици је наинтересантније оно што пружају маргиналије једног свештеника из Новог Брда, начињене од 1532. до 1543. на страницама једног грчког рукописног зборника који садржи дела Есхила и Пиндара. Садржина бележака је прозаична — о трошковима и дуговима — а њихов језик показује већ формиране поједине одлике призренско-јужноморавског дијалекта. Овамо можемо прикључити и особине народног језика које широко продиру у преписе неких раније насталих списа, таквих као што је роман о Александру Великом. Али у својој укупности писмена заоставштина на народном језику Србије под Турцима у XVI и XVII, па и у XVIII веку, има спорадичан карактер и надалеко заостаје за оним што су дала три претходна столећа. Оста-

јемо под утиском ненормалне развојне линије, чак једне инверзије хода историје. Оно што бисмо могли очекивати као скроман почетак долази после резултата који представљају круну стрмог успона.

Утолико нас дубље импресионира рад у турском раздобљу на књизи писаној црквенословенским језиком, разуме се у средини православне цркве која је тада била једини носилац писмености. Не ради се ту само о огромном обављеном послу репродукције текстова — у почетном периоду претежно штампом, а затим искључиво ручним преписивањем (опет с инверзијом историјског развоја!). Додуше, тај посао има чиме да нам импонује јер су преписиване не само богослужбене књиге, неопходне за функционисање цркве, већ и такорећи све што год је оставила претходна епоха. Вредне преписиваче водила је истинска љубав према књижевној баштини кад су, у временима оскудним и несигурним, с муком набављали скупу хартију и писаћи прибор и седали за сто да препишу нешто без чега су могли бити. Па ипак, много је значајније од овога оригинално стварање српских књижевника оног времена, усредсређено око националних тема у распону од очајних записа о турским пустошењима и ревносно вођених летописа историјских збивања, до црквених служби српским светитељима. Ту се наставља традиција превасходно политичке књижевности чији је зачетник био још свети Сава. Само, док су некада списатељи изједначавали интересе народа, државе и владајуће династије, сада, кад државе и династије више није било, судбина српског народа једина је остајала актуелна, а подсећање на стару славу служило је да буди наду и припреми за борбу. Ограђена баријерама, још више духовним него физичким, од свега што се догађало у туђем свету, од хуманистичких и ренесансних новотарија надаље, ова је литература била дубоко средњовековна по идејним хоризонтима, а истовремено, зачудо, својим национално-борбеним импликацијама тако добро прилагођена епоси. И језички, ови су списи остали архаични: они нису, бар не свесно, ни у чему одступали од наслеђене физиономије српскословенског језика. Само, мора се додати, ми о њиховим језичким одликама, као уосталом и о језику оригиналних дела српско-

словенски писане књижевности из доба пре Турака, не знамо готово ништа конкретно из простог разлога што нису извршена потребна проучавања. Будућим истраживачима остаје да утврде стварне особине језика који је столећима био главни медијум и инструмент српске културе, да виде у којим је све појединостима он одступао од ћирилометодског канона, какво је било активно владање тим језиком код наших старих писаца, који је био опсег и садржај њиховог лексичког фонда, каквим су се синтаксичким изражајним средствима они умели служити, у којим се детаљима можда огледало њихово српско језичко осећање.

Други велики циклус раних споменика историје нашег језика је онај који се одређује угластом хрватском глагољицом, а географски се концентрише око северног приморја и његовог залеђа, да од XVI века захвати и шибенске отоке и суседну обалу. Употребљено наречје је чакавско, најчешће икавско-екавско, у Истри и најближим пределима екавско, а у северној Далмацији икавско, већ према распореду замене јата у самим дијалектима. Упоређен с одговарајућим старим ћирилским циклусом, овај круг споменика на народном језику има шири тематски обухват. Он задире и у сферу религиозне литературе за коју је у православном свету био резервисан црквенословенски језик, а сем тога ту је богатије заступљена белетристика — делом зато што је у њој удео црквенословенских текстова овде био много мањи, а делом зато што је изостало турско пустошење, погубно, као што смо видели, нарочито за списе световне садржине. Сачувана правна акта из овог циклуса почињу годином 1309. Овде, наравно, нема владарских повеља — употребу глагољице или српскохрватског језика не бисмо ни очекивали у канцеларијама угарских краљева, млетачких дуждева и хабсбуршких царева — а средишње место припада судским документима. Уместо државних закона ту налазимо општинске статуте од којих је најстарији онај из Новог Винодола (1288), сачуван у доцнијим преписима. Богат језички материјал пружа Истарски развод из XIV века. такође познат по каснијем препису, где се до детаља разграничавају области феудалних господара у Истри. Белетристичка дела у овом циклусу гранају се у повести из рели-

гиозне митологије, прозу о витешким подвизима и поетске производе, често у форми надахнуте усменим песништвом. Има ту и нешто поучне лектире, од моралних упутстава до Луцидара, тог за пук сроченог компендија тадашњих знања и предоџби о свету и основима вере. Удео преведеног материјала у свему овоме је врло висок; оригиналног књижевног стварања било је мало. У својој позној фази, у седамнаестом и осамнаестом столећу, глагољаштво се, постепено потискивано хрватском латиничком писменошћу и литературом, све дефинитивније ограничавало на црквене књиге и ситну локалну администрацију, оличену у нотарским протоколима и матицама рођених, венчаних и умрлих. Разуме се, и такви документи, ако се зна име и порекло онога ко их је писао, откривају прошлост месних дијалеката.

У XIV веку ступа на сцену латиничка чакавска писменост, у почетку несмелим корацима, сведена на побожне саставе, библијске лекционаре и црквене правилнике, али од друге половине XV века изненада у широком налету, као поплава распростирана таласом ренесансе. У Сплиту, Задру и Хвару писци озбиљне културе Марулић, Зоранић, Луцић и Хекторовић остварују углађену уметничку версификацију, ослањајући се на узоре с оне стране Јадрана, али и на већ створени изражајни фонд домаћег усменог песништва, народног и, можда још више, оног из властеоских двораца. Своје интересовање за фолклорну поезију тадашњи писци нису крили, а неки од њих су нас и задужили записима народних песама од којих су најстарији из средине XVI века. Међу песмама које је забележио Хекторовић у свом *Рибању и рибарском приговарању* има и таквих које својим садржајем и језиком превазилазе међе чакавске Далмације. Осим помена о певању „српским начином“, ту су и личности и локалитети из источнијих земаља нашег језика, па чак и језичке појединости које упућују на исток. Јасно нам је да су те песме долутале до Далмације из много источнијих предела, ношене певачким контактима којима разлика у вери није била препрека. По свему изгледа да су прототипи ових песама били део обимног песничког репертоара који је морао настати у XV веку у Подунављу на крајини према Турцима,

где су овакву поезију хранили ратнички начин живота и чести јуначки подвизи. Хекторовић и његови савременици далматински певачи поседовали су ону исту неоптерећеност предрасудама коју су показивали средњовековни људи од пера пресађујући без устезања дела и мотиве из српске књижевности у хрватску или обрнуто, и доцнији народни певачи који су славили јунаке не питајући јесу ли били католици или православни. Ова је ширина присутна и у опредељењима писаца чакавске икавске књижевности, не само далматинским него врло често и илирским и словинским, а често и експлицитно хрватским, поред осталог код аутора таквих као Марулић, Зоранић или Бараковић.

Осим уметничког песништва, које је уосталом од средине XVI века кренуло путем опадања, циклус латиницом писаних текстова из Далмације садржи много другог материјала од којега је велики део по садржини сличан ономе у глагољском кругу. Разлике у корист латиничког циклуса своде се на присуство понеког жанра који је дошао с новим временом, већом развијеношћу и отвореношћу према свету. Та ће отвореност међу осталим плодовима донети и први штампани речник нашег језика, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum: Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Hungaricae* Шибеничанина Фауста Вранчића, објављен 1595. године, а доцније и други речник, *Blago jezika slovinskoga* Јакова Микаље из 1649—51 (састављач речника је био родом из једне доцније ишчезле насеобине људи нашег језика на полуострву Гаргану у Италији). С друге стране, постоје пространи домени употребе који су у зони латиничке писмености у Далмацији остајали затворени за словенски језик (народни као и црквени). Осим богослужја, тог искључивог властелинства латинског језика, ту је била администрација италијанска под млетачком владавином, и најзад наука. У свету учености још ће дуго господарити латински језик, у нашим странама можда потпуније него другде јер је наука упућена кругу људи уском по цензусу стручности али широком географски — а географски амбијент нашег јадранског приморја могао је пружити само невелику публику. Доследна латинистичка оријентација учених људи са подручја нашег језика једна је од

првих последица и данас актуелне невоље наше културе — слабашне носивости језика чији је читалачки круг тесан.

Уз глагољицу и латиницу и ћирилица је задуго сачувала своје месташце у писмености чакаваца дуж јадранске обале. У првој половини XV века састављен је и ћирилицом записан статут аутономне кнежине Пољица код Сплита у којој је та азбука затим живела све до у XVIII столеће у локалној администрацији и преписци. Залет ћирилице у северније крајеве у XV и XVI веку био је краткотрајан, али је стигао да обухвати и неке од врхунских хрватских великаша, међу њима Николу Зринског и неколико чланова породице Кеглевића, о чему сведоче њихова сачувана писма и потписи на документима.

У околини Дубровника ћирилицом се служио понајвише католички клер, пишући наравно тамошњим штокавским јекавским говором источнохерцеговачке основице. Поред писама и нотарских аката, из овог циклуса је остало и неколико обимнијих састава, таквих као што су јеванђеоски лекционари, затим молитвеник штампан 1512. „српским писмом и језиком" и зборник побожних штива *Либро од множијех разлога* из 1520. године. На земљишту Дубровачке републике ћирилица је била наслеђе из ранијих времена. Сва околина Дубровника сем мајушног појаса око самог града припадала је у своје време немањићкој држави и град је њоме завладао тек накнадно и постепено, откупима и поклонима у разним приликама. У измењеним околностима стара традиција је потрајала још столеће или два и затим се угасила. Уосталом и у самом Дубровнику ћирилицом се почело писати на нашем језику око два века раније него латиницом. Додуше, то се писање све до XV века сводило на преписку са српским и босанским залеђем. Године 1421. један дубровачки властелин забележио је ћирилицом прве стихове на нашем језику који потичу из тога града. Али то је само знак да се дотад још није била усталила пракса писања на том језику међу самим Дубровчанима. Убрзо затим таква ће пракса постати стварност и нашим ће се језиком у Дубровнику писати хиљаде стихова, али латиницом. Па ипак и доцније је међу Дубровчанима постојао круг људи који су се радо служили ћирили-

цом, тамо често називаном српским писмом. У Дубровачком архиву налазе се остаци ћирилске кореспонденције између појединих трговаца, по правилу таквих који су дуже боравили у српским крајевима где су кроз многе векове, још од немањићких времена, у разним градовима живеле и делале мале дубровачке трговачке насеобине. Године 1567. један Дубровчанин, Маринус Николаи, преписао је у Београду ћирилицом неки молитвеник из латиничког изворника, окрећући чакавско-кајкавски дијалекат тог текста на свој дубровачки штокавски. Нешто раније, 1552. године, у Београду је, старањем Дубровчанина Трајана Гундулића, штампано једно ћирилско четворојеванђеље за потребе православне цркве.

Већ око 1400. године појављује се на дубровачком земљишту латиница као писмо којим се преписују верски текстови на домаћем дијалекту. Али тек крајем XV века српскохрватски постаје језик којим се у Дубровнику пише нормално и чак врло много, а не само у нарочитим приликама. Ова промена није само последица измењеног духа времена који је широм отворио врата уметничкој књижевности на народном језику, него и консеквенца завршеног етничког преображаја Дубровника. Непосредно пре тога тамо је изумро домаћи романски дијалекат чије је последње упориште било у патрицијским породицама, дакле управо у средини из које је требало да потекне нова ренесансна литература. Под околностима које су биле ту — ренесанса, делимице романски корени, припадност медитеранској католичкој духовној сфери и бедно стање у које је турска владавина увалила ћириличко подручје у залеђу Дубровника — латиница је била индицирана да постане алфабет ове нове књижевности. Циклус дубровачких латиничких текстова је један од најобимнијих, а уједно и културноисторијски најзначајнијих, у писменој баштини на српскохрватском језику. И у том циклусу изразито доминира белетристика, а у њој стихови које су писали многи и многи племићи и образованији грађани — неки вођени инспирацијом и талентом, а други модом. Ако уметничкој књижевности додамо религиозну лектиру намењену пуку, приватна писма, ситне административне списе с терена, записе и чак збирке народних песама и разне белешке, круг дубро-

вачких текстова на српскохрватском језику биће углавном затворен. Државна администрација и ученост остале су и ту домени италијанског и латинског језика. Додуше, кад је реч о плодовима учености, ту ипак треба поменути два штампана речника, уз опсервацију да они носе упадљиво позне датуме: Дела Белин из 1728. и Стулијев из 1801, 1806. и 1810 (рукописних речника нашло се, међутим, и из много ранијег времена).

У самом почетку језик дубровачке литературе указује се расцепљен: док је проза верна јекавској штокавштини, у поезији се са тим дијалектом меша и преплиће чакавштина икавског изговора. С пролажењем времена и у стиховима све снажније преовладава, и у XVII веку коначно остаје само на попришту, штокавско јекавско наречје које се и данас говори у Дубровнику. Међу научницима који су о овоме писали у XIX и XX веку било је таквих који су веровали да је дубровачки дијалекат у почетку био мешовит, или да је имао чакавски супстрат. Међутим њима никад није успело да покажу откуд чакавци у Дубровнику кад је граница чакавског подручја седамдесетак километара западније, на полуотоку Пељешцу, а нема историјских потврда за досељавање неке веће скупине становништва из чакавских предела. Исто тако ова хипотеза немоћна је пред чињеницом да чакавизама и икавизама нема у прозној литератури, па ни у приватним писмима, већ само у песничким производима. И повеље и писма потекли из дубровачке српске канцеларије у вековима од XIII до XV носе у свом језику недвосмислена обележја штокавског наречја и то са локалним дубровачким особинама, из чега је јасно да су писари стварно писали домаћим дијалектом, а не дијалектом оних којима су та документа била намењена. Дубровачки дијалектизми долазе до изражаја и у језичким изменама у преписима повеља добивених из Босне или Србије које су вршили дубровачки писари. Али ни ту нема никад окретања на чакавштину; чак се понека чакавска црта у босанским листинама изгубила приликом оваквог преписивања. Остаје нам, дакле, да примимо схватање да се у Дубровнику никад није говорило чакавски. Уверљиву аргументацију тог схватања дао је Милан Решетар, најкомпетент-

нији познавалац језичке (и културне) прошлости Дубровника, уосталом и сам Дубровчанин. За оне који проблему прилазе без предрасуда, он је решен Решетаровим радовима посмртно објављеним 1951. и 1952. године.

Дубровник је настао као романски град, али није могао живети без додира са словенском околином. Њен се говор постепено инфилтрирао у Дубровник и коначно у њему завладао. Дубровачки дијалекат је, дакле, дијалекат околине града — штокавски, јекавски, поникао на тлу које је вековима припадало Србији док није постало дубровачко. Такав су говор усвојиле и некада романске властеоске фамилије. Оне су га слушале од пучана у граду и од слугу и дадиља у самој кући. Али кад је затим дошао тренутак да се ствара поезија на словенском језику — традиција јекавског окружења града није била довољна као модел. Наравно, ту је постојало народно песништво, али његови садржаји и његов изражајни фонд нису могли задовољити све потребе поезије племићке, отмене, урбане, као што властели није могао импоновати ни рустични амбијент из којег је то песништво потекло. Узори су нађени на другој страни: у млетачкој Далмацији постојало је племство нашег језика у чијим се палатама одраније певала поезија каква доликује аристократији. Заједно са метричким узусима и арсеналом устаљених епитета и стилских фигура, пресађен је и песнички језик. Извесна језичка разлика може допринети ефекту поезије издвајајући је из изражајне стварности свакидашњице; ако се та разлика везује са неком престижном друштвеном групом, она чини да стихови зазвуче отменије. Доцније, кад је Дубровник напредовао и даље, у поезији и много чему другоме, нестало је и потребе за узорима. А и сам некадашњи узор претворио се у сиромашног рођака: и књижевност је пошла низбрдо у млетачкој Далмацији, опустошеној турским пљачкашким походима и фискалном политиком Венецијанске републике. Тако су се дубровачки песници доцнијих раздобља окренули искључиво језику родног града. Додајмо овде и то да је под пером тих песника српскохрватски језик по први пут постао утанчано оруђе једне разноврсне и елегантне поезије.

Недијалектичне су и анахронично постављене распре које су се разгореле у XIX и XX веку око тога да ли је језик дубровачке књижевности био српски или хрватски, и да ли је та књижевност уопште била српска или хрватска. Полазећи од чисто лингвистичких критерија, Решетар је на крају живота, као резиме својих сазнања, понудио закључак да српско и хрватско не треба одвајати јер су једно, али „ко дијели српско од хрватскога мора признати да је Дубровник по језику био увијек српски" (Годишњак СКА књ. 50, 1940, стр. 189). Ово, наравно, може бити тачно у погледу дијалекатске основице тога говора (иако има и појединости ситнијег лингвистичког ранга које тај говор повезују са западнијим штокавским говорима или са чакавским дијалектом), али је много битније опредељење самих Дубровчана из доба Републике. То опредељење, оличено и у најчешће употребљаваним називима језика, било је двојно: једно уже, дубровачко, често обојено поносом који су осећали грађани слободне мале републике опкољене неслободним светом, и друго, много шире, илирско и словинско, што се и једно и друго поклапало са границама српскохрватског језика или чак превазилазило те границе. У родољубивим расположењима дубровачких аутора било је места истовремено и за косовску и за крбавску битку, и за хрватске банове и за Ђурђа Смедеревца о чијим потомцима Љубдрагу и Сунчаници пева најчувенији дубровачки еп, Гундулићев Осман. За гласовитог дубровачког историчара Мавра Орбина, који своје главно дело, посвећује „краљевству Словена" *(Il regno degli Slavi)*, то ће краљевство бити отеловљено пре свега у средњовековној српској држави. Да такво уживљавање у српске ствари није било књишко ни извештачено, знамо по народним песмама које су у оно време забележене у Дубровнику и околини, а у којима нас пресрећу кнез Лазар и кнегиња Милица, Милош Кобиловић и Вук Бранковић, браћа Уговићи, Страхиња Бановић, Марко Краљевић, деспот Вук и многи други знанци из знатно каснијих Караџићевих збирки. Било би неоправдано проглашавати због овога старе Дубровчане Србима, као што их не чине Хрватима ни укупно четири или пет помена хрватског језика у Дубровнику или самог Дубровника у кругу хрватских

градова, искључиво код песника, и то у нарочитим приликама, таквим као што је куртоазно обраћање некоме из хрватских страна или наслов штампане књиге који ће можда обезбедити ширу публику, или поетска тирада у којој поређење дубровачког са хрватским има у ствари циљ да истакне предности дубровачког. Малобројност оваквих места у пропорцији с огромним обимом дубровачке књижевне баштине оштро контрастира са високом фреквенцијом недвосмислених изјава о хрватству код писаца из саме Хрватске, таквих као Петар Зрински, Крсто Франкопан или Павао Ритер Витезовић. Постоје, уосталом, и примери где дубровачки аутори помињу Хрвате, али на начин из којег се јасно види да у њих не убрајају Дубровчане. Не треба прецењивати ни присуство приличног броја случајева у којима су Дубровчани, почев од краја петнаестог века па до почетка осамнаестог, називали свој језик српским *(lingua serviana)*, и то најчешће у службеним актима, онда кад је требало означити српскохрватски народни језик Дубровника за разлику од италијанског или латинског језика докумената који садрже ове помене. Будућим истраживачима остаће да разјасне генезу овакве праксе. Јесу ли можда дубровачки патрицији, Романи по језику, у своје време назвали српским словенски дијалекат градске околине (и једног дела житељства самог града) зато што је та околина припадала српској држави? Или је можда само становништво у околини, док је она још била политички српска, навикло да свој језик тако зове? Јасно је у сваком случају да се Дубровчани из доба Републике нису осећали ни Србима ни Хрватима. Дубровник никад није припадао српској држави, иако је њена граница вековима стајала на неколико миља од њега, као што све до 1939. године никад није био ни у саставу Хрватске (од чијих се граница, уосталом, налазио подалеко). Сасвим друкчије стоји ствар данас кад су Дубровчани део хрватске нације, што тој нацији даје право да дубровачку књижевност сматра својим наслеђем, али не потире ширину с којом је сама та књижевност обележила себе као заједничко добро целокупног поднебља српскохрватског језика.

Сасвим изузетан циклус докумената српскохрватске језичке прошлости чини позамашна скупина књига које је шездесетих и седамдесетих година XVI века штампала у Немачкој, углавном у Ураху крај Тибингена, групица протестантских емиграната из југословенских земаља. Те књиге, штампане глагољицом, латиницом и ћирилицом, на народном и црквеном језику, повезују се у целину управо по томе што су изашле у року од неколико година из те радионице у удаљеној земљи и што садрже протестантске верске текстове, од превода Библије до полемичких састава. Језик већине тих публикација је мешавина говора из северне, глагољашке половине чакавског подручја, одакле су и потицали Стјепан Конзул, Антун Далматин и други преводиоци на наш језик у маленој дружини ентузијаста чија делатност није успела да преведе Јужне Словене у протестантизам, али је обогатила културну историју наших земаља једном особеном епизодом. У њиховим списима, уосталом, има и намерног мешања дијалеката и чак напоредног стављања синонима у настојању да се књиге учине разумљивим на што ширем подручју. Два од ћирилицом штампаних издања носе у наслову ознаке да су на српском језику, али њихове језичке особине то не потврђују. За друге преводе, поред осталог и за један део ћирилских, јасно се каже да су хрватски, што је очигледно тачно. У неким од текстова, нарочито оних ћирилских, снажан је удео црквенословенских елемената у једној хибридној икавско-екавској српскохрватској редакцији. Зна се да су се око тих издања трудила и два дисидента из редова православног свештенства који су се нашли у групици протестантских пропагандиста.

Да би писменост на домаћем језику освојила кајкавску област, било је потребно, рекло би се, да на Мохачу пропадне угарско краљевство, да остатке Хрватске наследе Хабсбурзи и да се из јужнијих предела онамо слију избеглице међу којима је било и вичних перу. Од друге половине XVI столећа па све до тријумфа илиризма у деветнаестом веку траје епоха књижевне продукције на кајкавском наречју које ће се у почетку редовно звати словенским језиком, а од седме деценије XVII века и хорватским, како су до тада кајкав-

ски аутори именовали искључиво чакавски дијалекат. Осим белетристике која ни у својим врхунцима неће достићи рафинман приморских поета ни снагу Држићевог смеха, ту ће се наћи и подоста обавезних молитвеника, приватне преписке и докумената локалне администрације, као и понека рукописна народна песмарица, али и Пергошичев превод једног мађарског правног писца, објављен 1574, Врамчева *Кроника* из 1578, и три штампана речника од којих је најстарији издат 1670, а такође и покоје граматичко делце, додуше позног датума. Наравно, и ту ће трактати учених људи бити махом састављени на латинском који ће (уз немачки) дочекати XIX век и у функцији званичног језика државне власти.

Наше излагање дошло је до тренутка у којем је писменост католика српскохрватског језика била двоструко тројно издељена: у азбуци на латиничку, глагољску и ћирилску и у наречју на штокавску, чакавску и кајкавску. Импликације те комбиноване раскомаданости схватићемо ако имамо у виду да се ради о алфабетима сасвим различитим, о приликама у којима је само мали проценат оних који су се служили латиницом познавао још и глагољицу или ћирилицу, о језичким неподударностима које ниуколико нису ситне, и то у једној средини која у својој укупности није велика а где је слој писмених људи остајао танушан. У таквим приликама оно што је било створено у једном културном кругу није могло бити довољно искоришћено у осталима. У новије време доста се писало о везама између тих кругова и изналажени су примери у којима је неко од писаца из једног круга помињао ову или ону личност из неког другог круга. Али већ сама чињеница да се о томе данас пише, да је такве случајеве требало тражити и истицати, сведочи да је основна реалност ипак била узајамна одвојеност. Уосталом, то што је један од духовно најјачих и најобавештенијих људи у некој средини знао за неког ван те средине, не значи да је о њему знала и шира публика, а поготову не да га је читала упркос језичким и алфабетским сметњама. Исто тако то не значи да је известан увид у остварења на другој страни био дово-

љан да се искуства те друге стране искористе и интегришу у фондове сопственог потенцијала, пре свега у сфери изражајних могућности. Оно што је створено од вредности у некој литератури по правилу је после тога у њој присутно на један активан начин. У том смислу књижевна продукција културних кругова о којима је реч свакако није обједињена у *једну* литературу. Различите комбинације двају партнера ту се понашају врло неједнако. Узајамност је очигледно била најтешња и најплоднија између далматинског чакавског круга и Дубровника. С друге стране, на пример, додири између дубровачких и кајкавских писаца једва да су постојали. Под таквим условима неминовно је да постигнути резултати много пута остану без одјека јер се у малој средини где су остварени није нашао човек који би их умео прихватити, а другде су остали непознати или је језичка баријера сметала да се они искористе. Наравно, такве су околности неповољне за струјање идеја, а поготову за богаћење књижевног језика. Разгледање историјског речника Југославенске академије показује како су бројни били ненастављени почеци у домену попуњавања лексичког фонда, како се често догађало да нека потребна реч буде скована и лансирана у штампаном делу, а да се одазове мук.

Главна жртва несрећне књижевнојезичке издељености била је проза, у широком смислу тог термина. Наравно, у свим тим малим парцијалним књижевностима нашло се ипак подоста богољубних пучких штива око чијег се састављања, публиковања и растурања старала католичка црква, поготову откако је поткрај XVI века наишао вал противреформације. Али није било озбиљне, оригиналне, стваралачке прозе која би на један савременији начин захватила човекове проблеме и збивања у људском друштву, није било (или је једва било) прозе научне, стручне, па чак готово ни пословне ни правне — да не говоримо о томе колико је дуго, у ствари све до XIX века, недостајала права књижевна проза, она од трајне вредности. Не треба мислити да је за све ово крива незрела средина. Сигурно је, наравно, да су у земљама нашег језика времена била много мање повољна него на пример у Француској, Италији или Шпанији, али оно што су написали

наши земљаци на латинском, па и италијанском, показује да је и на тлу нашег језика било аутентичних ерудита, сериозних мислилаца и талентованих научника. Из дугог списка угледних имена навешћемо овде, илустрације ради, из XVI века историчара Алојзија Цријевића из Дубровника, теолога Бошњака Јурја Драгишића и једног од корифеја протестантског покрета Истранина Матију Влачића, са прелома из XVI у XVII век дубровачког историчара Мавра Орбина и граматичара родом Пажанина Бартола Кашића, из XVII века историчара Ивана Луцића из Трогира, из XVIII века загребачког хроничара Адама Балтазара Крчелића и светски чувеног филозофа, физичара и астронома Дубровчанина Руђера Бошковића. Већ смо поменули да су они прибегавали латинском (или италијанском) језику свакако понекад и зато што је круг читалаца на њиховом властитом језику био преузак. Томе, међутим, треба додати и то да је круг домаћих читалаца био омеђен још много уже, завичајним дијалектом, евентуално још удруженим с одређеном азбуком. Наш учењак је могао рачунати да ће га људи из осталих средина на тлу нашег језика боље разумети на латинском него ако буде писао својим дијалектом, поготову ако би уз то употребио глагољицу или ћирилицу. Штавише, да парадокс буде већи, он је можда сматрао да ће у самом његовом крају учени људи — такви за које он пише — прецизније схватити његову мисао ако се послужи лексички богатим и утанчаним латинским него ако своје идеје преточи у недовољно оспособљено родно наречје. Наравно, нису ово једини фактори који су условљавали космополитску оријентацију наших латиниста — не само њихово писање на латинском, већ и често одлажење у туђе земље и уклапање у туђе културе. Ту су дошли до изражаја и универзалистички дух католичке цркве (чијем су клеру махом припадали људи о којима је реч), и раширена, иако с пролажењем времена све мање редовита пракса латинског писања и другде на западу, и општа неразвијеност средине која није увек пружала оптималне услове за рад у завичају. Али можемо бити сигурни да је и зло стање домаћег књижевног језика одиграло своју улогу.

Поезија је, бар у Дубровнику и Далмацији, од разједињености књижевног језика страдала много мање него проза. Поетски речник — а поготову речник онакве врсте поезије каква се у периоду од ренесансе до барока неговала на јадранским обалама — кудикамо је ужи од речника прозних списа који потенцијално обухватају све гране човекове делатности и размишљања. Вокабулар какав је у стиховима био потребан већ је био углавном разрађен заслугом народне песме (а поготову усмених песама леваних у срединама феудалаца) и побожних списа који су се тако истрајно бавили психолошким и моралним категоријама. Уметничка поезија ренесансног раздобља само је прихватила и оплеменила тај затечени изражајни фонд. Исто тако ни драми није одсудно сметао недостатак прикладних речи за многе појмове. Језик драме је у ствари свакодневни, живи говорни језик. То су знали и Марин Држић и Тито Брезовачки, и то се у њиховим делима и види.

Међу интелектуалцима у доба регионалне раздробљености књижевног језика било је таквих који су, макар и делимично, схватали тешке консеквенце таквог стања. Рекло би се да су до оваквог увиђања понајчешће долазили људи који су се бавили језиком, граматичари и лексикографи. Већ поменути Бартол Кашић, иако рођени чакавац, први је изразио уверење да је најбоље наречје босанско штокавско. Истога је мишљења био и Јаков Микаља. Доцније су се бар издалека слични погледи појавили код Павла Ритера Витезовића, код кајкавског лексикографа Белостенца и још понеког аутора. Изјаве у овом правцу најчешће су биле праћене уношењем штокавских елемената у дела таквих аутора (односно и чакавских елемената уколико је реч о аутору кајкавцу). Ово ипак не значи да је ико од њих у писању темељито променио дијалектом, а поготову не значи да је под њиховим утицајем у неком књижевнојезичком кругу напуштен сопствени дијалекат и усвојен други. Времена још увек нису била зрела за то. Регионализам у литератури био је само израз опште политичке, друштвене и културне издељености. Све до XIX века није било друштвене снаге од које би могла потећи озбиљна иницијатива за унификацију. Нико, уосталом, није имао моћи

да наметне своје наречје другима нити воље да се одрекне свога у корист туђег. На тај начин газило се све дубље у регионализацију књижевног језика.

У Хрватској под аустријском влашћу јавио се, поред кајкавског, и чакавски књижевни језик са икавско-екавским изговором, као код већине глагољаша, али овога пута писан латиницом. У XVI веку у исправама и писмима из поречја Купе и крајева јужно од ње латиница коегзистира са глагољицом и, понегде, ћирилицом. Ускоро затим латиница је остала сама на попришту. Њоме су се служили, у другој половини седамнаестог столећа и почетком осамнаестог, и Петар Зрињски, Фрањо Крсто Франкопан и Павао Ритер Витезовић. Уосталом, језик ове тројице није без кајкавских, а у неким случајевима и штокавских примеса. Затим се овај циклус гаси: чакаваца на тлу Аустрије, а изван глагољашког подручја било је сасвим мало.

Овде ћемо поменути и Јурја Крижанића, занесењака опчињеног у исти мах католичанством и свесловенском идејом, који се у Русији издавао за Србљанина иако је био Хрват из Покупља, и који је у сибирском изгнанству писао своја дела ћирилицом на мешавини родног чакавског наречја и тадашњег руског књижевног језика препуног црквенословенских елемената.

У XVII и XVIII век смешта се својим не одвећ гласним живљењем малена латиницом писана литература бокељских католика словенског опредељења на месном говору ијекавског зетског дијалекта, понекад не без утицаја језика дубровачке књижевности коју су бокељски писци и иначе с разлогом узимали као узор. Текстови који су произашли из овог списатељског напора — претежно стихови и хроничарска проза — још увек очекују темељније језичкоисторијско проучавање. Исто вреди и за рукописне зборнике народних песама које су оставили за собом непознати али не и сасвим малобројни бокељски записивачи. Као и у старим записима из других приморских области, све до Задра, велики део песама овде сачињавају бугарштице, песме дугог стиха, које су доцније ишчезле из живог репертоара наше народне поезије. Међу бугарштицама много је таквих чији архаични језик хармо-

нира са изворном феудалном атмосфером средњег века сачуваном боље него у десетерачком песништву, и са темама из XIV и XV столећа — о Краљевићу Марку, о Косову, о српским деспотима и угарским јунацима који су се борили заједно с њима.

Аустријским освајањем Славоније (у садашњем смислу тог географског имена које је у дубљој прошлости означавало кајкавске земље) крајем XVII века створени су услови да се појави још један покрајински књижевни језик, славонски икавски. Остале две замене јата у говорима славонског дијалекта, екавска и икавско-јекавска, нису дошле до изражаја у славонској књижевности XVIII века, иако је међу њеним писцима било и људи рођених у местима с таквим говорима. Поред немалог броја састава религиозног, дидактичног или полемичког садржаја, овај је циклус дао и штампану граматичицу Матије Антуна Рељковића. Етничка свест писаца у свом кругу остајала је по правилу регионално ограничена: они су били само Славонци.

У великом рату против Турака поткрај XVII столећа и Венеција је проширила границе својих поседа захватајући замашно земљиште на далматинском копну где је дотад њена територија била сведена углавном на узан обалски појас од задарског краја до иза Сплита. Нови грађани Републике светог Марка били су штокавци, претежним делом католици и икавци. На књижевном пољу резултат ове територијалне промене био је појава далматинског штокавског икавског као новог књижевног наречја. Писци овог круга, такви као Филип Грабовац и Андрија Качић Миошић, били су људи рођени на селу, а њихови списи, често непосредно надахнути фолклорном поезијом, унели су у литературу нове тонове и језичку свежину. У једном погледу они се ипак не одвајају од својих претходника на тлу Далмације: поред далматинске ту је и „словинска" свест (која доминира на пример код Качића), а код доброг дела аутора (поред осталог код Грабовца) и хрватска. Уосталом, у предвечерје појаве овог новог таласа далматинске књижевности била је замукла чакавска икавска литература чија су огњишта, далматински градови, били изложени италијанском културном утицају, па и делимичној

језичкој италијанизацији. У последњој фази те литерарне продукције — крајем седамнаестог и почетком осамнаестог века — поједини далматински списатељи почели су у свој језик уносити штокавске црте, па чак понекад и јекавски изговор, по угледу на Дубровчане чија је репутација у књижевности тада стајала високо. Да није био у питању локални феномен, видимо по томе што су овако чинили и Сплићанин Јеролим Кавањин, и Вишанин Андреја Витаљић и Корчуланин Петар Канавеловић — а нарочито овај последњи који је писао језиком више дубровачким него корчуланским.

Стихови Андрије Качића Миошића који су тако често величали српску прошлост, и то у Србима присном десетерцу, на потпуно разумљивом штокавском дијалекту, одиграли су улогу и у историји српске културе и чак књижевног језика. Качићев је пример охрабрио Доситеја да почне писати народним језиком, а Вук Караџић није тајио заслугу коју је лектира *Разговора угодног* имала за његову одлуку да објави своју прву збирку народних песама. Исту врсту узајамности уочавамо и између дубровачке књижевности и новије српске литературе. Само годину дана пошто је у Дубровнику први пут објављен Гундулићев *Осман*, који носталгично пева о слави српске историје, појавило се у Будиму ћириличко издање тог спева. Од учене прозе на Србе је највише утицала Орбинова књига о средњовековној српској држави којом се још крајем XVII века служио гроф Ђорђе Бранковић пишући своје *Хронике*, да то исто затим учини поткрај XVIII века Јован Рајић састављајући своју *Историју*. Још 1722. године Сава Владисављевић је објавио превод Орбина с италијанског на црквенословенски. Срби су, уосталом, били ти који су први почели публиковати средњовековне дубровачке исправе на народном језику: већ 1840. године у Београду *Србски споменици* Павла Карано-Твртковића по исписима које је у дубровачком архиву начинио тамошњи православни парох Ђорђе Николајевић. То што су се културне тековине Приморја тако лако уклопиле у развој српске културе, у ствари је природна последица чињенице да је српска прошлост била тако обилато присутна у тим тековинама.

Сасвим недавно изражено је схватање (Далибор Брозовић) да „хрватски језични стандард" не почиње од илираца или хрватских вуковаца већ од славонских и далматинских писаца XVIII века, таквих као Рељковић или Качић Миошић, чији је језик близак данашњем књижевном језику. Наравно, овде реч „хрватски" треба схватити у једном широком смислу јер већина писаца о којима је реч није се осећала Хрватима и то је име примењивала на становнике одређених других крајева који су сами имали хрватску свест и свој, друкчији, тип књижевног језика. Ипак, они који овако проширују значење речи „хрватски" полазе од чињеница да су се етничке формације којима су припадали ови списатељи касније уклопиле у хрватску нацију, као што су и даљи изданци литературе у њиховим регионима ушли у састав хрватске књижевности, утолико једноставније што су регионалне литературе католика српскохрватског језика биле повезане понекад конкретним везама, али још много више сличним садржајима и духовном оријентацијом. Међутим, слабост схватања истакнутог задарског лингвисте лежи у идеји о стандарду у језику, и то истом (реч је његова) од XVIII века до данас. Пре свега блискост језичких типова коју види Брозовић у ствари је веома релативна. Он цитира вешто одабране одломке, на пример из Рељковића, који илуструју ту блискост, али уз примену исте технике селекције могу се одабрати и фрагменти који говоре у супротном смислу. Исти Рељковић је поред осталог објавио и књижицу *Славонске либарице с липими молитвами и науком крстјанским накитите* у чијем наслову од седам речи (осим *с* и *и*) налазимо шест упадљивих разлика према модерном стандардном језику (реч *либарице*, икавски изговор, наставци *-ими* и *-ами*, неизмењена група *стј*, трпни придев *накитите* место *накићене*). Осим ових разлика наћи ћемо код Рељковића и писаца његовог круга и многе друге, међу којима облике као *огњишће* место *огњиште*, *појдем* место *пођем*, *робје* место *робље*, генитиве множине као *лит*, *Турак* (= лета, Турака), дативе множине као *сестрам*, локативе множине као *на коњи[х]*, инфинитиве на *-т (казат)*, глаголске облике са *ни* место *ну (метнио)* итд. И најзад — да не дужимо набрајање у које би могло ући још много тога —

акцентуација славонских писаца, која одговара оној у данашњим говорима њиховог завичаја и коју је Рељковић *експлицитно* означавао, веома је различита од данашње књижевне, различита толико да у штокавској сфери и нема различитије (а једва се уопште налази различитија у целом акцентолошки необично шароликом поднебљу српскохрватског језика). Од свега овога још је битније то што језик аутора као Качић или Рељковић никако не одговара дефиницији стандардног језика коју нуди сам Брозовић (у књизи *Стандардни језик,* Загреб 1970, изд. Матица хрватска, стр. 127—128): „Битно је за дефиницију стандардног језика да је он аутономан вид језика, увијек нормиран и функционално поливалентан, који настаје пошто се једна етничка или национална формација, укључивши се у интернационалну цивилизацију, почне у њој служити својим идиомом, који је дотад функционирао само за потребе етничке цивилизације." Језик ових аутора није „аутономан" (Брозовић ту мисли на независност од особина народних говора) јер представља сиров материјал из народних дијалеката транспонован у медијум стихова, о чему речито сведоче сами Брозовићеви примери („Делију је породила мајка / У Козици, селу маленому, / по имену Тепчевић Ивана, / од старине рода јуначкога, / који с Радом у чету иђаше / често турске главе одсицаше: / он бијаше рода Равлијића, / а деснице Марка Краљевића.") Језик ових писаца није ни „нормиран", и то не само због тога што се није држао неких писаних норми, каквих тада није ни било, већ и због тога што између појединих писаца унутар славонске или далматинске скупине постоје крупне језичке разлике (да не говоримо о разликама *између* тих двеју скупина). Из Маретићевих студија о језику славонских и језику далматинских писаца произлази да су се неуједначености међу писцима из истог циклуса тицале веома многих језичких црта. Готово код свега што помиње Маретић региструје варијацију и осцилацију. Доследности нема чак ни у језику *истог* аутора. Даље, овај језик није био „функционално поливалентан": он није имао прилике да се разграна по многим областима живота, то није био језик науке, стручности, привреде, државне управе — све је те домене скоро без остатка испуњавала спрега латинског и италијанског у

Далмацији односно латинског и немачког у Славонији. И на крају, десетерачко песништво у недвосмислено народском стилу и инспирацији свакако не обележава скок из „етничке" цивилизације у „интернационалну".

Пре него што напустимо тему о дијалектима у латиницом писаним списима католика српскохрватског језика у периоду регионалних књижевности, напоменућемо да је на северу Бачке у XVIII и XIX веку, па чак и делимично у XX веку, живела писменост, па и једна мала књижевност изразито пучког карактера на буњевачком икавском говору, да у Градишћу (које је до првог светског рата припадало Мађарској, а отад Аустрији) већ два-три столећа постоји, и до данас се није угасила, књижевност на тамошњем чакавско-икавско-екавском наречју, и да је у раздобљу „покрајинских књижевности" било и појединих писаца који се пореклом и језиком нису уклапали ни у један од набројаних циклуса, а писали су својим говорима, истарским икавским, личким, оним из унутрашњости Мађарске, и можда још којим.

Употреба ћирилице обезбеђује специфично место литератури коју су босански фрањевци неговали у XVII и XVIII веку вршећи своју духовничку дужност. Најранији и најпознатији аутор ове књижевности, Матија Дивковић из почетка XVII века, писао је јекавски у складу са својим родним источнобосанским говором. Код већине других писаца владао је икавски изговор, чист или с осетним јекавским примесама, што одговара западнобосанском пореклу тих списатеља. Ћирилско писање код босанских фратара само је наставак средњовековне традиције тога поднебља. Међутим већ у XVII веку појавила су се и латиничка издања, а у XVIII веку постепено нестаје ћирилице: и ту је побеђивало оно што је општије у католичкој цркви. Полако се клизило ка ситуацији у којој ће ћирилица остати искључиво обележје православних.

У неким срединама постоји обичај да се ћирилица у Босни (уз коју се прикључује и она у Приморју) издваја именом босанчице или „босанско-хрватске ћирилице". У ствари је та тобоже особена азбука варијетет српског ћирилског брзописа који је у доба Твртка I пренет из Србије у Босну, а затим и у суседни део Далмације, и који је у тим крајевима

имао донекле посебан развитак. Ту се јављају и извесни облици појединих слова каквих нема на другим странама. Међутим, ове одлике се најчешће остварују само у једном делу текстова из овог круга. Варијација унутар тога круга била је интензивна, како због динамичног темпа мењања писма, тако и због знатних регионалних различитости: приморска зона се све више одвајала од босанске. Стога су унутрашње разлике у том кругу далеко крупније од појединости које би га повезивале у целину. Осим тога, најупадљивија обележја која код неупућених (па и код неких аутора) важе као битне карактеристике овог круга, таква као слово *д* са једним краком навише и једним наниже, четвртасто *в* и положено *б*, нису ниуколико неки босанско-далматински специјалитет, већ просто особина брзописа онога времена. Исте те облике слова употребљавали су и православни Срби по Србији и другде. Разлику сасвим секундарну и површну створио је Дивковић кад је у Венецији салио слова за своје књиге по нацрту брзописне ћирилице, док су се иначе у ћирилским штампаријама употребљавала слова уставног обличја. Ово заиста ствара донекле друкчији визуелни утисак. Да ту разлику ипак не треба узимати преозбиљно, сведоче речи самог Дивковића који је називао своје писмо српским мада се иначе сматрао Бошњаком, а не Србином или Хрватом (овакво бошњачко опредељење типично је за овај круг писаца у целини, а слаже се и с етнонимом Бошњаки којим себе именују стари пресељеници католици источнобосанског дијалекта у околини Печуја у Мађарској). У истом смислу говори и навика Дубровчана да ћирилицу у својој средини називају српским писмом, а и познати двостих Матије Антуна Рељковића који је подсећао своје Славонце: „Ваши стари јесу српски штили, српски штили и српски писали". Ово се очигледно односи на употребу ћирилице (која је у XVII веку била продрла из Босне у Славонију, да у XVIII веку њено место заузме латиница). У свим овим случајевима ради се баш о оној ћирилици која се у новије време квалификује као „босанско-хрватска". Још је карактеристичнији факат да је књига *Исповједаоник* фра Стјепана Матијевића из Тузле, штампана у Риму 1630. године, старањем католичке цркве, уставним ћирилским словима,

онима која су се иначе употребљавала за унијатска издања намењена малоруским читаоцима, а која су уједно била и сасвим слична словима у тадашњим српским штампаним књигама. Очигледно је да ни Матијевић ни они који су стајали иза њега нису правили разлику између босанске и обичне ћирилице.

Ћирилица је у Босни и у Херцеговини дуго, чак до почетка XX века, живела и у беговским кућама где је обично вршила функцију интерног писма, за употребу у кући и међу пријатељима, и где је за њу забележен назив *стара србија*. Најчешће су ћирилицом писана и писма турских старешина на босанској и херцеговачкој крајини упућена суседима, заповедницима или властели са хришћанске стране границе. Међутим у књижевности су се Муслимани, уколико нису писали турски ни арапски већ својим језиком, служили арапским писмом. Зачетник ове мале књижевности био је, у првој половини XVII столећа, Мухамед Хеваји Ускуфи из тузланске околине, познат као аутор српскохрватско-турског речника обично званог Потур-шахидија и неколико песама, од којих се најчешће помињу *Илахи бе зебан-и Срб* (ода на српском језику) и *Бераи да вет-и иман бе зебан-и Срб* (позив у веру на српском језику), надахнуте муслиманском религиозношћу и чак жељом да праву веру прихвате и босански хришћани. Друга истакнутија личност овог циклуса, чији континуитет иде све до у XIX век, био је Сарајлија Хасан Каимија из друге половине XVII столећа.

Окрећући се поново ћириличкој писмености међу православним хришћанима, дотаћи ћемо се прво два круга, текстова који се пореклом везују за велики средњовековни ћирилички циклус и у ствари продужују његов живот у новијим временима. Они се овде ипак помињу посебно јер су географске околности омогућиле да се у њима сачува више докумената на народном језику него у Србији притиснутој Турцима. Реч је о два ивична појаса на супротним крајевима простране територије некадашње Пећке патријаршије: о пределима на југозападу, ближим Јадрану, и о онима на крајњем северу, на земљишту хабсбуршке царевине.

Сачуване листине из Паштровића, у данашњем Црногорском приморју, почињу XVI веком, а њихова главнина настала је у следећа два столећа. Паштровићи су у своје време били, слично Пољицима, један прилично затворен мали свет у закутку стешњеном између мора и брда, са нешто политичке аутономије и сопственим правним установама. Правном животу тог света највише и дугујемо листине које су измакле пропасти зато што су се налазиле изван непосредног турског домашаја. Слична грађа из Старе Црне Горе, опет почев од XVI века, сачувала се на Цетињу. Разни архиви, понајвише дубровачки, которски и цетињски, садрже писма упућена у XVII и XVIII веку дубровачким и млетачким властима или цетињским владикама од људи из Херцеговине, Црне Горе или оближњих предела, међу којима се ређају калуђери и попови, племенски главари и чак турски везири. Претежно народним језиком писане су и песме владике Василија Петровића из средине XVIII века (иначе аутора *Историје о Черној Гори* у којој се укрштају руски и црквенословенски елементи, уз подоста србизама). Исто тако, народни језик доминира у посланицама владике Петра I, а и у још понеком тексту из предњегошевске епохе.

Недавно је Војислав Никчевић изнео (у загребачком часопису Језик) схватање према којем би континуитет у употреби народног језика у књижевности од XII до XIX века био некаква црногорска особеност оштро супротстављена ономе што се догађало код Срба. Та је теза заснована на методски неодрживим извођењима, често чак и на непознавању елементарних чињеница и грубим грешкама. Никчевић као да не схвата да су у целој области српске православне цркве кроз многе векове коегзистирала два изражајна медијума, црквенословенски и српскохрватски језик, распоређена према функцији. У доменима обавезне употребе црквеног језика, он није био занемариван ни у Црној Гори. За то је Никчевић могао наћи мноштво примера у књизи из које је црпао материјал (хрестоматија *Предњегошевско доба*, Титоград 1963). Осим богослужбених текстова, натписа у камену и записа и поговора по књигама, ту су и Закон Ивана Црнојевића и песме Василија Петровића. Други састави садрже

мешавину црквенословенског и народног језика. Такве су посланице владике Данила, одломак из „Књиге за Черногорце — ва сенат венетски“ Василија Петровића и посланица Петра I Каменарима. *Историја о Черној Гори* Василија Петровића опет подсећа, бар по својим језичким интенцијама, на списе других српских историчара у XVIII столећу. Уосталом, елементима црквенословенског језика умео се послужити и сам Његош, онда кад је то предмет захтевао. *Луча Микрокозма* не би била оно што јесте да њен аутор није захватао из црквенословенске језичке ризнице. С друге стране, народни језик је почев од немањићких времена преовлађивао у правним исправама и у писмима. У овоме екавски крајеви нису заостајали за Зетом; чак напротив. Из средњовековне Зете нема ничега што би било пандан Душановом законику, а најстарије рашке повеље на народном језику старије су два века од најстаријих зетских. Случај је уосталом хтео да се не сачува ни неки јекавски еквиваленат екавској причи о тројанском рату. Наравно, у Србији под Турцима званични језик власти није био српски, а писма појединаца се из очевидних разлога нису сачувала (што не значи да их није било), али је зато из почетка XVIII века у будимским, сентандрејским и другим архивима остало на хиљаде аката и писама. Да то није била особеност Срба из горње Угарске, показују београдски списи из доба аустријске владавине северном Србијом од 1717. до 1739. године. Уосталом, оваква писма и службена документа нису књижевност и Никчевић промаша кад их наводи као доказ употребе народног језика у *књижевности*. А када је о књижевности реч, српски XVIII век на аустријском земљишту имаће и Венцловића и Рајићеве проповеди и *Трговце* Емануила Јанковића и многа друга дела на народном језику, упркос продирању руске редакције црквеног језика. У вези с тим продирањем треба уочити и једну географску релацију чији је прави смисао измакао Никчевићу. Рускословенски језик се заиста ширио од севера, од Карловачке митрополије која је међу Србима у XVIII веку једино имала колико-толико изграђен школски систем и која је и позвала руске учитеље. Из војвођанских упоришта нова верзија црквеног језика полако је продирала ка југу, постепено

савлађујући инерцију наслеђене језичке праксе којој је ишла на руку неукост свештенства у јужнијим пределима. У Србији је још Вук имао прилику да слуша свештенике који су употребљавали језичке облике из српске редакције, а у Црној Гори је чак и Његош, кад му затребају црквенословенски изрази, слагао једне поред других облике из двеју редакција, отприлике онако као у Војводини Рајић више од пола века раније. У складу с овим, у јужнијим српским дијалектима међу речима преузетим из црквенословенског већина је оних у српскословенском гласовном лику, док је у Војводини више оваквих позајмица у рускословенском руху. Осим тога у Војводини, где се у XVIII веку формирала бројна, моћна и образована православна јерархија, створила се и опсежна црквена администрација у чијем је језику рускословенска компонента била јака. Јавила се, даље, и мода, не увек слободна од афектације, да се понешто од тог језика уности и у живи говор. Све је то почело захватати и ослобођену Србију у њеним првим деценијама, свакако не без учешћа војвођанских Срба који су онамо прелазили у државну службу, да уређују просвету и апарат власти. У сиромашнијој и архаичнијој Црној Гори, где је било мање и бирократије, и школа и штампаних књига, овакве новине нису доспеле да се наметну пре него што је победа народног језика изменила прилике у Војводини и Књажевству Србији. Али први наговештаји били су ту: Петар I и Његош спремно и умешно су употребљавали у својим списима црквенословенске облике, а први црногорски уџбеници које је по Његошевом налогу у тридесетим годинама XIX века написао Димитрије Милаковић уносили су у црногорске школе, поред народног, и црквенословенски језик руске редакције. У међувремену је, још пре Вукове појаве, у Војводини и Србији тај језик практично ишчезао са књижевног попришта где су остали само славеносрпски и народни. Све је ово пропустио да схвати Никчевић; зато су његове тезе, које је у међувремену убедљиво оповргао Александар Младеновић, остале само као сведочанство о томе шта бива кад се жели прогурати једна у суштини политичка концепција на штету научне истине.

Кад је после мохачке битке 1526. и јужна Угарска пала под Турке, пропали су уједно изгледи да српска култура тамо свије ново гнездо и настави да живи нормалним животом. Неки услови за то били су се стекли у деценијама које су претходиле. У мноштву пребеглица ту се нашао и највећи део српске властеле, а није недостајало ни људи од пера. Познато је да је тада преписано доста књига. Додуше, врло се мало зна о списима који су тада настали. Ипак, с краја XV века остао је, на екавском дијалекту у којем преовлађују косовско-ресавске особине, тестамент војводе Милоша Белмужевића. Турско освајање пресекло је путеве тек започетом развоју у северним крајевима, али се и под Турцима радило колико се могло, углавном на преписивању затечених књига, наравно само у крилу цркве и по правилу на српскословенском језику. Додуше, ревносно претраживање текстова летописа, разних зборника и кратких записа по књигама изнело би на површину и спорадичне примере за ову или ону особину народног језика. Тај језик чак доминира у једном документу који не може у потпуности претендовати да припада писмености севера, мада се њега непосредно тиче. У Пећком катастигу из 1660. и 1666. бележили су калуђери из Пећи резултате свог скупљања прилога у скоро сто седамдесет банатских села. Том њиховом послу дугујемо записана имена тих села и многих њихових житеља, заједно с белешкама о даровима које су дали. За историју српског живља у Банату ова је грађа утолико драгоценија што се ради о епоси пре сеобе 1690. године.

Отприлике из истог времена (из 1659) потичу записи на првим странама протокола српске црквене општине у Коморану крај Дунава у данашњој Словачкој, где су се Срби нашли као ратници шајкаши у аустријској служби. Сам протокол, који захвата време све до 1777, у ствари је књига прихода и трошкова, с повременим белешкама о сменама функционера црквене општине — што је све довољно да се виде главне црте северног екавског (шумадијско-војвођанског) дијалекта и то, што је нарочито важно, почев од једног тренутка који претходи сеоби под Чарнојевићем. Кад се има у виду да су Коморанци прешли онамо из војвођанских пре-

дела где су се у служби мађарских краљева борили против Турака са својим шајкама на Дунаву, добивамо средину XVI века као датум на који се односи сведочанство Коморанског протокола о постојању и физиономији шумадијско-војвођанског дијалекта.

Када је крајем XVII века Аустрија освојила већи део Угарске и кад се у будимску област слио нов талас Срба у великој сеоби 1690, градови Будим, Пешта и Сентандреја постали су места где се највише писало српски. Из почетка XVIII века сачувале су се архиве црквених општина, многобројна писма, пописи људства, пословна и правна документа, све то махом на народном језику, али често натруњеном латинским или немачким речима и понекад срочено у гломазним, неспретним реченицама које очито подражавају стил аката аустријске администрације. У доба аустријске владавине над северном Србијом од 1717. до 1739. овоме се придружују и слични београдски списи (иначе је у Београду најстарији писмени споменик српског присуства један српскословенски натпис из доба деспота Стефана Лазаревића на каменом фрагменту портала некадашње саборне цркве који су археолози ископали на Калемегдану). Из почетних деценија XVIII века ту су, са сремског земљишта, и разна писма и граничарски извештаји. У писму које је 1709. послао из Шаренграда у Срему кнез Мојсије Рашковић читамо јекавске облике које је кнез донео из Старог Влаха одакле је пребегла његова породица. Из прве половине XVIII столећа остало је и доста јекавских докумената из Славоније (иначе, од те северозападне гране Српства сачувало се и понешто јекавски писаних докумената још из знатно ранијих времена; тако је војвода Пилип око 1530. написао поруку хрватском бану Петру Кеглевићу у Костајницу, а епископ вретанијски Василије Петровић и марчански игуман Кирил Никшић издали су 1646. дозволу неколицини људи да саде винограде на црквеној земљи).

Богатом грађом из друге четврти XVIII столећа засипају нас дела Гаврила Стефановића Венцловића, проповедника ђурског и коморанског и даровитог и неуморног писца. Додуше, списи на народном језику само су омањи исечак из

његовог досад претежно нештампаног преводилачког и ауторског опуса. Али и тај исечак у ствари је волуминозан и утолико је драгоценији за историчара језика што Венцловићев пребогати речнички фонд, пун неувелих боја, одступа од савременог најчешће суптилним разликама:

...зимну тугу смеће са себе
*свака проникли
ца земљана!*
Сва твар прозелењује, те пупча и гоји се.
Видимо црну земљу
где се с разликом травом
изнова преодева;
садови, воћке се расцветавају,
дрвље буја, воде се крочају.
Животиња се разиграва нову траву пасући;
свашто се набоље прелаже и понавља се хубаво.

Имамо разлога да зажалимо што се у данашњем нашем књижевном језику не налазе многе од Венцловићевих речи.

Патријарх Арсеније Чарнојевић и монаси Григорије Рачанин и Јеротеј Рачанин саставили су крајем XVII односно почетком XVIII века прве српске путописе (Григоријев је доцније загубљен; од њега нам је познат само један савремено преписани пасус). Потку њиховог казивања чини сасвим децидирано народни језик, али кад год им затреба, а често и иначе, они ће посегнути за црквенословенским изразом или обликом.

Негде око године 1720. исписан је, а 1913. случајно пронађен у једној немачкој библиотеци, Ерлангенски зборник, најсадржајнија збирка наших народних песама пре Вука. Тај чудни документ, чији је проналазак у своје време дошао као ненадани поклон историји наше народне поезије, садржи преко 200 песама које је брзописном ћирилицом забележио непознати записивач на непознатом месту. Песме су разнолике по садржају и језику, међу њима има екавских, јекавских и икавских, па чак и нешто кајкавских и бугарских. Вероватно их је записивач слушао негде у Војној граници од војника из разних крајева. Судећи по језичким по-

грешкама које је правио, записивач је био Немац. То, додуше, скоро нимало не крњи вредност овог зборника као споменика историје језика. Много више ту вредност ограничава то што се ради о многим дијалектима од којих ниједан није тачно локализован, а који се у певању народних песама, поготову ако се ради о војничкој средини, преплићу и мешају. Тако овај зборник у којем су заступљени толики дијалекти ипак мало поучава о историји било којег одређеног дијалекта.

Почетак XVIII века доживела је и српска књижевност на српскословенском језику који је и даље чврсто владао у свему што је имало везе са црквеним обредима, али и у производима учености где би се језик „простих" људи сматрао недоличним, осим што би често био немоћан да обележи неки појам. По старој традицији (и још много више због немогућности штампања) та је литература остајала у рукописима, али је, раскидајући са наслеђеним узусима, понегде закорачила у нове теме и друкчије приступе. Гроф Ђорђе Бранковић је испуњавао дуге године свога сужањства у Бечу и Хебу исписујући на близу три хиљаде страница своје *Хронике*, прво историографско дело код Срба рађено с научним апаратом, иако не и са правом научном критичношћу. Несрећни гроф, који је провео живот ван српских земаља, мучно се рвао с изразом. Његов српскословенски није без грешака, а заплетени стил не омогућава лако разумевање текста. Речено је (Борис Унбегаун) да је томе крива недовољност самог језика. Ипак, с тим је језиком много боље излазио на крај Гаврило Стефановић Венцловић. Међу аутографима тог начитаног богослова, беседника и песника нашло се мноштво дела на српскословенском језику, таквих чији је он аутор и још много више таквих која је преписао из оригинала писаних руском редакцијом, окрећући језик на српску редакцију. Иако је у његово време већ било почело увођење руске редакције међу Србе, он је настављао по старом, као да новотарије није ни било. Његов црквенословенски језик, слободан од граматичких и лексичких србизама, био је зрео да изрази и мисао и песнички узлет. Венцловићеви списи су лабудова песма српске редакције црквенословенског је-

зика, али у једном смислу и њена кулминација. Међу ауторима који су стварали на таквом језику, он је не само временски последњи него и духом најмодернији. Тек његовим делом српскословенска књижевност се коначно отела од средњег века. Венцловић припада Европи свог времена, дакле бароку. Било му је суђено да проведе век без имена у књижевности, а ипак је неуморно гомилао рукописна дела као да је био свестан да ће она кад-тад морати привући пажњу. Додуше, та пажња, кад је најзад дошла, од филолога у XIX веку, била је врло једнострана и тек у најновије време се почело схватати, првенствено заслугом једног човека (Милорада Павића) да Венцловић има озбиљних вредности и изван језика. Али сам његов језик, о којем се почешће говорило и о којем постоји и једна стара, школски урађена студија (Владана Јовановића), још увек чека да буде достојно проучен као домет и као крупан последњи корак на једном путу којим се није наставило.

Смена редакција црквенословенског језика око 1730. године представља један од три најкрупнија заокрета у историји књижевног језика код Срба. По домашају промене само два друга чина имају једнак или још већи значај. То су заснивање писмености на ћирилометодском дијалекту место на домаћем, негде крајем IX или почетком X века, и коначно раскидање са ћирилометодским језиком и враћање на домаћи у Вуково време. Био је ту, додуше, још један догађај: прелазак са класичног, канонског ћирилометодског језика на српску редакцију у XII веку (можда у извесној мери и нешто раније). Али то се догодило тихо, постепено и није заокрет него израстање. Међутим смена редакција у XVIII веку је нешто друго, српска и руска редакција не произлазе органски једна из друге и требало је искоренити једну да би се направило место за другу.

Има много сличности између тога чина и онога који је створио ћирилометодску писменост: као што је некад на тражење моравског кнеза Растислава византијски цар Михаило послао Ћирила и Методија у Моравску да проповедају Христову веру и уједно пруже отпор Немцима, тако је и сада молба митрополита Мојсија Петровића руском цару Петру Ве-

ликом довела руског учитеља Максима Суворова 1725. године у Сремске Карловце да учи српску младеж, али и да оспособљава српску цркву за борбу против притиска из Беча. Ова сличност није само спољашња, а још мање је случајна. Оба пута ради се о отпору поглавара истурених делова словенског света немачкој експанзији иза које је стајао Рим, и о покушају да се у помоћ призову моћни источни цареви. У оба случаја као оруђе борбе послужио је црквени језик, и то у крајњој линији исти, само у две различите верзије. Није тешко разумети побуде митрополитове. Он се пре свега бојао унијаћења које су тада католичка црква и бечки двор озбиљно настојали да спроведу, а од којега је православни живаљ зазирао гледајући у њему најстрашнију несрећу и срамоту. У претходном столећу унијаћење је било постигло извесне успехе међу Србима у Хрватској, а отпор унијаћењу донео је православном свештенству многа страдања. Ради борбе против ове опасности било је потребно образовано свештенство, а њега није било. Није било ни школа за свештенике, ни наставника спремних да у таквим школама предају. Недостајале су и књиге, поготову уџбеници, а аустријска власт све до 1770. није дозвољавала оснивање штампарије за Србе, у нади да ће православну цркву лакше скршити ако она не буде имала својих књига. Тај се рачун показао лоше смишљеним: све што је Беч чинио гурало је Србе у окриље Русије. Русија је могла дати и књиге и учитеље, и осим тога утеху и ободрење у борби за православије. А кад су стигле књиге и учитељи, с њима је дошао и друкчији црквенословенски језик. Руска редакција тог језика, често звана рускословенским језиком, била је настала отприлике у исто време кад и српска и на сличан начин, прилагођавањем ћирилометодског књижевног језика особинама руског изговора. Али у почетку XVIII века није се много знало о овоме и Срби су, примајући језик руских црквених књига, веровали да је то оригинални старословенски. Тако се тај језик угнездио тамо где је било најважније, у средишту школског система. Сви који су излазили из школа у којима су предавали Максим Суворов и касније Емануил Козачински и његови сарадници, износили су из тих школа знање рускословенског је-

зика и касније га предавали онима који су од њих учили. Тај је језик продирао утолико лакше што се асоцирао и са руским књигама, и са мајчицом Русијом уопште, и са престижем бољег школовања, а подржавао га је ауторитет високе црквене власти. Новина се раширила без видљивог отпора. Сва обредна црквена издања од тога времена до данас биће на рускословенском. Тај ће језик одмах продрети и у световну литературу. Овако је писана Жефаровићева *Стематографија*, а и Троношки родослов, састављен негде око средине столећа и преписиван руком. Додуше, оба текста нису сасвим слободна од србизама који су се уплели да означе покоји појам новијега времена за који је рускословенском недостајала реч, или су се поткрали зато што је састављачево познавање рускословенског језика ипак било несавршено.

Српски изговор рускословенског језика одликује се јекавизмом: слово ѣ изговара се као *је (дјело, вјерују)*, а у комбинацији јата са *л* или *н* добивамо скупине *ље* и *ње (љето, честњејши)*. Ова појава може нам изгледати несхватљива јер се јавила у српској екавској средини, а не може се објаснити ни утицајем нормалног руског изговора који је такође екавски (то јест Руси изговарају јат исто као *е*). Тек сасвим недавно отворила се могућност да заобиђемо ову нелогичност: истраживања совјетског научника Б.А. Успенског изнела су на видело чињеницу да је до XVIII века у руској православној цркви постојао изговор црквенословенског језика у којем се сугласници испред *е* нису умекшавали, а они испред јата јесу. Успенски је чак показао да се такав изговор одржао до данас у литургији код припадника секте „старообредаца". Српски изговор рускословенског језика је адаптација управо таквог изговора: испред *е* сугласник се третира као тврд, а у комбинацији с јатом као мек, тако да се уводи глас *ј*. Овакав изговорни узус дао је повода да се у српском предвуковском правопису слово ѣ појави као знак за *је*, или за *е* с умекшавањем претходног сугласника: *оружѣ, знанѣ*.

У доба кад су Срби преузимали од Руса рускословенски језик, он је у Русији већ био потиснут из световне књижевности и одржавао се као језик цркве. Додуше, у самом ру-

ском књижевном језику било је много елемената унетих из црквеног. Удео тих елемената, који су повећавали речничко богатство и стварали шире поље за стилску варијацију, није био константан. У вези с тим руски књижевни језик се раслојио на више такозваних стилова чија је употреба зависила од садржаја текста и од публике којој се он намењује. Све је то у суштини било дубоко друкчије од прилика које су владале код Срба у доба српскословенског језика и које су отеловљене у Венцловићевом стриктном разликовању и немешању двају изражајних медијума, српскословенског и народног. У таквој пракси настављало се једно наслеђе из средњега века, заједничко већини европских земаља: латински у својој географској области и црквенословенски у својој били су језици цркве, ерудиције, размишљања и озбиљне књижевности, намењене уском друштвеном кругу, а у списима за широку публику употребљавао се народни језик који је таквом читалачком кругу једини био приступачан. Под оваквим околностима црквенословенски језик, као и латински, и као санскрит, хебрејски и класични арапски у својим срединама, био је у начелу окамењен, неподложан променама, затворен за иновације које би долазиле из народног језика. У Русији XVIII века друштво је већ било довољно развијено да овакав калуп буде сасвим претесан. Кад су Срби прихватили рускословенски језик за потребе цркве, у њихову озбиљну световну литературу ушао је руски књижевни језик оног времена у свом „високом" стилу, богатом црквенословенским елементима. Овакав језик доминира првенствено у историјским делима: у *Кратком введенију в историју происхожденија славеносербскаго народа* Павла Јулинца (1765), у Орфелиновој књизи *Житије и славније дјела государја императора Петра Великаго* (1772), у Рајићевој *Историји разних славенских народов* (1794—5). Углавном се овамо прикључује и *Историја о Черној Гори* владике Василија Петровића (1754). У неким од ових дела црквенословенских елемената има више, у другима мање, а у већини има и понешто србизама. Али аутори који су овако писали махом су сматрали да је то прави „славенски" и да такав треба да буде виши стил српске књижевности. Није, уосталом,

искључена ни могућност да су историчари подешавали језик својих дела према руском читаоцу на којега су издања тих дела увелико рачунала.

Усвајањем рускословенског језика није се прекинула традиција писања на народном језику онда кад то одговара предмету. Тим ће језиком писати поједина своја дела и најистакнутији писци епохе, такви као Орфелин или Рајић. Народни језик претеже у Орфелиновом *Искусном подрумару*, виноградарском приручнику како и наслов казује, а Рајић је на народном језику испевао свој спев *Бој змаја с орлови* о једном актуелном догађају. Као и Венцловић, и он је своје беседе саставио на народном језику, у складу са црквеним принципом да проповеди у интересу свога ефекта морају бити потпуно разумљиве за слушаоце. По инструкцији аустријских власти Рајић је и свој катихисис за основне школе штампао на народном језику. Од године 1783. почиње објављивати своје списе Доситеј Обрадовић који први иступа са програмским ставом да књижевност уопште треба да буде писана народним језиком. Рационалиста с изразитим просветитељским тежњама, Доситеј се залагао за демократизацију књижевног језика зато да би књижевност могла што кориснији послужити народу. Ипак, његово настојање да и сам пише народним језиком имало је само непотпун успех. Калуђеровање у младости, широка лектира на црквенословенском и руском, дуги и чести боравци на страни где је било више прилике за читање него за лични додир са земљацима — све је то учинило да се Доситеј није могао ослободити црквенословенских наноса у свом језику. А није ни покушавао да их се ослободи до краја: он је без зазора употребљавао и гомилао црквенословенске изразе за појмове који су недостајали лексичком фонду нашег језика. Доситеј није остао без следбеника; неки од њих, такви као Јован Мушкатировић и Емануил Јанковић, умели су писати на народном језику чистијем од Доситејевог.

У целини узев, народни језик српске књижевности XVIII века је шумадијско-војвођански дијалекат са већином својих данашњих особина. Између појединих писаца има разлика које ипак не допиру далеко. Од данашње унутрашње дифе-

ренцијације војвођанских говора (сремских, банатских, бачких) ту се може уочити понешто, али би било претерано тврдити да се у језику сваког писца огледа по један локални говор, на пример онај његовог завичаја. Томе су криве донекле биографије писаца који су тако често живели у разним местима и упијали у себе разне језичке особине, а донекле њихова тежња да књижевни језик издигну окупљајући у њему оно што је најбоље у народним дијалектима и у постојећој традицији. Уосталом, и сами војвођански говори у међувремену су еволуирали. Данашње разлике међу њима свакако нису све биле присутне пре два столећа.

О војвођанским говорима у то доба доста нам казује и усмена поезија певана у малограђанској средини и сачувана у многим рукописним песмарицама. Језик тих текстова често зазвучи врло народски; неусиљености у њему има много више него елеганције. О разликама између тадашњих месних говора ни одавде нећемо сазнати све што бисмо желели. Народне песме уопште избегавају локалне језичке особености које сметају кад се песма нађе у другом пределу. Та је нивелација морала бити нарочито јака у грађанској поезији чији су се производи разносили честим путовањима од једног града до другог, помодним успесима широм прилично добро интегрисаног српског грађанског амбијента у Угарској и, што је можда најважније, писменим путем у песмарицама.

Још од самог почетка XVIII века наилазимо на примере мешања народног и црквеног језика у појединим књижевним текстовима. Тако је чинио Јеротеј Рачанин, али затим и Орфелин у чијем је *Искусном подрумару* број црквенословенских елемената непотребно висок, а видели смо да се ово догађало и самом Доситеју. Видели смо, уосталом, да је и у ранијим вековима било сличних појава. Оне су неизбежне кад се у једној средини употребљавају у писмености два језика сродног порекла, дакле таква који садрже многе заједничке елементе. Исто тако, ако књижевни језик једне средине знатно одступа од њеног живог говора, он је стално изложен опасности да се у њега инфилтрирају особине тога говора. У нашем конкретном случају било је тешкоћа које су стајале на путу писању чистим црквеним језиком, али и

оних које су сметале да се доследно пише народним. Није лако савладати све појединости црквенословенског језика, у гласовном саставу речи, у облицима падежним и глаголским, у речничком благу, у реченичним конструкцијама. Наравно, ту су световњаци у тежем положају него чланови клера које њихов свакодневни посао ставља у непосредан и интензиван додир са изворним обрасцима црквенословенских текстова. Отуда је продор световњака у књижевност покренуо ствари из равнотеже у којој су оне стајале вековима пре тога. У тренутку кад се међу активним писцима нашла већина таквих који нису свештена лица, владавини црквенословенског у књижевности морао је доћи крај, код Срба као и код Руса, а уосталом као што је и латински у западној Европи потиснут као језик учености онда кад се она нашла претежно у рукама световњака. Међутим, није било једноставно ни почети писати у нашем XVIII веку добрим народним језиком без примеса црквеног. Невољу није стварало само веће лексичко богатство црквеног језика који је с лакоћом изражавао апстрактне појмове пред којима је народни језик стајао немоћан. Та се препрека може савладати — и нормално се савладава у таквим приликама — тиме што се у књижевни језик на народној основи преузму потребне речи из црквеног. Много је већа тешкоћа потицала отуда што је школа учила ђаке црквеном језику и што су постојеће књиге само изузетно биле на чистом српском. Кад су се по градовима, нарочито међу интелектуалцима, створили читави мали амбијенти у којима је језичко осећање било нарушено школовањем и лектиром, и кад је у то доба изразитих друштвених неједнакости престиж отмености издигао такво језичко осећање над оним које је имала „простота", постало је немогуће да већина писаца одједном почне писати онако како та простота говори. Све је ово водило стварању једног мешовитог књижевног језика, онога који ће се назвати славеносрпским. Њему је уосталом крчило пут и само пресађивање руске књижевнојезичке ситуације у другој четвртини XVIII века. Кад су се са црквенословенским могли мешати руски елементи, зашто се онда не би њима придружили и српски? У последњој четвртини столећа ово је постало неминовно. Разлози да

се руском језику даје преимућство над сопственим почели су тада увелико бледети. Већ је било створено српско грађанско друштво у којем православије није било искључива ни основна преокупација — као што више није било ни у већ формираној средини руских интелектуалаца, племића и грађана. Уместо у далеку Русију људи су почели упирати очи у аустријску владу која је озбиљно прегла, пред крај владавине Марије Терезије и под Јосифом II, да своје народе просвети и економски оснажи, па чак, у Јосифовој епоси, и да ограничи моћ католичке цркве. И аустријска политика према Србима постала је мудрија. Године 1770. најзад је дозвољено штампање српских књига, а под Јосифом II ишчезла је с видика непосредна опасност од унијаћења. Све је ово за Србе било актуелна животна стварност, док је Русија, и даље драга, остајала негде далеко, неприсутна у свакодневици. Више није било препреке за школовање младих српских интелектуалаца на универзитетима у немачким земљама. Међу просвећеним Србима почело се опажати да западне књижевности не заостају за руском, и чак је надмашају, а Доситеј је у српско друштво јавно унео тему о бесмислености монаштва и претераној моћи цркве, што је обилазним али сигурним путем поткопавало и позицију црквенословенског језика као таквог. За стање духова карактеристичан је реферат који је 1782. године угледни и од аустријских власти цењени Теодор Јанковић Миријевски, генерални инспектор српских школа у Аустрији, поднео цару Јосифу II о питању азбуке и језика за српске школе. Он се енергично ангажовао у одбрани ћирилице коју је један царев декрет покушао да ограничи на црквену употребу, а затим је објаснио разлику између трију језика, црквеног, грађанског и пучког. Ту је разлику илустровао напоредним примерима за сва три језика. Тако је познату библијску реченицу дао у ове три верзије:

а) црквени дијалекат: Блажени јесте, јегда поносјат Вам и изженут и рекут всјак зол глагол на ви лжуште мене ради.

б) грађански језик: Блажени јесте когда вас гонити и на вас хулу и вјсако зло мене ради ложно говорити буду.

в) пучки језик: Блажени сте ви, које буду мене ради гонили и на вас хулу и свако зло лажно говорили.

Миријевски је, наравно, предлагао грађански језик, који по својим особинама заузима средишњи положај. Само његово разликовање подсећа на „стилове", високи, средњи и ниски, који су постојали у руском језику и о којима је неколико деценија раније писао Ломоносов.

Аустријске власти су усвојиле гледишта Миријевског и о ћирилици и о грађанском језику, као што их усвајала и српска интелигенција у Угарској и сама историјска еволуција.

Крај XVIII и почетак XIX столећа сачињавају период превласти грађанског, славеносрпског језика. У тој сложеној мешавини било је, поред рускословенских и српских елемената, још увек и правих руских. За разлику од руског књижевног језика, у којем је мешавина током више векова постепеног развоја стигла да се кристалише, у славеносрпском је владала флуктуација са мноштвом неједнакости између једног писца и другог, између једног дела и другог, чак од једне реченице до друге. Славеносрпски је језик чија се граматика не може написати. У њему је у начелу било могуће све што постоји у најмање два друга језика, српскохрватском и рускословенском, евентуално још и у трећем, руском. Уместо граматике, адекватан начин приказивања стварности овог језика је статистички пресек (за који је дао модел Александар Младеновић) где се за сваког писца и сваки спис утврђује удео разних компонената у погледу сваког гласовног односа и граматичког облика. Шаренило су, даље, повећавали остаци српско-словенских облика код неких писаца, поред осталог и код најученијег познаваоца рускословенског, Јована Рајића. Било је и хибридних облика, таквих као *терговци*, који не одговарају стању ни у једном изворном језику.

На први поглед могло би изгледати да су се у славеносрпском језику стекла многа преимућства. Његов лексички фонд био је збир лексике двају или трију језика, што би значило да је његова изражајна моћ била сразмерна томе. Њему су стајале на располагању речи за појмове из српске грађанске и сеоске свакидашњице, али и разграната црквенословенска апстрактна лексика, столећима потхрањивана и разрађивана третирањем теолошких питања у ослонцу на систем значења одређен латинским и грчким вокабуларом, и уз то та-

дашњи руски речнички фонд, пун западноевропских позајмица за појмове модерне цивилизације и обогаћен већ конституисаном терминологијом администрације, друштвеног уређења и многих наука. Овако мешовит језик био је, разуме се, отворен и за друге утицаје. У њега су широко улазиле речи и обрти из немачког језика који су аустријски Срби имали свакодневно прилику да слушају, а који је у Аустрији био и престижни језик господарећег и уз то најкултурнијег и економски најјачег народа. Сам немачки језик је тада био препун француских позајмица; српскословенски је и њих у маси упијао, исто као и латинизме које је употребљавала аустријска администрација. Овакав језички конгломерат живео је у делима многих писаца, а поготову у публицистици. На страницама *Славеносербских вједомости* које је од 1792. до 1794. издавао у Бечу Стефан Новаковић можемо од једног чланка до другог пратити језичку варијацију са стално промењивим односом између елемената који припадају разним изворним језицима.

Није тешко схватити због чега је оваква вавилонска кула многих језика стопљених у један била врло лош инструмент израза, упркос свем свом лексичком богатству, присутном и потенцијалном. Напоредност израза истог значења који потичу из разних језика стварала је приликом писања сталну недоумицу. Да ли узети српску реч или црквенословенску, или можда руску, или чак неку од помодних западних туђица? Објективног критерија за одбир није било, све је зависило од пишчевог „вкуса“. Никад у српској средини није било тако много језичке несигурности као тада и никад нисмо били тако далеко од јасних мерила стилске лепоте, па ни од прецизног изражавања. Укрштање разних система речи и њихових значења доводило је често до двосмислености. Реч *палец* у руском и рускословенском значи прст уопште, а *палац* у српскохрватском, односно често *палец* у славеносрпском, одређени прст. Реч *част* у руском и рускословенском гласи *честь*, а облик *часть* у тим језицима значи део (у старијем српскохрватском и у дијалектима и данас постоји реч *чест* у таквом значењу; од ње су изведени и *честица, учешће* итд.). Уместо *често* у руском се каже *часто*. Нашем придеву

чудан у руском одговара *дивный*, али зато руско *чудный* значи отприлике што и наше *диван*. Како се снаћи у том замршају, како одабрати реч која ће читаоцу бити јасна? Очигледно, најбоље је престилизовати контекст да би се из њега видело значење речи, или чак уопште избегавати овакве речи. Само, ту се богатство лексике у пракси претвара у сиромашење. Али то није била највећа невоља. Да би се ваљано савладао овакав језик, требало је добро знати, осим српскохрватског, још и црквенословенски и руски, а помало и немачки и латински. Ко да стигне то све да научи, и то још у оним временима која нису обиловала приручницима за учење језика? Ко се могао поуздати да ће, ако је сам изучио све што треба, његов читалац увек поседовати иста знања и све добро разумети? Нешто је требало учинити, и то брзо, да се језик растерети и среди, да се утврди шта у њега спада, а шта не. Али опет, критерија није било, као што није било ни људи који би јасно видели проблем ни ауторитета чија би се реч послушала. С оваквим пртљагом ушло се и у деветнаести век. Додуше, сад је већ било јасно да чист црквенословенски, а поготову руски књижевни језик, нема будућности код Срба. Уз то је грађанско друштво било све бројније, попуњавајући се из ширих народних слојева, број писмених је растао укидајући услове за постојање ексклузивног језика привилегисаних, а друштвена моћ цркве је лагано слабила. Сазревали су услови за наступање народног језика.

II. ОД ВУКА ДО ДАНАС[1]

Народи српскохрватског језичког подручја дочекали су деветнаести век са нерешеним готово свим пресудним питањима свог опстанка. Сиромаштву неразвијене привреде придруживали су се дубоко културно заостајање, ембрионални

[1] Ово поглавље представља донекле прерађен и актуализован текст чланка *Наш језик и наши народи од Вука до данас* у Почасном броју *Зоре*, Мостар 1968/69.

ниво модерних друштвених структура и недостатак политичке самосталности. У таквим приликама неразрешени проблеми књижевног језика били су само једно од зала, свакако не највеће, али не ни најбезначајније. Јер тај књижевни језик који није честито ни постојао, требало је да постане медијум у којем ће живети будућа култура, да буде полуга напретка друштва у целини. Од тога какав ће бити тај основни инструмент зависило је колико ће акције које би тежиле препороду моћи досегнути у дубину друштвених слојева или у ширину територијалног пространства.

Оно што се око године 1800. затекло као књижевни језик у српскохрватском поднебљу може се само условно звати тим именом, као што је често помало еуфемистична и примена термина „књижевност" на сочињенија наших списатеља онога доба. Али још више него од изражајне недорађености, тај књижевни језик је патио од других, коренитијих недаћа. У ствари, није то ни био један књижевни језик, него скупина разних језичких типова у писменој употреби, са широком скалом варијације сасвим различите у два основна амбијента, православном и католичком (муслимани, географски укљештени између хришћана и кршћана и измешани с њима, ушли су у орбиту модерног развоја тек много касније, кад их је престанак турске владавине најзад пренуо из многовековне културне окренутости искључиво ка Оријенту).

У културном кругу православних највеће невоље с језиком произлазиле су из диглосије — употребе двају функционално диференцираних језичких типова у истој друштвеној заједници. С народним језиком је коегзистирао, првенствено у писменој употреби, а уз недовољно јасно разграничење, славеносрпски који је опет сам био мешавина без устаљеног обличја. Диглосија није била само наш проблем, она је компликовала односе у култури мање-више свих православних европских народа. Код Румуна, где је распон између народног језика и црквенословенског био кудикамо највећи, двострукост је прва уклоњена: румунски језик је истиснуо црквенословенски, чак и из саме цркве, још у XVII веку. Код Руса је напоредност црквенословенских и народних елемената, у различитој мери заступљених у „вишем" и „нижем" стилу књи-

жевног језика, водила, кроз осамнаести век и прве деценије деветнаестог, постепеном срастању и кристализацији садашњег књижевног језика на доморoдној основи, али снажно прожетог црквенословенским елементима. Суштински исте резултате дала је и еволуција код Бугара. Код Грка су се као полови супротстављања конституисали један „пречишћени“ архаизирани језик, с амбицијом верности старогрчком, и један „народни“ књижевни језик, ослоњен на савремене дијалекте; та је конфронтација до данашњег дана остала неразрешена, притискујући модерну грчку културу непотребним теретом. Све ово дуготрајно распињање књижевних језика православних европских народа представља у ствари део тешког наслеђа средњег века које је на историјски закаснелом европском истоку имало добре услове да које столеће дуже одолева времену. Иза средњовековног принципа двојства између једног „светог“ и „ученог“ језика цркве и науке, понегде и администрације, и домаћег „простонародног“ говора, стајале су одређене друштвене релације: „виши“ језик је превасходно био упориште свештенства, баријера која је утврђивала његову супериорност над непосвећенима. И романско-германски Запад је, знатно раније, преболео такву фазу, све док латински није коначно потиснут односно, у католичким земљама, сведен на функцију у самој цркви. Уосталом и у еманципацији од латинског разне земље су ишле различитим путевима. У Угарској — дакле опет у источној половини Европе — латински је доживео и XIX век у служби административног језика.

Невоље у кругу католика у српскохрватској језичкој области биле су сасвим друкчије од оних код православних. Ту су проблеми извирали из територијалне расцепканости књижевног језика, као уосталом и саме књижевности. Постојала је једна кајкавска литература, једна славонска, једна бачка буњевачка, једна далматинска, једна дубровачка и тако даље. И свака од тих ситних литерарних продукција, намењених пре свега публици завичајног региона, имала је властити тип књижевног језика. Тескоба амбијената на које су се ослањале те такозване покрајинске књижевности у другој половини XVIII века осуђивала их је да заиста буду провин-

цијалне у сваком смислу те речи, па и оном најгорем. Све је ово било у зачараним круговима узајамних условљености испреплетено с одсуством заједничке народне свести. Велики део католика нашег језика био је, додуше, обухваћен хрватским именом и хрватском свешћу, али је даље на истоку остајало широко подручје, од Бачке, Барање и Славоније, преко пространих делова Босне до дубровачког приморја, где је опредељење кршћана било по правилу само регионално — буњевачко, шокачко, славонско, бошњачко, дубровачко.

Разједињености овакве врсте код православних није било. Иако географски расути исто колико и католици, они су носили свест да су Срби, потхрањивану током најтежих векова историје деловањем Пећке патријаршије, те националне црквене организације у којој је живела, трансформисана али не и деградирана, немањићка политичка традиција. Овакву улогу католичка црква, све до XIX века, није играла. Та црква, са јаким централистичким устројством и оријентисана интернационално, није имала посебну организацију за католике српскохрватског језика, па чак ни архидијецезалну јединицу која би их све обухватала. Верници су били раздељени јурисдикцијом разних надбискупија чији центри нису увек били у нашим крајевима. Уосталом код католика је недостајало и интензивно присутно предање о некадашњој самосталности (дубровачки изузетак овде само рељефно истиче карактер и домашај правила).

Прва половина деветнаестог века умела се и код нас одазвати императивима историје. На једној страни почео је јуриш на диглосију, а на другој офанзива против расцепканости. Против крупних зала пошло се у бој крупним средствима. Мало има историјских паралела из других језичких средина за тако темељите свесне интервенције у језику као код нас у доба Вука Караџића и илираца.

Вуков велики подухват рефлектовао је, поред тежње да се афирмира српска национална индивидуалност, и један социјални судар. Верност традицији бранили су црквени великодостојници, аустријски племићи и србијански властодршци, а у супротном табору нашли су се, прикупљајући се постепено, непотамнели дух првог устанка, пребогата фолклорна

поезија српског сељака, грађанство са својим потребама и, додуше последња хронолошки, али с одсудном улогом у историјату сукоба, интелектуална омладина. Вукови мегдани били су у крајњој линији део европског рвања одскора набујалих нових снага против клерикализма и за демократизацију. Међу Србима, где су корени господштине били плитки и где је бунџијски жар плебса био доминанта народног менталитета и политичких збивања, диглосији није било опстанка, и борба се није могла завршити друкчије него тријумфом језика људске свакидашњице над његовим „отменим" супарником. Чак и независно од Вука, па и у круговима његових љутих противника, народни језик се незадрживо пробијао у све гране литерарне употребе. Потискивањем диглосије спор се омеђавао на дилему око грађанског или сеоског говора као полазишта новог књижевног језика и око судбине терминолошких тековина црквенословенске лексике. Вукова победа је донела једрији и живописнији израз, али и извесне жртве у погледу моћи да се речима обележе сви појмови, првенствено они апстрактни, којима је владао тадашњи образовани Србин. Тако се догодило да је сам Вук морао уводити, у преводу Новог завјета и другде, поједине црквенословенске изразе који су пре тога били искључени из његовог књижевног језика.

Илирски покрет, потекао из Загреба на око две деценије после почетка Вуковог борења, имао је сасвим друкчије обележје, национално-политичко. И проблеми Загреба били су други. Хрватска народна ствар била је тамо двоструко угрожена, у исти мах и германизацијом и помађаривањем. Бечка централистичка бирократија и мађарски феудални магнати отимали су се о превласт над северозападном Хрватском, такозваним Провинцијалом. У градовима, па и у самом Загребу, велики део становништва је говорио немачки; експанзији тога језика није доприносио само његов огроман друштвени престиж, већ и присуство многих насељених породица обртника и трговаца немачког порекла. А племство, чија је политичка позиција упркос назадовању још увек била значајна, ослањало се у одбрани својих интереса на угарску аристократију, па је чак само изгласало закон о обавезном уво-

ђењу мађарског језика у школе. Прилике су биле такве да се и латински језик у функцији службеног сматрао некаквим штитом хрватске народности — ипак боље латински него један од језика двају опасних суседа. А на другој страни, упркос свим недаћама, отварале су се и велике шансе. Загреб је економски и културно брзо напредовао, напоредо са формирањем грађанства и почецима грађанске интелигенције. С постепеним опадањем утицаја територијалног племства и јачањем администрације растао је и значај Загреба као политичког средишта. Добре услове томе пружао је и његов срећан географски положај. Неће бити случајно што су се модерне престонице Хрватске, Србије и Бугарске развиле у близини северозападних граница сваке од тих земаља, управо на тачкама где у њих улази магистрала Западна Европа — Цариград.

У првим деценијама XIX века стекли су се многи услови за експанзију улоге Загреба као центра. Његовом све богатијем трговачком сталежу требало је шире тржиште, док је динамична млада интелигенција била заинтересована за пространију сферу културног зрачења. Али домашај политичке моћи Загреба у том тренутку није био далек. Испод његове власти била је изузета Војна крајина, над Далмацијом и Истром он није имао никакве ингеренције, чак и славонске провинцијалне жупаније имале су посебан статус и тешње везе с Угарском. Све је те граничне преграде требало савладати, најпре успостављањем културног јединства будући да непосредно политичко уједињење нису допуштали ни бечки двор ни угарски великаши. Ту се, међутим, испречио као сметња кајкавски говор Загреба који је затварао његов културни утицај у скучени простор Провинцијала на северозападу Хрватске. Тај говор, препун дијалекатских особености, био је једва разумљив људима ван тога простора и није чудо што је хрватска кајкавска књижевност, с уском људском базом и у погледу публике и у погледу потенцијалних писаца, и уз то притешњена на сопственом тлу латинским, немачким и мађарским језиком, почетком XIX столећа углавном вегетирала. Ако се хтело створити ишта велико, требало је напуштати, и то што пре, тај језик мале носивости и ту литературу танушног даха. Био је то једини начин да се одоли

угрожености и да се у исти мах искористе шансе. Ту су истину добро схватили патриотски хрватски интелектуалци у тридесетим годинама XIX века.

Године 1832. млади правник Иван Деркос је изашао с предлогом о заједничком књижевном језику Хрватске, Далмације и Славоније, заснованом на мешавини наречја, а гроф Јанко Драшковић је исте године објавио свој чувени манифест са разрађеним политичким, економским и културним програмом. Као циљ борбе он је означио уједињење тада распарчане „краљевине Хорватске, Славонске и Далматинске", укључујући ту и Војну крајину, а у даљој перспективи и присаједињење Босне и словеначких земаља. Значајна оруђа у тој борби Драшковић је видео у снажењу привредног потенцијала и у културном уједињењу „Илирских Славјанах", са заједничком литературом и штокавским књижевним језиком. Свест о потреби да се напусти кајкавштина у књижевности сазрела је неодољиво и такорећи преконоћ, и кад је 1836. Људевит Гај у својој *Даници* прешао на штокавски, то је био дефинитиван чин раскида са вишевековном традицијом. Отпор је био слаб у поређењу с оним који је код Срба изазвао Вук, свакако и зато што у Хрватској није било озбиљних друштвених снага чији би интереси били угрожени Гајевом иновацијом. А ни сам илирски покрет није имао ону плебејску ноту којом је импресионирало, и често плашило, наступање неустрашивог народњака из Тршића.

Када данас Крлежа ламентира над жртвом коју је поднео Загреб одричући се употребе родног кајкавског говора у књижевности, није тешко наћи разумевање за његову носталгију рођеног кајкавца и завичајног кајкавског песника, али је исто тако лако схватити да је напуштање кајкавског књижевног језика било најјачи политички потез који је грађански Загреб икада повукао. Без тог потеза његов културни, па и политички и економски домашај остао би краћи.

С кајкавским књижевним језиком препородни покрет је напустио, додуше привремено, и хрватско име, замењујући га илирским, књишког порекла и неодређеног садржаја, али баш зато широким и широко прихватљивим. Од почетка 1836. *Даница хорватска, славонска и далматинска* постаје *Даница*

илирска. Та промена имена „није произашла из Гајеве самовоље. Била је, напротив, неизбјежан резултат онога развојног процеса у коме је прије свега требало превладати покрајинску расцјепканост и осјетљивост. Тај се пак основни предувјет за постанак модерне нације није могао постићи наметањем једног покрајинског имена, нарјечја и правописа свима осталима“ (J. Шидак, Енциклопедија Југославије 3, Загреб 1958, стр. 418).

Представа о коначном обухвату илирског књижевног језика и илирске свести била је код илираца у почетку мутна. Максималистички снови су укључивали све Јужне Словене, чак и Бугаре. У тој епоси, кад су романтични млади национализми гледали широко у даљину, кад је пред очима Европе сазревало уједињење Италије и уједињење Немачке и кад се почињала кристалисати панславистичка мисао, идеал Велике Илирије „мед Скадром (Шкутари), Варном и Бѣлаком (Вилах)“ није морао изгледати претеран. Али стварност је уједињавању, ипак, поставила уже међе. Пре свега интересовање илираца за Бугаре остало је декларативно и платонско. Прилике нису омогућавале успостављање контакта с њима, тако да није било ни одзива са бугарске стране, а камоли услова да они приме илирски књижевни језик и националну свест. Што се тиче Словенаца, илирци су на њих мислили врло озбиљно, утолико пре што зачетницима илиризма, родом кајкавцима, словеначки језик уопште није изгледао далек. И са словеначке стране било је код појединаца искрене жеље да се priђе илиризму; Вразова епизода је у том смислу била најзначајнија, али не и једина. Али језичке мостове ка Словенцима попалили су сами илирци својим напуштањем кајкавштине. Индивидуалност словеначког књижевног језика коначно је и неопозиво учвршћена Прешерновим стиховима који су били у исти мах и жив доказ литерарног потенцијала тог језика и велика тековина исувише драгоцена да би се смела напуштати. Тако је илирцима остало да своје акције обједињавања сведу на окупљање области које се служе српскохрватским језиком. Али ни са Србима илирци у ствари нису имали много среће, бар не у погледу националне интеграције. Изоловани верском баријером коју су покушаји уни-

јаћења учинили само непрелазнијом, Срби су се већ били конституисали културно и политички. У то доба већ је постојала прилично разграната нова српска књижевност, и Матица српска, и јака политичка организација Карловачке митрополије, и ослобођена српска држава. Окупљање око тог комада слободе било је као национални идеал много природније од оријентације ка једном центру удаљеном и географски и вером и менталитетом, и који уз то није био довољно политички еманципован од Аустрије да би могао привлачити. Само из несхватања историје могу потицати пребацивања што Срби нису још у оно време одлучили да се стопе у једно с илирцима. Илирско приближавање Србима морало се по природној логици ствари ограничити на језичку заједницу и на уобличавање идеје о братству без поистовећења. Тако су као субјекат и објекат окупљања у једну нацију остали католици српскохрватског језика.

Прелазак на штокавштину и усвајање илирског имена уклонили су главне преграде које су могле стајати између Загреба и оних католика српскохрватског језика који нису имали хрватског опредељења. Свест о националном јединству почела се брзо ширити. Кад је доцније напуштено илирско име и поново пригрљено хрватско, подручје обухваћено тим именом било је већ знатно пространије. Процес се наставио и даље кроз деветнаести век и прве деценије двадесетог, мestimично све до у међуратну епоху. Било је и места, као што је Дубровник, где је опредељивање почело у деветнаестом веку а завршено у двадесетом, док је у неким другим срединама, као бачка буњевачка, процес чак у целини дело нашег столећа (наравно, констатација о скорашњем датуму опредељивања ниуколико не оспорава аутентичност факта опредељености). Као носилац националне идеје често је наступала католичка црква, која је током XIX века и сама стекла национални печат. Родољубиви жупници разнели су хрватско име до тако удаљених места као што су католичке енклаве на источном Косову где се говори јужноморавским дијалектом или Крашовани у дубини румунског Баната чији говор има тимочку основицу.

Национално изјашњавање по верском критерију у нашим крајевима носи, бар у европским релацијама, карактеристику историјског униката. У другим конфесионално раздељеним језичким срединама, таквим као што је немачка, мађарска или албанска, првенствено мерило националног опредељивања био је језик. Данашњи Срби и Хрвати уопште су занимљив феномен са гледишта теорије нације. Од битних обележја нације ту изостаје не само посебан језик, већ и територијална одељеност будући да у многим крајевима Хрвати и Срби живе измешано, што уједно имплицира и економску испреплетеност као и суштински заједнички тип културе у таквим регионима. Југословенско поднебље уосталом и иначе пружа школске примере за дијапазон варијације у погледу садржаја појма нације. (Крајње је време, рецимо и то узгред, да сви схватимо да је и у овом погледу живот бескрајно еластичнији и дијалектичнији од схоластичког баратања појмовима, и да на пример релација Хрват — Србин није сасвим еквивалентна релацији Немац — Француз, па ни оној између Пољака и Руса. И уопште, ако будемо разумели да све што носи име нације нема обавезно исте атрибуте, ослободићемо се оптерећења које нас гони да такве атрибуте силом измишљамо.)

Средином прошлог века било је изражено схватање да Србе и Хрвате треба разликовати по језику, а не по вери. Сам Вук Караџић је 1849. у познатом чланку *Срби сви и свуда* изашао с тврђењем да су само чакавци (односно и кајкавци) Хрвати, док су сви штокавци у ствари Срби, мада се они „римскога и турскога закона" таквима не осећају, као што се не осећају ни Хрватима. Овакво гледиште је почивало помало на романтичарском поимању језика као темеља народности, помало на ширини погледа тога овејаног антиклерикалца који је с искреном љубављу прилазио браћи „сва три закона", донекле и на чуђењу, с позиција образованог Европљанина, према „оваквоме нашему дијељењу народа у данашње вријеме", али свакако и на жаркој жељи да Срба буде што више. Код Хрвата је чланак изазвао негодовање и касније је био често потезан као аргумент против Вука или против Срба уопште, уз пренебрегавање чињенице да

је написан у време кад се о стварима далеко мање знало него доцније, и кад су ствари и стајале знатно друкчије него доцније. Загрижености, међутим, није било у одговору који је Вуку упутио Богослав Шулек упозоравајући да наречје не може бити критериј јер постоје докази да је и међу штокавским католицима одраније хрватско име понегде било у употреби. С друге стране, и сам Шулек је реалистично признавао „да Славонци не зову језик свој хрватским, него славонским или шокачким". Још више него Вук, он је наглашавао идеју народног јединства Хрвата и Срба уз двојство имена, али је већ тада постајало јасно да ниједној од двеју страна није свеједно где ће се усталити граница између браће. Заједнички језик не мора увек бити мост између двеју нација. Под одређеним условима, он чак заоштрава проблем разграничења. Али код Вука и илираца тај проблем ипак није стизао да уклони основну ноту узајамне добре воље. Обе су стране биле исувише мудре да би могле не схватити колико су ова два народа упућена један на други и међусобно потребна.

Вук није био на правом путу тражећи у језику мерило за разликовање Срба од Хрвата. Илирски покрет је својим магистралним потезом прихватања штокавског наречја као хрватског књижевног језика унапред искључио такво дељење. Самим тим конфесија је остајала једини критериј, маколико Вуку изгледало да би се томе „иностранци могли насмијати" (како је он рекао у свом одговору Шулеку, допуштајући могућност и таквог историјског исхода). Наравно, заиста је потребна дубока заосталост да би припадници двеју хришћанских цркава који живе у истом месту и говоре истим језиком својој верској деоби придружили и националну. Али таква заосталост је збиља била ту, праћена оним нимало хришћанским антагонизмима које је у људе усадило многовековно ривалство Христових цркава. На многим поприштима ових деоба у народу није било, осим фолклорне, никакве културе ван оне коју је носила црква. И оно што се данас назива литературом тако се често сводило на богољубне књижице за народ. Жупници или редовници били су готово свуда једини ауторитет чији се глас чуо. Само у једном месту нацио-

нално опредељивање није прошло без знатнијег колебања. То је био Дубровник, град чија је богата историјска баштина истовремено тако специфично дубровачка и тако широко словинска да се не подаје једноставном уклапању у хрватску или српску повесницу, што је давало повода интелектуалцима, којих је тамо заиста било, да различито оцењују припадност Дубровчана у новим условима. Огорчено рвање двеју струја у зидинама малог приморског града завршило се тиме што се пучанство приклонило оној страни на којој су стајали остали католици.

Чином усвајања народног језика као књижевног код Срба се актуализовало питање дијалекатске основице тог језика. Заоштрену експлицитност проблем је добио Вуковим напуштањем старог ћирилског знака за глас јат (ѣ) који је дотада у писању замагљивао разлику између екавског и ијекавског изговора. Вукова солуција у пракси била је једноставна: он се никад није одрицао писања својим драгим домаћим ијекавским наречјем. У теорији је Вук, додуше, показивао више ширине признајући свакоме право да бира наречје, иако је увек радо изналазио разлоге због којих је требало дати предност ијекавици. Па ипак, у овоме га Срби у Војводини и Србији нису послушали. Управо у тренутку кад су коначно прихватили Вуково начело народног језика, они су утврдили екавски изговор у свом књижевном језику. Очевидни су разлози таквог опредељивања. У највећем делу Србије и у Војводини говор је екавски, у самој Србији ијекавски предели на западу били су економски и културно слабије развијени, тако да им је недостајао престиж који би им могао дати ауторитет узора. Додајмо да су се међу релативно заосталима налазили и Срби даље на западу, преко граница тадашње Србије, где се такође говорило ијекавски (у Босни и Херцеговини, Санџаку, Црној Гори, Далмацији и Хрватској). Сасвим природно, администрација и култура у Србији и Војводини посегле су за домаћим дијалектом, а не за неким другим. Једна средина која је најзад стала на своје ноге просто је решавала проблеме властите куће на најлогичнији начин, без икаквих задњих мисли. Неправедна су пребацивања која су се касније чула да су Срби усвајајући екавицу изневерили

Вуков Књижевни договор с илирцима 1850. у Бечу. Вук тај договор није потписао као нечији делегат, већ као појединац, а осим тога Хрвати нису прихватили ијекавски изговор на Вуков захтев, него из својих побуда. И најзад, у деоби која је настала — већи део Срба на екавској страни, а Хрвати и мањи део Срба на ијекавској — највећу штету поднели су сами Срби. Зато је много умесније о овом питању разговарати са гледишта мудрости поступака — уколико таква ретроспективна распредања уопште имају смисла.

Бескрајно далековидији од свога времена, Вук је у ствари био једини тадашњи Србин који је у расправљање о избору књижевног наречја уносио и осврт на „нашу браћу римскога закона, која с радошћу нама руке пружају". Ако се замислимо данас над свим аспектима доцнијег развоја, можемо наћи доста разлога да зажалимо што су Војводина и Србија пре једног века мислиле само на себе. С друге стране, било би претерано ако бисмо им горким речима пребацили због такве врсте одлучивања, разумљиве и чак неизбежне у амбијенту који је имао јасно кристалисан национални идентитет и који је био упућен на то да својим проблемима тражи лека пре свега сопственим средствима. Сасвим је друкчији био положај и стил Загреба чији је већ први потез у народном препороду — напуштање хрватског имена и кајкавског књижевног језика — био диктиран осећањем сопствене недовољности и свешћу о потреби повезивања с другима. Та ће се разлика у приступу наставити и доцније у политици књижевног језика: Срби, уљуљкани тиме што имају своју државу, пуштаће књижевни језик да се развија спонтано, а Хрвати, са чулом изоштреним у аустроугарској политичкој клацкалици народâ, стално ће подешавати свој књижевни језик потребама које проистичу из односа према околном свету, пре свега према самим Србима.

Једине крупније интервенције у вуковском књижевном језику код Срба остварене су за Вукова живота и потичу од самог Вука. Године 1836. он је увео писање сугласника *х* и у домаћим речима (а не само у страним), а 1839. уклонио је јекавско јотовање у групама *тј* и *дј*, враћајући примере као *ћерати* или *ђеца* на старије гласовне ликове типа *тјерати*,

дјеца. У оба случаја Вук је свесно архаизирао језик и повећао степен његове граматичке правилности, приближавајући га уједно другим словенским књижевним језицима, а нарочито језику дубровачке књижевности, и уопште језику „браће римскога закона“. Вукова схватања о народној основици књижевног језика обавезивала су га да своје потезе оправда присуством датих двеју особина у народним дијалектима, и он је одиста навео дубровачки говор и говоре босанско-херцеговачких муслимана по градовима (а у погледу *х* и изговор у деловима Црне Горе). И овде је Вук умео да се отргне од верске ограничености која је тада још увек тешко притискивала српске духове, неповерљиве због честих покушаја унијаћења у претходном периоду. Овако моделирана ијекавица постала је убрзо књижевни језик Срба у западним крајевима који су, и сами ијекавци, прихватили Вуков језик без транспозиције на екавски изговор.

И код Хрвата је усвајање штокавског књижевног језика ставило на дневни ред питање наречја. Додуше, илирски правопис је једним соломонским решењем, увођењем знака *ě* преузетог из чешке латинице, уклонио тешкоће око писања јата, али тиме није избрисан и проблем изговора тога знака. Теоријски, илирци су допуштали три или чак четири разна изговора, али су у пракси све више давали предност ијекавици коју је још 1832. употребио гроф Драшковић. Има у том загребачком усвајању ијекавице нечег маркантног, наоко чак парадоксалног. Наиме на земљишту тадашње Хрватске ијекавски су говорили само Срби и, ту и тамо, Хрвати у њиховом суседству и под њиховим утицајем. Крајеви где католички живаљ аутохтоно у већој маси говори ијекавски — дубровачко приморје, делови централне и источне Босне итд. — били су далеко изван граница Хрватске. Па и у тим удаљенијим крајевима католици с ијекавским дијалектом нису нарочито бројни. Њихов удео међу католицима нашег језика не премаша једну десетину. Највећи део штокаваца католика има икавске говоре, па је и међу самим илирцима било таквих икаваца (Вјекослав Бабукић, Игњат Алојзије Брлић), али њихов говор није био узет као узор. Победили су, очигледно, други мотиви. Драшковић је своје ијекавско (тачније *ие*-кав-

ско) писање 1832. објашњавао тиме што је тај дијалекат обичан „у писмознању старинскому“ и што је „пунији“. Први аргумент се односи на дубровачку књижевност, при чему се занемарује богата икавска (додуше претежно чакавска) литература некадашње млетачке Далмације, а такође и велики удео икавских елемената у језику ране дубровачке поезије. Други аргумент, о „пунођи“ ијекавског изговора, крије у себи свакако и интуитивну спознају да једино тај изговор чува гласовни идентитет јата који је у екавском односно икавском изговору избрисан једначењем са *е* односно *и*. На тој су се спознаји заснивали и савети које су илирци ускоро почели давати о томе да треба бар у читању „приучавати се“ ијекавском изговору, „за мођи лагље упазити, где се ě писати има“. Драшковић је међу своје разлоге уврстио и распрострањеност ијекавице, наводећи дуг списак крајева где се она употребљава. Знања о нашим дијалектима била су тада рудиментарна те нас неће зачудити што је Драшковић обухватио и области у којима се не говори ијекавски, као и такве где ијекавски говоре углавном Срби. Он, уосталом, није бежао од позивања на изговор православних; у његовом набрајању нашла је место и Црна Гора. Од других разлога могли су на илирце деловати и постојање Вуковог језика, као и богатство народне поезије у Вуковим збиркама. Поближе утврђивање стварне историјске улоге сваког од ових момената било би задатак достојан детаљне студије. Али једно је јасно: са гледишта политичких интереса снага које су стајале на челу друштва у Загребу, срећнији се избор није могао учинити. Свакако је био у праву Д. Брозовић (Коло 1963, стр. 613) кад је истицао као побуду „натјецање у крајевима за које није било у почетку јасно хоће ли се окупити око ове или оне националне језгре“. Осим тога драгоцено је било премошћавање разлике према Србима у Хрватској. Прихватањем штокавског ијекавског дијалекта којим они говоре избегнута је опасност да се на тлу Хрватске конституишу две одвојене књижевности са два типа књижевног језика.

Нашавши се на заједничком тлу штокавске ијекавице, Вук и илирци су почели размишљати о потпунијој унификацији језика и правописа. Вук је 1845. формулисао тај идеал

овако: „Ми сви ваља да се трудимо, дотле да дотјерамо, да нам језик у књигама буде тако једнак, да се свака књига може од слова до слова прештампати од Латинскијех слова Славенскима и од Славенскијех Латинскима, па ћемо онда (и *само* онда) бити један народ и имати једну књижевност...“ На другој страни такав је програм био врло спремно прихваћен: већ 1846. категорички га подржавају Бабукић и Шулек. Између Вука и илираца створио се однос пун пажње и узајамног поштовања. Чак и њихове полемике, којих је такође било понекад, одишу тоном уздржаности какав ћемо узалуд тражити у расправама које је Вук водио са својим српским сународницима. Сарадња је доживела врхунац у бечком Књижевном договору 1850, том конкретном нацрту физиономије заједничког књижевног језика и правописа који би претворио у стварност маштање о директној узајамној транслитерацији текстова писаних латиницом и ћирилицом. Додуше, овај договор није одмах и остварен, и то из два разлога. Вук и његов млади сарадник Даничић, који су од Срба потписали документ, нису у то доба имали стварне власти над српским књижевним језиком, а с друге стране од илираца, који су у Хрватској господарили књижевном сценом, међу потписницима су се нашли само људи од другостепеног утицаја, док је сам Гај сачувао резервисан став. Од илираца је договор захтевао сувише концесија да би било могуће учинити их у једном даху. Па ипак, тај текст је остао делотворан као програмски манифест од пресудног значаја за правац акције у потоњем периоду.

Друга половина XIX века била је у Хрватској раздобље сталног присуства теме о књижевном језику и правопису, у средишту пажње јавности. Негде на почетку те епохе дошло је до великог раслојавања међу онима који су водили реч у језичким питањима. Деценије су прошле испуњене борбом између разних струја да на крају столећа остане на попришту само једна тенденција, и с њоме дефинитивно уобличена основица модерног књижевног језика код Хрвата, идентична, уосталом, с вуковском базом књижевног језика код Срба.

Традиција илирског покрета била је оличена у Загребачкој школи у којој је главну реч повео Адолфо Вебер Ткалче-

вић, веран идеалу заједничког књижевног језика за Хрвате, Србе и Словенце. С овом средњачком струјом сукобљавали су се, с оба бока, екстремнији ставови. Још од 1844. трајао је спор са задарским списатељским кругом окупљеним око *Зоре далматинске*. Ти браниоци традиционалног икавског књижевног језика Далмације, предвођени Антом Кузманићем, стојећи на регионалним и искључиво католичким позицијама, одбацивали су „рогато ě", а поготову ијекавски изговор, за који су наглашавали да је особина „слидитељах одципљене Церкве източне". С изолационистичког стајалишта, надахнут отвореном мржњом према Србима, грмео је и Анте Старчевић, али је однекуд писао штокавски екавски — он једини међу Хрватима. Отелотворење супротног екстрема био је Фран Курелац, доминантна фигура Ријечке школе, такође особењак и полемичар издашан у поругама за опоненте, али широко словенски оријентисан. Вештачки створени језик његових списа, на штокавској основи а прошаран архаизмима и чакавизмима, претендовао је да постане заједнички књижевни језик Јужних Словена, и чак да ове приближи Западним и Источним Словенима.

Ниједан од екстремних праваца није имао будућности. Задарска сепаратистичка струја, урањајући све дубље у бесмисао једне провинцијалне платформе, угасила се сама од себе. *Зора далматинска* је објављивана час икавским, час ијекавским наречјем, у зависности од смењивања личности на положају уредника, све до 1866. кад је изашао последњи икавски писани број. Солуција коју је понудио Старчевић била је унапред осуђена на пропаст због своје унутрашње противречности. Штокавска екавица је, наравно, имала једно озбиљно преимућство: била је потенцијални мост ка Србима у Војводини и Србији, али управо то није била жеља Анте Старчевића ни оних који су слушали његов глас. С друге стране, Курелчев романтични покушај био је анахроничан у време кад су словенски књижевни језици увелико били конституисани. Све је јасније постајало да су се и Словенци одлучили за посебан пут. Тако је Курелчев књижевни језик умро са самим Курелцем 1874.

Кроз педесете и шездесете године, после заједничког ратовања 1848-9, трајали су услови повољни за хрватско-српску сарадњу. У Хрватској ступају на сцену Штросмајер, Рачки и Јагић. Југославенско име, и у односу на језик, често је у употреби. Оснива се Југославенска академија знаности и умјетности у коју долази да ради, на позив из Загреба, највећи српски филолог Ђуро Даничић. Са разних страна се понавља како су Хрвати и Срби „један народ“ који има или бар треба да има и „један језик“. У доба огорчене борбе хрватске Народне странке против Пеште и Беча слога са Србима била је императив тренутка. Борци за хрватска национална права могли су имати као савезнике Србе у Хрватској само уз поштовање њихових права. Из коректног односа према Србима потекао је и израз „хрватски или српски језик“ који Рачки употребљава још 1861, да га затим усвоји хрватски Сабор 5. јануара 1867. гласајући огромном већином за законску основу по којој се „језик хрватски илити српски изјављује језиком службеним у тројединој краљевини, а свакому је просто служити се писмом латинским илити кирилским“ (уосталом још 1861. била је издана Вуку Караџићу ћириличка диплома почасног грађанина града Загреба). Све је ово стварало атмосферу за даље језичко и правописно уједначавање у хрватско-српским релацијама.

Прве су се на удару нашле оне правописне појединости којима се загребачки узус разликовао од Вуковог и од захтева Бечког договора. Писање „рогатог“ *ě*, тог неутралног знака за јат који је имао сврху да помири различита допуштена читања, било је изгубило сврху уопштавањем једног од тих читања, ијекавског. Била је сазрела и свест о излишности писања *ѐр* уместо вокалног *р* (*сѐрце, пѐрви*). Лингвистичка дискусија је показала да употреба наставка *-ах* у генитиву множине именица (*отацах*) нема историјског оправдања, као што га нема ни у живом говору. Додуше, ниједна од тих трију корекција није спроведена без дуге борбе; у сва три случаја коначној победи вуковских начела претходио је период колебања и збрке. За рашчишћавање схватања највише је учинио чувени Ватрослав Јагић, лингвист и интелектуалац широких хоризоната, формиран у Бечу као ученик Франа Миклошича,

блиског Вуку и Даничићу по личним контактима и многим схватањима. Није остала без учинка ни делатност Даничићева у самом Загребу. Његова је заслуга што је велики Рјечник Југославенске академије почео излазити адаптираним Вуковим правописом. Ускоро се на хоризонту појавила и нова генерација хрватских вуковаца на чије је чело стао неуморни Томо Маретић.

Као и код Срба коју деценију раније, и код Хрвата је од седамдесетих година почело освајати уверење да се из језичке и правописне анархије може изаћи само доследним прихватањем Вука. Вуково решење је било једно и стамено, док је солуција ван Вука било мноштво, тако да је писац увек могао бирати своју личну формулу, помало слично некадашњим славеносрпским списатељима од којих је сваки стварао сопствену мешавину црквенословенског и народног језика. Уз то су Вукова решења фасцинирала чврстом унутрашњом логиком, док су друге комбинације носиле у себи елементе компромиса и крпарења. Најзад, језик Вука, Даничића и Вукових народних песама пружао је једини класичан узор на који су се могли ослонити писци чије је осећање за штокавски књижевни језик било несигурно, било због њиховог кајкавског или чакавског порекла, или због изложености у младости утицају немачког језика, тада још увек широко распрострањеног по хрватским градовима (и често наметаног школама у Хрватској). Све је ово давало маха походу Вуковог језика у Хрватску. Постепено су усвојени и изједначени облици датива, локатива и инструментала множине на *-ма (женама, селима)* место архаичних облика типа датива *женам, селом*, локатива *женах, селих* и инструментала *женами, сели.* Тако је граматички и гласовни систем тршићког говора из доба Вуковог детињства постао и систем књижевног језика у Хрватској — с изменама ограниченог домашаја које углавном потичу од самог Вука. Године 1889. хрватска влада је поверила Ивану Брозу израду новог званичног хрватског правописа у духу Вуковог фонолошког принципа. Објављивањем тога правописа 1892. борба је била завршена. Остајало је да се комплетира серија основних језичких приручника. Монументална Маретићева *Граматика и стилистика хрватскога или*

српскога књижевног језика изашла је 1899, а двотомни *Рјечник хрватскога језика* Броза и Ивековића 1901. године. Оба дела, заснована претежно на језику Вука, Даничића и Вукових народних умотворина, доживела су, поред крупних похвала, и оштре критике због занемаривања хрватског језичког блага. Та су пребацивања била добрим делом оправдана, нарочито у погледу *Рјечника* Броза и Ивековића, који је пропустио да обухвати мноштво речи сасвим обичних у књижевном језику те епохе. Али, с друге стране, критичари су заборављали, и често заборављају и данас, да су састављачи *Рјечника* и, нарочито, *Граматике*, своја дела подешавали према постављеном циљу. А тај циљ није био да се прикаже пресек, већ да се пружи узор. Таква је намена ограничавала могућност црпења материјала из других извора који се разликују од грађе прихваћене као модел.

У међувремену се општа клима односа између Хрвата и Срба увелико била погоршала. Вештој аустријској политици успело је да посеје заваду. Лавовски удео у томе имала је аустријска окупација Босне и Херцеговине 1878. године, после српских устанака и ратова Србије и Црне Горе са Турском вођених тим поводом. Још исте године хрватски Сабор се обратио цару Фрањи Јосифу с предлогом да се припреми присаједињење Босне и Херцеговине Хрватској. Цар је из својих разлога одбацио ту иницијативу, али су последице по односе између Срба и Хрвата остале неизбрисане, утолико пре што су за време босанског устанка у Хрватској по налогу из Беча хапшени Срби устанички симпатизери, и што се после окупације распламсала борба око позиција у Босни и Херцеговини. Није остала без одјека ни папска енциклика Grande munus која је отворила офанзиву католичке цркве против православља, а поготову је тежак био одјек изјава неких посланика у Сабору да у Хрватској нема Срба и укидања аутономних верских школа у којима су Срби гледали гарантију своје националне индивидуалности. Несрећно је дејство имао и успон Странке права чији је идеолог Старчевић проповедао непријатељство према „пасмини славосербској у Херватској“, а није остало без ефекта ни настојање реакционарног бана Куена Хедерварија да против праваша искористи српске гра-

ђанске странке. Углед Срба страдао је и због неславне аустрофилске политике последњих Обреновића. Заоштравaн писањем штампе на обема странама, антагонизам је кулминирао у уличним изгредима против Срба у Загребу 1902. године. Па ипак, све то није омело процес све доследнијег усвајања вуковског књижевног језика у Хрватској. Ова истина само на први поглед може изгледати неприродна. Јер започети процес је одговарао тежњама и присталица и противника братства, разуме се, из различитих разлога. Они који су желели пенетрацију у Босну и однарођавање Срба у Хрватској могли су бити само задовољни тиме што је књижевни језик Хрвата стицао обличје које је повећавало његову прихватљивост управо у тим срединама.

Конвергентни развој књижевног језика Срба и Хрвата у XIX веку привлачи пажњу као историјски изузетак; иначе је код Словена у XIX и XX веку доминирала тенденција цепања и повећања броја књижевних језика. Међутим уједначавање гласовног и морфолошког система као и ортографских норми крајем XIX века није ни издалека значило пуно поистовећивање свих појединости у српскохрватском књижевном језику. Остао је знатан број разлика у речничком фонду. То је домен сувише опсежан да би се могао сав обухватити неком намерном кодификацијом — осим што није ни било озбиљнијих покушаја да се то учини. Тако су створени феномени који се данас обично називају варијантама нашег књижевног језика.

Лексичке неједнакости између најизразитије поларизованих варијаната, чији се фокуси подударају са главним градовима Србије и Хрватске, у ствари су само у ретким случајевима одсјај разлика у речничком саставу народних говора на истоку и западу. Тако на једној страни стоје изрази као *ћурка, хлеб, недеља* или *седмица, гвожђе, пацов, владика, крст*, а на другој такви као *пура, крух, тједан, жељезо, штакор, бискуп, криж* (додуше и неки од ових примера се своде на неједнаку терминологију двеју цркава). У релацијама као *друм/цеста, зејтин/уље, сирће/оцат, комшија/сусјед, џак/врећа* огледа се, осим делимичних дијалекатских разлика, и различит однос двеју средина према позајмљеницама, пре

свега према турцизмима, што уосталом не смета домаћим речима у појединим оваквим паровима да се све више учвршћују у употреби и на истоку. Међутим, главнина постојећих лексичких неслагања у књижевном језику нема ничег заједничког са стародавним разликама међу народним дијалектима. У својој огромној већини та су неслагања деца XIX и XX века, произашла из живота самог књижевног језика, из потребе да се он стално проширује новим речима за нове појмове и ствари које уноси напредак културе и цивилизације. Терминологија готово свих струка развијала се на обема странама мање-више независно. Два главна културна центра живела су довољно изолована један од другог да би се термини, кад затребају први пут, стварали — а то у ствари значи преузимали из страних језика или преводили — на свакој страни засебно, без проверавања да ли је већ неко у „оној другој" средини покушао да реши исти задатак (а, свакако, понекад и без психолошке спремности за усвајање тамо нађене солуције). Тако су настали дуги низови парова као *позориште/казалиште, представа/предоџба, утисак/дојам, надлештво/уред, облакодер/неболер, воз/влак, колодвор/станица, течност/текућина, притисак/тлак*. Врло често је распоред оваквих синонима потпуно случајан: нема дубљег разлога због којег би термин А морао бити српски, а термин Б хрватски, а не обратно. Међутим у другим примерима двојства лако ћемо уочити одјеке ширих тенденција у терминолошкој политици или терминолошким навикама. Хрвати су, слично појединим другим народима на тлу некадашње Аустрије — Чесима, Мађарима, Словацима, Словенцима — изградили пуристички однос према туђицама, у настојању да свој језик сачувају од страних елемената, за које су веровали да затамњују национални идентитет. Овај став, потекао из осећања угрожености пред Немцима, водио је чишћењу језика од германизама, али и избегавању такозваних интернационализама, махом термина сачињених од грчких или латинских корена или раширених из неког западног модерног језика. Знатно друкчији био је пут којим су пошли Срби. Удаљенији од непосредне опасности германизације, они су сачували и већу спремност да се прихватањем међународне лексике укључују у простране

културни круг европских народа. На тај начин створене су двојности као *директан/изравано, систем/сустав, карактеристика/значајка, музика/глазба, телеграм/брзојав, адвокат/одвјетник, фирма/твртка, фабрика/творница, машина/строј, штампа/тисак, гас/плин, магацин/складиште, апотека/љекарна, инсект/кукац, фудбал/ногомет* (запазићемо, уосталом, да је и ту честа појава да се на једној од двеју страна употребљавају оба термина, као синоними или са значењском диференцијацијом). У овом материјалу изрази обичнији на хрватској страни најчешће су кованице или позајмљенице из чешког језика. Прилив чешких речи пада претежно у другу половину XIX столећа, у епоху благотворне узајамности међу Словенима хабсбуршким поданицима. Оно што су били постигли Чеси, као најодмаклији у развоју културе, постајало је резервоар из којега су црпли и остали. Преузимање готове чешке речи, макар она и не била саграђена по правилима структуре нашег језика, значило је ослонац на своје, словенске изворе у отпору туђинском притиску. (Уосталом и у претходном периоду прихватање чешких тековина донело је Хрватима драгоцен добитак: Гај је од Чеха пренео тип латинице обогаћене употребом дијакритичких знакова, па и конкретна слова *š, ž, č* и *ě*; ускоро затим такву абецеду, „гајицу", преузели су и Словенци). За пресађивање чешких речи у књижевни језик Хрвата највише је учинио већ поменути Богослав Шулек, родом Словак, натурализован у Загребу, филолог и природњак, најагилнији трудбеник у подухвату формирања хрватске терминологије. Тај се подухват добрим делом реализовао у планским захватима серијског стварања термина — за разлику од развоја код Срба, превасходно стихијног, спонтаног и постепеног. Додуше, многе од кованица не увек успело сачињених у Шулековом „знанственом називљу" нису биле прихваћене и одавно су заборављене: *приесребрун, сјегураоство, најбољак, радивник, паровозич, тезич, садрж, сјемиште* итд. Нису били боље среће ни неки од чешких израза који су се нашли у Шулековом речнику нашег језика, а које наш данашњи читалац зна углавном само из Јонкеових радова о овоме: *битословље, длажба, хвост, иноразовац, повјетрун, пружност, велриба, враска* и сл. Па ипак, кудикамо је

важније то да су многе Шулекове речи обогатиле терминолошки фонд нашег језика, и то не само хрватски, него, тихим продирањем, и српски. Широка публика и не слути колико је данас обичних речи лансирао Шулек пре једног столећа, било да су оне кованице (*бројка, претплатник, струјомер, здравствени, латица, пустолов* итд.) или позајмљенице из чешког (*погон, одраз, појам, проневера, важност, котва, снимак, живаљ* итд.). Наравно, неће нас изненадити присуство код Хрвата и појединих речи чешког порекла које нису у истој мери одомаћене и код Срба (*бајослован, крајолик, становит, покус, наклада* итд.). Исто је тако разумљиво то што на истоку има доста речи захваћених из руских и црквенословенских извора које нису обичне и на западу (*виновник, дејство, подозрив, убедити, предострожност, превасходан*). У оваквој поларизацији лако уочавамо последице географског положаја и верских и политичких повезаности, па чак и разлику у фреквенцији непосредних људских контаката.

Лексичким неслагањима међу варијантама која се тичу целе речи придружују се она која погађају само неки детаљ у саставу или гласовном лику речи. И ту ћемо наћи само мали број рефлекса дијалекатских особености. Тако постоји неколико речи где на истоку стоји *в* или *ј* на месту *х* које се чува на западу: *дуван/духан, сув/сух, кијавица/кихавица* (додуше ни овде контрастни однос није увек апсолутно остварен). У другим примерима крајње *л* се стопило са претходним *о* на истоку, али не и на западу: *со/сол, го/гол, сто/стол.* Обе ове појаве, остварене у уском броју примера, имају сличне корене у народним говорима. Гласовни ликови обични на истоку у ствари су типични штокавски, док они који се употребљавају на западу одговарају углавном чакавској и кајкавској дијалекатској стварности, као и оној у појединим штокавским говорима у западнијим пределима. Знатно је разноврснији материјал који сведочи о посебним путевима културне историје. Однос *шт/ћ* у *оишти/опћи* и *свештеник/свећеник* одражава јачу меру црквенословенског утицаја на православном истоку, уз чување специфичних српскохрватских резултата гласовног развоја на западу. Дублетне форме са односима *к/ц* (*кентаур/центаур, Кипар/Ципар, океан/оцеан*),

х/к (хирург/кирург, хаос/каос, хемија/кемија, хлор/клор) и *т/ц* (у суфиксу *-атија/-ација: дипломатија/дипломација, аристократија/аристокрација)* одају трагове латинско-немачког односно италијанског изговора грчких речи који се одомаћио на нашем западу, док се на истоку верније репродукује изворна грчка фонетика. Али зато се у дублетима са *в/б (варварски/барбарски, Византинац/Бизантинац, Вавилон/Бабилон)* у облицима источне варијанте огледа византијска гласовна реализација грчког језика, насупрот неизмењеним старогрчким облицима са б који су још у античко доба преузети у латински језик, да касније стигну к нама преко западне Европе. Сличну историјску позадину имају двојни облици са *и/е* и *ј/х (катихета/катехета, Јерусалим/Јерузалем, јелински/хеленски, Витлејем/Бетлехем).* Немачког је порекла глас з који на нашем западу стоји према „источном" *с* у понеким речима латинског порекла као *инсистирати/инзистирати, консултација/конзултација.* Уосталом, сваки од ових односа тиче се у ствари невеликог броја дублетних парова. Нешто је шири обухват извесних феномена у области творбе речи. Иза неједнаке распрострањености двају глаголских суфикса опет стоји уклапање у шире културне сфере, средњоевропску односно балканску. На западу су глаголи на *-ирати* обичнији него на истоку *(организовати/организирати),* док глаголи на *-исати* припадају претежно лексичком фонду источне варијанте *(дефинисати/дефинирати).* Први од ових двају наставака је немачког порекла, а други грчког. На домаћем тлу, али углавном у крилу самог књижевног језика, израсли су односи као *аутобуски/аутобусни, телефонисткиња/телефонистица* или *сарадник/сурадник.* Најзад ту су и расути мање-више изоловани лексички примери раскорака у неком гласовном или творбеном детаљу, или у граматичком понашању појединих речи: *историја/хисторија, италијански/талијански, офанзива/офензива, август/аугуст, одбрана/обрана, фронт/фронта, територија/териториј, регион/регија, Румунија/Румуњска, продавац/продавач, продавница/продаваоница, лекар/лијечник,* глагол *требати* у безличној употреби/*требати* у личној употреби, *ко/тко, коме/кому, шта/што* — и опет,

наравно, уз честу појаву паралелног присуства обају облика у једној од двеју средина.

Између двеју основних варијаната српскохрватског књижевног језика у ствари нема правих гласовних и граматичких супротности, слободних од лексичких ограничења, с јединим изузетком односа између екавице и ијекавице чија граница, међутим, иде сасвим посебним географским правцем, будући да се и велики део Срба служи књижевним језиком ијекавског изговора. Међу граматичким особинама обично се наводи доследнија употреба инфинитива на западу, у контрасту према напоредном јављању инфинитива и презентских конструкција са *да* на истоку (*ја ћу урадити* поред *ја ћу да урадим*). Али ту неслагање није апсолутно јер је солуција обична на западу употребљива и на истоку. Исто тако само је релативне природе разлика у погледу ређе или чешће употребе наставака просте придевске промене у неким падежима (*затекли га живог* обичније на истоку / *затекли га жива* обичније на западу).

Све ово, кад се сабере, и нарочито онда кад се сабере, показује да је домашај различитости међу варијантама у ствари ипак умерен. Неподударности се тичу по правилу лексике, слоја у језичкој структури који је најближи површини система, а унутар саме лексике оне скоро уопште не задиру у основни речнички фонд, већ остају у његовим површинским слојевима, оним сразмерно скорашњим и који се најбрже мењају с променама у цивилизацији. Овакве разлике не стварају озбиљних препрека споразумевању; сметње могу бити више психолошке, инспирисане евентуалним емоционалним односом према „оној другој" варијанти. С друге стране, узајамна отвореност варијаната омогућује сталну циркулацију речничких освежења и богаћење језика путем семантичке и стилске диференцијације синонима.

Неједнакости међу варијантама нашег књижевног језика ниуколико немају домашај који би давао повода да се оне сматрају различитим језицима. Не постоје на свету два језика која би се тако мало разликовала као „хрватски" и „српски", па чак ни два језика која би се разликовала *мало* више, а не *много* више него варијанте нашег књижевног је-

зика. Распон дивергенција у нашем случају уклапа се, у својој укупности, у варијационо поље у којем се крећу неслагања међу варијантама других књижевних језика. Разлике у изговору код нас су много мање него на пример међу варијантама енглеског књижевног језика у разним земљама где се тај језик употребљава, али су зато лексичке разлике код нас нешто веће. Још ћемо јасније схватити ограниченост наших варијантних разлика ако их одмеримо у домаћим, на пример интерним хрватским поређењима. Те су разлике неупоредиво мање од раскорака међу појединим народним дијалектима којима говоре Хрвати, чак и међу појединим локалним говорима унутар штокавске, или унутар чакавске, или унутар кајкавске групе. Чакавац са Лошиња и чакавац из околине Сплита теже ће се споразумети, ако говоре сваки својим наречјем, него носиоци двеју варијаната књижевног језика. Исто тако, данашње неподударности међу варијантама мање су од дистанце између књижевног језика у Хрватској пре једног столећа и овога данас. Штавише, раскорак између норме књижевног изговора у Загребу и њене реализације у говору загребачке интелигенције већи је од неслагања између београдске и загребачке верзије гласовне норме. Типични образовани Загрепчанин и у свој изговор књижевног језика уноси регионалне особине које се своде на неразликовање неколико фонетских категорија. Тако он не прави дистинкцију између *ч* и *ћ*, ни између *џ* и *ђ*, ни између кратких и дугих ненаглашених самогласника, па чак ни између силазних и узлазних акцената. Ове особине изостају доследније само код две социјалне скупине: слободни су од њих многи дошљаци из крајева са друкчијом дијалекатском базом, а превазилазе их језички професионалци, такви као што су лингвисти и, делимично, спикери и глумци. А збир тих унутарзагребачких различитости својим значајем за језички систем очито далеко надмаша укупност варијантних гласовних дивергенција чак и ако ту укључимо све лексичке случајеве, а, наравно, и екавско-ијекавски контраст. Уосталом, овде је реч о *књижевном* језику какав се данас говори у Загребу; просечан Загрепчанин у кући и у кругу пријатеља употребљава кај-

кавско наречје чије су специфичности, наравно, још кудикамо веће (и које је, поред свега осталог, екавско).

Супротност између београдске и загребачке стварности књижевног језика ублажена је и присуством прелазних ситуација у међупростору. Црна Гора се служи јекавском верзијом источне варијанте, с минималним бројем одступања у још понеком детаљу. У Босни и Херцеговини јекавица се комбинује са лексиком у којој коегзистирају источни и западни елементи, најчешће као синоними или дублети, пружајући појединцу могућност да се сваки пут одлучи за једну или другу алтернативу. Извесни феномени дају ипак повод за опсервацију да источни елементи унеколико претежу: тамо нису уобичајене форме као *тко* место *ко*, имена месеци као *сијечањ*, *вељача* итд., а такође ни правописна солуција *писат ћу* место *писаћу*. Данашњу слику варијације у тој републици допуњује податак да поједини писци у неким својим делима пишу екавски. У самој Хрватској Срби се у својим публикацијама служе, наравно, јекавицом, али са мање лексичких различитости према истоку, а поготову без оних елемената који данас чине наглашену хрватску специфичност. Ипак, разлика према књижевном језику самих Хрвата у Хрватској доскора је остајала у сенци општег става прихваћеног у Хрватској да су хрватски и српски један језик, а да у њему постоји легитимно место за варијацију у појединостима. Под таквим околностима нико није био заинтересован да истражује или формулише ове неподударности и оне су остајале на нивоу нијансе, без заоштрене поларизације.

Слика унутрашње диференцијације нашег књижевног језика коју смо овде разгледали уобличила се углавном пре краја XIX века. Отада до данас језички односи нису претрпели битних измена. Захваћене игром разносмерних процеса, варијанте су се у исти мах и приближавале, под снажним међусобним утицајима, и удаљавале, уношењем нових термина независно на обема странама, а ређе и свесним настојањем неких чинилаца у Хрватској да се осигура што изразитија посебност тамошњег типа књижевног језика. Било је, наравно, и нешто развоја ван терминологије. Он је у Србији текао спонтаније, живље, без побожне верности свакој поје-

дности Вуковог језика, док се у Хрватској изградио однос стриктног поштовања вуковских норми. Оваква разлика се појавила због тога што се у Хрватској глас „језичних савјетника" увек радије слушао, а и зато што се осећало да би на кајкавском или чакавском тлу попуштање стихији развоја свакодневног говора предубоко засекло у лик књижевног језика. У Босни и Херцеговини су се, опет, стално преплитали елементи уношени с једне и с друге стране. Периоди од 1878. до 1918, када је онамо улазило аустријско чиновништво и његов службени језик, и од 1941. до 1945, кад је усташка власт спроводила своју политику, пружили су нарочито снажне импулсе западној лексици, изазивајући понекад и одбојне реакције, као што је била она Кочићева. С друге стране, југословенска администрација између два рата фаворизовала је у својој употреби елементе источне лексике. У целини се, међутим, та област налази у изузетно срећном положају да свој израз богати из обају извора, придружујући те тековине раскошном фонду сопствене језичке баштине.

Али вратимо се, после овог екскурза у правцу садашњице, нашем разговору о прошлости.

Прве године овог столећа затекле су Српство раскомадано безбројним политичким границама и изложено сталним националним губицима. Расло је сазнање да се истурени делови српског народа могу спасти само уједињењем Срба. А да би оно постало стварност, ваљало је срушити две царевине. Сама Србија, стешњена између тих царевина и угрожена у свом опстанку, а све свеснија задатка да извојује уједињење, доживела је препород о каквом се под Обреновићима могло само маштати. С већом политичком слободом пошли су у корак и економски напредак и процват културе и кристализација свести о јавној одговорности. У жижу опште пажње доспели су, на дотад невиђен начин, неизвршени национални задаци. Снаге су се почеле удруживати у координиран напор да се подигне сопствени ниво и да се омогући ослобођење сународника јужно, западно и северно од преткумановских граница. Тај напор и политичко и културно буђење Срба ван Србије узајамно су се потхрањивали. Углед Србије, сада кад је она носила ореол слободе, растао је посвуда. Све

се то срећно коинцидирало с променом политичке климе у Хрватској. Разочарани приликама у Аустроугарској, где се политичка распарчаност хрватских земаља настављала упркос стално понављаним захтевима за уједињењем, и где су се Беч и Пешта у борби против хрватског национализма сваки час машали насиља и изигравања демократије, напреднији Хрвати су се поново окретали сарадњи са Србима. Организује се Хрватско-српска коалиција која нагло избија на чело међу странкама у Хрватској. Интензивирају се културне везе с Београдом, помишља се на издвајање југословенских земаља у Аустроугарској у посебну јединицу на тријалистичкој основи, али све више и на уједињење са Србијом. Српске победе у балканским ратовима биле су радосно поздрављене; нарочито је омладина била понета валом одушевљења. Иако је међу загребачким и београдским концепцијама југословенства било понекад и разлика, нарочито у погледу устројства будуће заједнице и у погледу релативне улоге појединих центара, стоји чињеница да је то било доба кад су се старе предрасуде повлачиле пред налетом нове ширине хоризоната — и нових илузија.

У предратној Србији, национално и верски хомогеној, југословенство није имало тако дубоке корене као у „тројед-ној краљевини" Хрватској чији је етнички састав био сложенији и чију је политичку мисао формирало мучно натезање у аустроугарском конгломерату народносних и државноправних јединица. Тако је и сада, као у Вуковим и Даничићевим временима, идеја зближавања са западним суседима нашла упориште у интелектуалним врховима српског друштва. За улогу стегоноше нове, проширене националне концепције био је потребан формат и темперамент једног Скерлића. А Скерлићев ауторитет осигуравао је брзо продирање тога схватања у кругове младих и жељних напретка. Човек од акције, Скерлић је замислио и конкретне кораке да се премосте препреке које су сметале културном уједињењу Срба и Хрвата. У оном еуфоричном тренутку после победа у балканским ратовима, кад су се замагљивале границе између визија и могућности, Скерлић је изашао с предлогом о екавској латиници као солу-цији за цело српскохрватско подручје. Знајући да нема спо-

разумевања без обостраних уступака, он је био спреман да као Србин жртвује ћирилицу ако би западни крајеви напустили ијекавски изговор књижевног језика. Нема сумње да би таквом заменом сви много добили у културном потенцијалу, иако би то морало бити плаћено тренутним потресима, додуше много већим тамо где би се мењала азбука него тамо где би се комплекснија замена јата напуштала у корист простије и лакше савладљиве. Међутим, далековиди Скерлић је губио из вида непосредније присутне околности због којих је остварење његовог предлога било немогуће. Традиције и навике биле су већ сувише дубоко укорењене, осим што ни неповерење на обема странама није било сасвим заспало. Књижевни језик или азбука могу се мењати коренитим захватом само онда кад је њихова употреба привилегија уског круга образованих, док велика већина народа живи у неписмености и говори дијалектом. А у тренутку Скерлићеве анкете писменост је већ била зашла дубоко у народ. Ако реалистички сагледамо резултате те анкете, нећемо се зачудити што Скерлићев предлог код једног дела учесника није нашао подршку, него пре томе што су се ипак тако многи изјаснили позитивно. Данас схватамо да то сведочи само о изузетности тренутка кад је анкета спроведена.

Резултати Скерлићеве анкете изгубили су актуелност и смисао у вихору првог светског рата. После победе на српској страни више није било воље да се напушта ћирилица, утолико пре што је под аустријском окупацијом Србије и она била прогоњена, а и на хрватској страни је у новим приликама брзо нестало расположења за унификаторске подухвате, па се оних неколико књижевника који су били прешли на екавско писање убрзо вратило ијекавици.

Југословенску државу међуратне епохе притискивала је, као прародитељски грех, трагична фикција да су неколико народа један народ. Уз то је та држава била оптерећена и грешкама и сагрешењима владајућих, и њиховим несхватањем шта значи етнички хетерогена земља, и тешким неспоразумима међу народима различитих искустава и менталитета, и социјалним недаћама и неправдама, и лошим режи-

мима и лошим временима која су и свугде у суседству доносила лоше режиме.

Од самог почетка трајао је дијалог глувих, између једних који, у домаћинској традицији своје историје, нису могли замислити отаџбину друкчије него као монолитну целину, и других које је прошлост била научила да се интересују првенствено за дефинисање властитих права под заједничким кровом. Чак и кад се радило о поштеним људима и чистим намерама, ту је остајало широко поље за узајамно чуђење и љутњу. Уосталом, нису сви ни били добронамерни. Измењивале су се оптужбе због хегемонизма и сепаратизма, и једне и друге често тачне, па се онда на основу кривица политичких вођа ширило неповерење према једном односно другом народу у целини, да се затим то неповерење искористи као повод за ново заоштравање у ставовима и поступцима.

Општа тмурна клима није мимоишла ни српскохрватски књижевни језик. Запостављање западне варијанте у државној употреби изазвало је у Хрватској осећање да је нешто изгубљено. Ширио се утисак о угрожености, тако да су изјаве или иницијативе у смислу језичког приближавања неизбежно инспирисале одбрамбене ставове, наносећи штету место користи. На тај је начин у великој мери неутралисана добит коју је развој књижевног језика могао имати од тога што се огромна већина носилаца српскохрватског језика први пут у новијој историји нашла у границама исте земље, чиме су уклоњене препреке које су раније сметале узајамности чак и међу самим Србима или самим Хрватима издељеним границама између држава или бар државноправних формација.

Први крупнији заплети наишли су у вези с правописом. Пошто је Александар Белић 1923. изашао с ортографском реформом, и пошто је његов правопис код Срба прихваћен понајвише заслугом његовог огромног ауторитета (иако не без отпора), диктаторска влада је 1930, у замаху својих „интегралних" унификаторских тежњи, прегнула да уравна и правопис. Тренутак није могао бити несрећније изабран. Октроисано уједначавање унапред је изазивало огорчење у Загребу, без обзира на то какве је солуције у ствари нудило. А фронт је био чудно постављен: с једне стране Белић, ради-

калан вуковац, упорно одан Вуковим принципима због којих је мењао правила тамо где сам Вук није био доследан, а с друге стране Боранићев правопис, истрајно веран Вуку у конкретним решењима. Али у том тренутку једна од двеју вуковских концепција наступала је као српска, а друга као хрватска. И кад је ускоро затим нови званични компромисни правопис усвојио велики део Белићевих иновација, то је доживљено као наметање из Београда.

Образовање Бановине Хрватске 1939. омогућило је да се на њеном подручју одбаци заједнички правопис и поново уведе Боранићев. Али се талас повратног кретања није на томе зауставио. Кругови који су дошли на власт у Бановини поверовали су да је добро да се Хрвати језиком што више разликују од Срба. Има у националистичком тражењу језичких разлика по сваку цену нечег ирационалног и промашеног. Узајамна посебност српског и хрватског народа није заснована на језику; да је језик у питању, то не би ни била два народа, или би се још у прошлом веку штокавци, чакавци и кајкавци претворили у три посебне националне целине. Много су сложенији и дубљи историјски фактори који опредељују Хрвате и Србе као две нације, па стога није потребно скретати токове језичког развоја да би се потврдила национална индивидуалност једних или других. Вештачко подизање језичких преграда неминовно осиромашује обе стране одузимајући им могућност да се користе оним што је створио партнер — у књижевности, у усавршавању израза, у стручној литератури, у преводима са страних језика. Предвојити један књижевни језик значи оставити обе стране са преполовљеним публикационим потенцијалом. Али кад људима овлада анимозност или малодушна неверица у виталну снагу свог народа, они ће, у уверењу да га спасавају, чинити и оно што му наноси штету.

Број језичких стручњака ангажованих у кампањи око „разлика између хрватскога и српскога књижевног језика" у 1940. години није био висок, нити су то били највећи ауторитети тадашње загребачке лингвистике. Радило се о младим докторима наука који су том акцијом први пут дошли до речи пред јавношћу. Али иза акције је стајала ондашња упра-

ва Матице хрватске, и угледне новине Обзор, и цела ужарена атмосфера великог дела грађанског Загреба у оном тренутку ескалације од Бановине ка Независној Држави. Они који су о језику знали више и боље од барјактара кампање сматрали су да је мудрије ћутати, иако су почетнички неопрезни написи о разликама између двају „језика" остављали многе бокове отворене за критику, како у погледу теоријског приступа, тако и поводом појединости. У Загребу нико није опоменуо ауторе да може постојати и варијација у крилу истог књижевног језика, те да се свако постојање разлика не може узимати као доказ да су у питању два језика. Нико се није усудио рећи тим младим људима да су забраздили тврдећи да су *благдан, катедрала, латица, након (тога), некретнине, пилана, склад* или *течај* искључиво хрватске речи, а да су с друге стране за „српски књижевни језик" типичне форме као *близо* (док је „хрватски" *близу*), *бојно* слепило („сљепоћа за боје"), *бојсе* (а „хрватски" *можда, ваљда*), *дијање* („хрватски" *дисање*), *душ* („хрватски" *туш*), *двред* („хрватски" *двапут*), *цивцан* („хрватски" *врабац*) или *ђенијалан* („хрватски" *генијалан*). Било је злослутно то уплашено ћутање хрватских језикословаца, наговештавало је још тежа времена. Над Европом, па и над нашом земљом, надвијала се дуга сенка Адолфа Хитлера.

Под усташком владавином, док је зналачки подјаривана мржња урађала крвавим плодовима, пошло се даље и у насиљу над језиком. Државно *Равнатељство за промичбу* објавило је званичан списак проскрибованих „српских" речи, а истовремено су измишљане, у дугим фалангама, нове речи које су имале да учврсте осебујност хрватског језика. Токови историје потерани су уназад и у ортографији. Декретирање сапетог и непрактичног *кориенског правописа* није имало другог смисла ни сврхе него да буде још једна освета Караџићу и његовим сународницима.

Прилике после другог светског рата и револуције омогућиле су свакој средини да се у језичкој пракси ослони на сопствену традицију. Равноправност је усвојена и као принцип, оличен у двојном објављивању савезног устава и других правних текстова паралелно у источној и западној варијанти

(напоредо са словеначком и македонском верзијом). Тај дуализам, који помало запоставља језичку ситуацију у Босни и Херцеговини и Црној Гори, могао се ипак бранити, не само потребом да број аутентичних верзија правних докумената остане целисходно ограничен, већ и чињеницом да књижевни језик у тим републикама нема знатнијих особености које не би биле познате једној или другој поларизованој варијанти, и да су сви типови нашег књижевног језика ипак потпуно разумљиви за све његове носиоце. Што је најважније, у атмосфери раздраганог братства које је тада давало тон југословенској политици, нико није ни постављао питање неке босанскохерцеговачке или црногорске језичке посебности.

Равноправност сама по себи није довољна да избрише проблеме који извиру из свакидашњице међусобне комуникације. У каквом ће се језичком лику објавити текст аутора из друге средине? Која ће се мера језичке адаптације тражити на радном месту од службеника премештеног из друге средине? Безбројне животне ситуације набијене људском осетљивошћу обавезивале су на размишљање о решењима. Решавању се ту може приступити сваки пут са више или мање ширине. Или ћемо слушати односно читати појединца онако како је он навикао да говори или пише, или ћемо захтевати адаптацију. Ово не значи да је ширина увек и безусловно оправдана. Наставник матерњег језика у основној школи свакако ће обављати свој позив адекватније ако децу буде учио оном виду књижевног језика који је обичан у њиховом амбијенту. Наравно, у целини узев, степен толеранције једног колектива према друкчијем типу истог језика зависи поглавито од емоционалног односа према средини која се служи тим типом. Дилемама овакве врсте придруживала се код нас, у првим послератним годинама, и пометња коју је стварао правописни плурализам. Године 1951. изашло је у Загребу десето издање Боранићевог правописа, а 1952. прерађени Белићев правопис у Београду и, као трећи на подручју истог језика, Вуковићев у Сарајеву.

Иницијатива за широку дискусију о језику и правопису потекла је 1953. године од Летописа Матице српске. Одговори које су на анкету Летописа дали људи из разних струка,

писци и лингвисти, обележили су могућности за напредак у језичкој политици, али су уједно означили и границе тих могућности. Показало се да има услова за увођење заједничког правописа, као и расположења да се оставе отворена врата узајамној језичкој флуктуацији и обогаћивању, али да би било сасвим погрешно тежити уклањању једног од двају писама или једног од двају изговора књижевног језика. Овакво је гледање затим и уобличено закључцима Новосадског договора 1954. који је прокламовао равноправност оба писма и оба изговора, захтевајући да и Срби и Хрвати подједнако уче у школама оба писма и изјављујући да „треба одлучно стати на пут постављању вештачких препрека природном и нормалном развитку хрватскосрпског књижевног језика", а посебно „спречити штетну појаву ‚превођења' текстова и поштовати оригиналне текстове писаца". У програм акције закључци су ставили, осим стварања заједничког правописа, и заједничку терминологију и речник књижевног језика који ће израдити две Матице.

Сасвим независно од ставова Новосадског договора о равноправности азбука, настављао се у послератном раздобљу, чак добијајући све јачи замах, један поодавно започети процес. Латиница је све више истискивала ћирилицу у многим срединама и у многим употребама. Почеци те промене падају још у последње деценије XIX века. Дотад је употреба двеју азбука била јасно везана за веру: латиница је била обележје католика, а ћирилица православних, с тим да су и муслимани имали извесну традицију ћирилице, пониклу у ранијој епоси кад је подручје ћирилице захватало Босну и Херцеговину у целини, без обзира на веру. С аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине почео је и јачи продор латинице у ту област, свакако у складу с интенцијама окупатора, али у доброј мери и спонтано, с приливом људи који су из хрватских крајева одлазили онамо на службу. Узмак ћирилице у самој Хрватској ишао је напоредо с укидањем издвојених српских школа и с опадањем посебне српске публикационе делатности. Нове ударце задале су ћирилици забране аустроугарских власти у доба првог светског рата и усташких властодржаца у Независној Држави Хрватској. Али

и мимо утицаја ових фактора географија употребе наших азбука стално је еволуирала, увек у истом правцу, фаворизована модерном друштвеном интеграцијом. Латиница је учинила најкрупније кораке унапред у оним областима где Срби живе помешани са другим народима: код Срба у Хрватској, у Босни и Херцеговини, у Војводини, у косовском региону, чак донекле и у самом Београду. У Војводини процес није старији од првог светског рата. До тада су се Срби у тој области, пишући својим језиком само за сопствене потребе, доследно служили ћирилицом, али кад се српскохрватски претворио у званични језик, почела се брисати граница између текстова намењених војвођанским Србима и Хрватима, а уз то су српскохрватски језик почели употребљавати и припадници других народа са латиничком традицијом. На сличан је начин у косовско-метохијским пределима освајала терен српскохрватска латиница као компромис између језика једних и азбуке других, док се у Београд та азбука доселила с људима из западних крајева које је служба довела у престоницу заједничке државе. Другим речима, надирање латинице било је поспешено практичним потребама комуницирања на свим теренима где живе и припадници других народа који се служе искључиво латиницом, а понегде и тежњом на српској страни да се створе мостови између Срба и тих других народа. На тај се начин зона сразмерно доследне употребе ћирилице свела на такозвану ужу Србију (без Београда) и Црну Гору (без приморја). Уосталом напредовање латинице рефлектује престиж интернационалног писма и великих светских језика који се њиме пишу, и корисност контаката, пословних и свих других, с иностранством које пише латиницом (додири с Русима, интензивни до првог светског рата, ослабили су у међуратном периоду, и донекле опет после 1948). Тако су се Србија и Црна Гора у целини претвориле у двоазбучну зону с елементима функционалне диференцијације двеју азбука. Латиница је далеко обичнија по београдским привредним предузећима него у републичким установама, у писаћим машинама него у штампаним књигама, у стручној литератури него у школским уџбеницима, у књижевним часописима него у дневној штампи. Међу тврђавама латинице нашли су се и сао-

браћајни путокази, добар део публикационог шунда, трговачке етикете и филмске и телевизијске шпице и титлови. Латиница се, дакле, учвршћује у свим врстама текстова намењеним комуникацији и са „другима", што значи с Југословенима из западнијих делова земље, а евентуално и са странцима, док се најнепробојнија упоришта ћирилице налазе у оним гранама употребе где би њено напуштање изискивало крупну политичку одлуку надлежних: у основној школи и у дневној штампи. Таква одлука досад није донесена и очевидно неће ни бити у скорој будућности. Ипак, не би било реалистично порицати да је надирању латинице погодовала добронамерност људи који су у њему гледали чин приближавања Хрватима, безболну, тиху концесију, корак на путу ка све потпунијем јединству. То је на одговарајућем месту тако и оцењено: „Протућирилички став једно је од типичних дистинктивних обиљежја унитаризма", написао је Далибор Бровић.

Послови које је Новосадски договор ставио у дужност стручњацима обављани су споро, каткад и с натегом или уз огорчене полемике, и нису сви ни били обављени. Чак и на најдохватљивији резултат, заједнички правопис, морало се чекати годинама. Он се појавио 1960, у две верзије, ћириличкој екавској у едицији Матице српске и латиничкој јекавској коју је издала Матица хрватска (ово решење, начелно поштујући равноправност, силом објективних околности даје загребачкој верзији предност у национално мешовитом босанскохерцеговачком подручју). Већину разлика између Белићеве и Боранићеве норме нови правопис је отклонио, по правилу усвајањем Вукове, тј. Боранићеве солуције. Унификација ипак није досегла до потпуности: у два-три случаја задржано је двојство јер ниједна страна у мешовитој комисији није била спремна да попусти. Најупадљивија разлика, она у писању футура (*радићу* или *радит ћу*) претворила се у симбол неједнакости између српског и хрватског ортографског узуса. Што се тиче речника књижевног језика, он се по природи ствари не може брзо израдити, а посао је био успорен и компликованим радном процедуром, неопходном да се обезбеди равноправан удео оба дела заједничке редакције

и обострана сагласност око сваке појединости у коначном тексту. Тако су тек крајем 1967. изашле прве две књиге речника, опет у двоструком издању. У Загребу су те књиге дочекане рафалима жестоке критике, и то баш из табора загребачког суиздавача, Матице хрватске. Замерало се што речник није довољно истакао разлике међу варијантама књижевног језика и што у обради материјала није у сваком издању доследно давана предност лексици из сопствене средине. Нису изостали ни покушаји да се на основу неке ситнице покаже да су Хрвати прошли лошије од Срба, иако су се могли наћи и исто тако безначајни примери за супротно. Да би се речник дискредитовао у целини, тражене су и драматизоване слабости и грешке у појединостима обраде. Заборавило се да би се с примењеним критеријима могли изврћи руглу и понеки други наши речници, а поготову монументални Рјечник хрватскога или српскога језика који издаје Југославенска академија знаности и умјетности у Загребу и који је најсадржајнији и најдрагоценији од постојећих речника нашег језика. Ни тај речник не обележава варијантну припадност речи, а погрешака у њему има сразмерно више него у речнику двеју Матица — који, уосталом, долази да попуни болну и срамну празнину у нашој култури: нема књиге која би једној култури била неопходнија од речника баш такве врсте, а ми га, откако постојимо па до наших дана, нисмо себи створили. После оштрих расправа у јавности, Матице су јануара 1969. у Загребу постигле компромис по којем се даља обрада речника у знатној мери прилагођава захтевима загребачких критичара. У фебруару 1969. заједничка комисија двеју Матица је стилизовала и потписала закључке о овоме држећи се чврсто формулација са загребачког састанка, а у марту 1969. Матица хрватска је одбила те закључке тражећи од Матице српске да прими њене максималне захтеве који на загребачком састанку нису прошли. Кад то Матица српска није прихватила, Матица хрватска је објавила свету да новосадски партнер прекида сарадњу. Тада је постало јасно да детаљима у речнику нико није озбиљно ни придавао значај који они немају и да је у Матици хрватској једноставно овладало расположење против стварања заједничког речника. Та-

ко је Матици српској преостало једино да сама продужи започети посао.

Припремама терминолошких речника приступило се с великим закашњењем, тек 1964, на иницијативу Матице српске, али су састанци показали да напори у том правцу немају перспективе. Делегати су долазили са сасвим различитим интенцијама и мандатима: једни да раде на усклађивању (од некада замишљеног уједначавања сви су били дигли руке), а други да пре свега афирмирају посебност своје средине. Тако је акција тихо замрла.

Али вратимо се, после ове кратке смотре исхода акција које је иницирао Новосадски договор, преломном времену око 1964. и 1965. године. У разговоре и делатност око језика све су се више уливала нерасположења накупљена у другим областима живота. Неспоразуми су избили и око интерпретације самог Новосадског договора. Једни су хтели њиме оправдати притисак у смислу што потпунијег уједначавања, у варљивом уверењу да оно може бити корисно и ако није свесрдно прихваћено на свима странама. Други су, опет, из одбрамбеног става постепено прелазили у офанзиву, све одлучније стављајући акценат на разлике. Све су гласнији постајали чаршијски аплаузи којима су награђивана енергична иступања лингвиста под националним барјаком. Хрватски језички стручњаци постали су први борбени одред једног нараслог расположења националне самосвести и искључивости. Сваки повод је добро долазио да се публици предочавају зла постојећег стања и црне намере друге стране, а један део публике у плими узрујаности, тражио је од својих хероја стално нове подвиге. Захтеви за еманципацију из заједништва постајали су све радикалнији.

Марта 1967. потекла је, из широког круга хрватских лингвиста и књижевника, Декларација о називу и положају хрватскога књижевног језика у којој се захтевало да се „хрватски“ и „српски“ уставом прогласе посебним књижевним језицима, како би се отклонили случајеви неравноправности „хрватскога књижевног језика“. Уз то је Декларација тражила „досљедну примјену хрватскога књижевног језика у школству, новинарству, јавном и политичком животу кад се год

ради о хрватском становништву" — што значи и ван Хрватске — али истовремено „да службеници, наставници и јавни радници, без обзира откуд потјецали, службено употребљавају језик средине у којој дјелују" — што би, осим озакоњења нетрпељивости, очигледно обухватило и обавезу Срба у Хрватској да се служе „хрватским" књижевним језиком.

Размишљајући над текстом Декларације, не можемо се отети утиску да она садржи нејако образложење за крупне кораке које је предложила. Поменуто је запостављање хрватског језичког израза у појединим савезним установама и службама, у филмским журналима и разним административним обрасцима, а није речено да се ради о појавама сасвим секундарног значаја које не угрожавају никога и ништа, нити да је у свему битном равноправност двеју основних варијаната нашег језика била већ до тада остварена, поред осталог заслугом децентрализације која је главнину послова ставила у надлежност републикама, општинама и предузећима. Своје образложење Декларација илуструје позивањем на факат да су закључци пете скупштине Савеза композитора Југославије били објављени „у српској, словенској и македонској верзији, као да хрватскога књижевног језика уопће нема или као да је истовјетан са српским књижевним језиком". Одиста је добро и препоручљиво да се међу аутентичним текстовима нађе и онај у загребачкој редакцији (понекад се, уосталом, догађало да се појави такав текст, али не и онај у источној варијанти). Али зар је збиља тако судбински важно да се на скупштини сваког удружења закључци састављају у одређеном броју верзија, кад штампа ионако доноси овакве текстове језички адаптиране — уколико нађе за вредно да их објави? И зар се овакви недостаци не би могли отклањати другим, мање далекосежнијим захватима? Чак и ако прихватимо да су се ауторима Декларације неке ствари причињавале крупнијим него што јесу, остајемо збуњени пред несразмером између констатоване болести и предложеног лека, цепања језика. Очито је да дуги пасус о неравноправности не казује најдубље побуде иницијатора Декларације. Те се побуде јасније виде другде у тексту, пре свега у изјави о „неотуђивом праву сваког народа да свој језик назива властитим именом,

без обзира ради ли се о филолошком феномену који . . . припада и неком другом народу". То се право заиста не би смело оспоравати, али се ипак најчешће не реализује тамо где се истим језиком служи више народа. Тако не постоје називи аустријски језик, или аустралијски, или аргентински, или бразилски, или либијски. Инсистирање на издвајању именом језика указује на један емоционалан став, на тежњу да се што јаче обележи неистоветност, да се изврши дистанцирање пред свешћу свог народа и пред лицем света. Нису без значаја ни консеквенце које је Декларација извела из сопствених ставова. Србима у Хрватској она је, уз свечано позивање на неотуђиво право сваког народа на властито језичко име, наметала језичко име једног другог народа уз језичко отцепљење од сопственог народа. Језичка Унија обавила би улогу коју није могла извршити црквена Унија. Истовремено је Декларација тражила пенетрацију „хрватскога књижевног језика" у Босну и Херцеговину. Другим речима, Хрвати ван Хрватске добили би оно што се ускраћивало другом народу у Хрватској.

Иза својевремене осуде Декларације стекли су се, јасно именовани или имплицитно обухваћени, моменти о којима смо овде говорили. Али идеја о проглашењу посебног хрватског књижевног језика претворила се за тренутак у понорницу, да затим поново избије на светлост јавних расправа и иницијатива. Поборници предвајања језика поново су дошли до речи, наступајући испочетка бојажљиво, али убрзо све смелије, иако опет често с околишним аргументима. Страх од политичких репресалија ограничавао је њихово поље кретања. Можда баш због тога, они сами нису одолели искушењу да на присталице језичког јединства нештедице примене етикете о унитаризму, етатизму и хегемонизму, актуелне у датом политичком тренутку Хрватске.

Међу разлозима за предвајање и даље се наводила тобожња опасност од надирања српске варијанте у Хрватску, иако је одавно било јасно да те опасности нема и да је неозбиљна и сама помисао да би у постојећим приликама ико могао Хрватима наметнути било какву језичку промену. Као најјачи доказ за постојање овакве опасности истицана је одлука загребачке радио-станице у 1956. години да се једна

емисија вести свакодневно даје у екавској верзији, што је укинуто неколико месеци касније због бурних протеста. Тај случај, ситан по себи и карактеристичан првенствено својим исходом, био је одавно неактуелан и чак незамислив у промењеним приликама, али је упорно помињан небројено пута.

Изнета је и теорија да је предвајање језика потребно зато што живот у савременом друштву захтева нормирање стандардног језика. Таква потреба заиста постоји, али нормирање никад није апсолутно. У свим језицима норме су подешене тако да допуштају дублете у одређеним појединостима. У случају заједничке српскохрватске норме тога је било сразмерно више, али ова ситуација није озбиљно угрожавала комуникативну функцију језика, ону због које је нормирање неопходно. Ако је ту и било неке штете, она је била ситна, бескрајно ситнија од оне коју доноси прекид заједништва — ако нам је до заједништва стало (а ако нам није стало, то је онда стварни и довољан разлог за раздвајање). Чак и са гледишта саме комуникативне функције језика штета од раздвајања је већа: оно прекида богаћење језика струјањем речи, обрта и значењских нијанса из једне средине у другу. Уз то, кад је већ реч о утилитарној страни питања, расцеп између двеју културних сфера нагони обе стране да многе послове обављају свака за себе, уз бесмислено расточавање ионако невеликих снага. И најзад — зар не постоје начини да се без декларисаног цепања језика уведу варијантне норме тамо где томе има места? Зар то није у Хрватској практично и било спроведено?

Није уверљив ни аргумент о неравноправности према Србима у коју је српскохрватска језичка заједница стављала Хрвате. Ако су Хрвати као чланови те заједнице били неравноправни према некоме, онда то није било према Србима, који су били у истом положају као они, већ према Словенцима и Македонцима који имају посебне језике.

Очигледна чињеница да је српскохрватски један језик навела је поборнике његовог предвајања да устврде да је он додуше лингвистички један, али да хрватски књижевни језик *правно* функционише као посебан језик и да се *субјективно* остварује као такав. Ово може бити тачно само ако речи

„језик" дамо значење које она нема, о чему сведочи само постојање дистинкција језик — варијанта и језик — дијалекат. Америчка варијанта енглеског језика има у Сједињеним Државама све оне правне прерогативе које има хрватска варијанта у Хрватској, а ипак се због тога не проглашава за посебан језик. Документа која потичу из Енглеске пред судом се не преводе јер је то непотребно; исто би тако и у Хрватској било излишно правити оверене преводе докумената из Србије. И субјективно, Американци осећају свој језички тип као своју варијанту заједничког језика. Они знају да Енглези, Канађани, Аустралијанци и толики други говоре *истим језиком*, али у другој верзији, и тако и примају енглески говор припадника тих нација. Да би Србин доживео хрватски говор као туђ језик, или да би се Хрват тако односио према српском говору, потребно је да пре тога буде обузет одређеним расположењем.

Једини озбиљан — али зато веома озбиљан — аргумент за издвајање хрватског књижевног језика је тај да је право на властити језик суверено право сваког народа, а да хрватски народ у језичкој посебности гледа потврду своје националне индивидуалности. Ако је ово тако, та се чињеница мора поштовати; једини услов који се ту може и мора истаћи је тај да остварење права једног народа не задре у одговарајућа права других народа.

Године 1971. савезни устав је одредио да ће се заједничка правна акта објављивати у верзијама за сваку републику, с тим да о тим верзијама и о њиховим именима одлучују саме републике. У Хрватској је озваничено име „хрватски језик", док је Србима у Хрватској у начелу признато право на српски језик. Ова одлука засад тек чека на остварење. Остаје, свакако, да се реше многе конкретности око тога како ће се она спроводити у школама, управи, публикационој делатности, у масовним комуникацијама. Остаје такође да се поближе утврди лик језика који ће ту бити примењен. Засад је очигледно да ће он бити јекавски, а врло је вероватно да ће се у немалом броју појединости разликовати од хрватског књижевног језика. Истина је, додуше, да је том књижевном језику од свих дијалеката који се данас говоре у Хрватској најближи

источнохерцеговачки који су у Хрватску унели Срби. Сви остали дијалекти или уопште нису штокавски, или су икавски или екавски, с изузетком дубровачког којем, опет, његове јарке особености дају посебно место. Па ипак, ово не значи да је Србима у Хрватској увек блиско оно што данас постоји у хрватском књижевном језику. Сасвим природно, њима мора остати туђе систематско изгоњење србизама, а и истовремено увођење нових израза који треба да потврде особеност хрватског језика повећавањем дистанце према српском. Исто тако њима морају бити стране многобројне кованице које су у XIX веку увели културни радници с језичким осећањем друкчијим од штокавског јер им је матерњи говор био кајкавски или чакавски, или можда чак чешки, немачки или словачки. Судећи по језику у *Просвјети*, засад јединим часопису Срба у Хрватској, они не прихватају ни форме као *вол* или *сол* место *во* или *со*, а ни *тко* место *ко*, што све није раширено у данашњим штокавским јекавским говорима, а код Хрвата се одомаћило заслугом оних чији су завичајни дијалекти били друкчији. Српским народним говорима туђа су и имена месеци као *сијечањ*, *вељача*. И најзад, сасвим је разумљиво то што Срби католичкој верској и црквеној терминологији (*криж*, *свећеник*) претпостављају своју (*крст*, *свештеник*). Показује се да између језичке реалности Срба у Хрватској и Срба у Босни и Херцеговини има много заједничког. Ово су, наравно, опсервације које се могу учинити овлашним посматрањем, а на Србима у Хрватској биће да сами утврде тачну физиономију свога књижевног и званичног језика. Засад, управо, тек треба да се утврди демократска и стручно меријторна процедура тог утврђивања.

Промене у Хрватској ставиле су у нову ситуацију и остале три републике у којима се говори српскохрватски. Основна дилема сваке од њих је да ли треба поћи за датим примером, у изолацију, или треба остати у заједници. Један или други став одредиће које ће се име језика употребљавати на сваком подручју, какав ће бити његов лик и у којој ће мери његова нормираност и административни прописи допуштати струјање језичких елемената из других република.

Раскидање језичког јединства суочава Босну и Херцеговину с новим замршајем проблема који се наоко тичу само свакодневне језичке праксе, али чије су националнополитичке импликације дубоке. Стога је из те републике долазио најжешћи отпор дезинтеграционом процесу све док он није коначно отишао својим путем упркос свим противљењима. Туђој искључивости тамошња јавност је супротстављала своју ширину. Језичкој толеранцији дат је ранг основног принципа. И кад је практично прихватање језичког предвајања у Хрватској постало стварност која се не може заобићи, прва босанскохерцеговачка реакција била је одбијање да се учествује у послу парцелисања језика. Одбачена је помисао о стварању посебне језичке варијанте и потврђена отвореност према обема странама без које би атмосфера постала загушљива у средини где скоро две трећине становништва чине Срби и Хрвати. Констатовано је да се источна и западна варијанта у Босни прожимају и неутралишу, али да босанскохерцеговачка пракса у појединим случајевима има одређене предилекције. Инсистирањем на двојном називу језика имплицитно је осуђено гледиште да су у питању два језика. Изричито је потврђена равноправност оба двојна назива, „српскохрватски" и „хрватскосрпски", што је за тамошње прилике било новина јер је онде као неутрално име језика одавно био одомаћен назив српскохрватски.[1] Али пошто је накнадном појавом имена „хрватскосрпски" нестало неутралног назива, гломазна спрега „српскохрватски/хрватскосрпски", у којој се оба основна имена појављују по двапут, остала је као једина могућа инкарнација доследне равноправности. У то име прокламована је тежња да ћирилица понова постане равноправна с латиницом. У најновије време, уз постојано истицање ставова о толеранцији, све се гласније говори и о афирмацији језичке аутохтоности. Поједини људи, чији су простран хоризонти некада надвишавали све деобе, окренули су се према својој ужој средини онда кад су схватили да су

[1] То је име било уведено као званично још у доба аустријске окупације Босне и Херцеговине. И у Далмацији је крајем XIX века назив „српско-хрватски" усвојен као службено име језика.

догађаји оставили за собом њихову широкогрудост. Уз то, свакидашњица школе, администрације и штампе реално захтева извесно прецизирање лика језика који ће се употребити. Ипак, стоји и чињеница да ватрена одбрана аутохтоности помало сужава ширину врата отворених ка истоку и ка западу. Донета је и одлука о забрани екавског изговора у настави у основним и средњим школама.

У Црној Гори је 1969. године малена група барјактара убојите националне страсти изашла, први пут у историји, с идејом о засебном црногорском језику. Тој идеји недостаје лингвистичка подлога: у књижевном језику какав се употребљава у Црној Гори нема значајнијих особина непознатих другде. Ако кажемо да најмаркантнију црногорску посебност представља употреба облика *нијесам* место *нисам*, уједно је јасно о каквим је ситним појединостима реч. Тешко је супротставити „црногорски" језик „српском" већ и зато што је црногорска ситуација у ствари на средокраћи између оне у Србији и оне код Срба у западнијим крајевима: с једне стране ту је ћирилица и доминација источне лексике, а с друге јекавски изговор. Борци за издвајање црногорског књижевног језика позивају се на појаве у црногорским народним говорима, не разликујући појмове књижевног језика и дијалекта и игноришући чињеницу да су унутрашње дијалекатске разлике у Црној Гори оштре и дубоке, тако да су неки говори сасвим блиски вуковском књижевном језику, а други изразито далеки од њега. Уосталом, не треба тако брзо заборавити да Црна Гора није једина област у којој се могу наћи дијалекатске особености. Њих има свугде, и чак су одступања од српскохрватског књижевног језика на многим странама већа него било где у Црној Гори. Научна озбиљност поготову недостаје тврђењу које је недавно изнето са много жара, да је Вук Србима у ствари дао — црногорски језик. Таквом закључку противе се читаве поворке чињеница, међу којима су и ове:

област вуковског типа источнохерцеговачког дијалекта обухвата не само данашњу северозападну Црну Гору, већ и велики део Босне и Херцеговине и западну Србију све до ваљевских планина и долине Ибра;

Вук, као и његов отац, родио се у Тршићу у Србији, а његова фамилија је тек у трећој генерацији водила порекло из Дробњака;

већ је тада, по Вуковом сведочанству, између тршићког и дробњачког говора постојала осетна разлика у низу појединости;

дробњачко племе, као и цео остали део данашње Црне Горе где се говори источнохерцеговачки, било је тада изван црногорских граница и те пределе у оно време нико није називао Црном Гором;

сам Вук је много пута истицао своје *херцеговачко* порекло;

он је задужио нашу дијалектологију првим систематским опсервацијама о говорима тадашње Црне Горе, износећи дуге спискове разлика према херцеговачком наречју;

и најзад, у Вуково доба сви су се Црногорци сматрали Србима, о чему најречитије сведочи највећи песник српског борења за слободу, Вуков савременик Његош.

Идеје бојовника за посебан црногорски језик наишле су на жесток отпор међу Црногорцима, и то првенствено у најкомпетентнијој средини, у кругу наставника језика. Речено је да такве посебности нема, да је не треба силом стварати, и да је књижевни језик у Црној Гори део српскохрватског књижевног језика. Узгред су се чули гласови који су подсетили да је пре усвајања скупног српскохрватског имена у Црној Гори био одомаћен назив „српски језик" и да се тако називао званични језик некадашње независне Црне Горе.

У Србији је било, рекло би се, понајмање реаговања на стварност насталу хрватским напуштањем књижевнојезичког заједништва. Свакако није за жаљење што су изостали брзи и драматични потези. Само то не укида потребу да се на разуман начин, без пренагљености, одредимо према многим дилемама и затим прегнемо да обавимо задатке који нас чекају. У размишљању о овоме позвани су да учествују подједнако језички стручњаци, књижевници и други културни ствараоци, као и носиоци политичке одговорности и што шира јавност уопште. Редове који следе треба схватити као прилог тражењу наших опредељења.

III. АКТУЕЛНИ ТРЕНУТАК

Постоји само један исправан приступ јавним стварима. То је потпун и доследан демократизам. Без њега нема ни хуманизма ни етике, а ни здравих, трајних решења која нам неће дати повода да се једном због њих кајемо. Примењено на наше прилике, ово значи да се одлука коју су донели Хрвати у Хрватској мора поштовати. Ако остављамо отворена врата њиховом повратку у заједницу, ми немамо права да их кроз та врата увлачимо. Исто тако морамо бити свесни да је право Хрвата у Војводини, Хрвата у Босни и Херцеговини, Муслимана, Црногораца и свих других да своја језичка питања реше како сами желе. Подразумева се, наравно, и то да с конституисањем хрватског језика за Хрвате у Хрватској мора ићи паралелно и конституисање српског језика за Србе у истој републици, са свима консеквенцама које из тог истичу у школству, управи и култури. Даље, ми не смемо заборављати да постоје два основна вида књижевног језика код Срба, екавски и ијекавски, и да се они разликују помало и лексичким фондом, а такође и донекле друкчијим односима у погледу употребе двеју азбука. Било би погрешно покушавати да екавицу или друге источне језичке особине наметнемо Србима јекавцима, исто као што би било излишно постављати питање да ли су срећније друге нације које историја није оптеретила оваквом диференцијацијом.

Обавеза да другима ништа не намећемо не значи и право да на њих заборавимо. Ми Срби се због своје државноправне издељености налазимо у сложенијем положају него већина других нација. Велики део Срба живи ван основне политичке јединице српског народа, оне која се обично назива ужом Србијом. Летимичан преглед ситуације у Европи довољан је да се схвати да одговарајући проценат није овако висок ни код једне друге европске нације, ако апстрахујемо сасвим изузетне околности под којима живе Баски и Каталонци. Утолико нам се императивније налаже задатак да чувамо оно што се на другим странама разуме по себи — целовитост наше културе. Културна повезаност припадника исте нације иде у фонд елементарних националних права. Нација је као историјска

категорија старија од граница, међудржавних и других, и нико нема права да због постојеће, историјски условљене територијалне издељености једне нације тражи од ње да се одрекне националне културе као заједничког добра свих делова нације. У области наше културе нема задатка који би био основнији од чувања културног јединства Срба. Ако бисмо ту омануди, потенцијал српске културе остао би мањи од потенцијала српског народа, а делови тог народа претворили би се у културне колоније других или би културно заостајали у загушљивој тескоби регионалне затворености. (Да поменем узгред да је наш други фундаментални задатак у домену културе да се постарамо да коначно свако српско дете добије основно школовање, а свако ко има способности и комплетно образовање; без овога ће нам култура и даље остајати лишена доприноса оних талената који пропадају нешколовани.)

Не можемо искључити могућност да ће поједине скупине људи, на пример у кругу оних културних радника којима погодују кључеви и хијерархијски мултиплицитет, налазити свој интерес у нарушавању јединства српске културе. Они се могу позвати на то да су људи у свакој средини упућени једни на друге, без обзира на националност. Ова је истина неоспорна и мора се поштовати, али она не искључује право људи на нормално остваривање афинитета према ономе што припада њиховој нацији. У овом двојству и лежи суштина сложених ситуација у којима се етничко не поклапа са државноправним. У демократском друштву мора се наћи места за суделовање свих грана исте нације у заједничкој култури, истовремено са културним заједништвом грађана исте средине. Уколико је више демократије, оба се циља остварују једноставније, спонтаније, са мање проблема, као нешто што нормално произлази из права која људима припадају.

Целовитости српске културе не иде на руку ни наша двострука предвојеност, она азбучна и она у наречјима књижевног језика. Из ове стварности могу и неопажено проистећи тешке консеквенце, такве као узајамно нечитање источних и западних Срба које би водило расцепу у српској култури. Да би се ово спречило, потребно је много мудрости и стално бдење. Свака искључивост, неделикатност или немар могу

нам се тешко осветити. Потребно је да до сваког Србина допре истина да Срби имају две азбуке, ћирилицу и латиницу, и два наречја књижевног језика, екавско и јекавско, и да сви треба да познајемо, волимо и негујемо обе азбуке и оба наречја. На нашим школама лежи задатак да свест и знања о свему овоме усаде у сваког ученика, а на културним делатницима је да ово објашњавају и нашој јавности.

Срби су једна од ретких двоазбучних нација у свету. Ћирилица је наше традиционално писмо и једно од основних националних обележја, а латиница је новија тековина, али већ чврсто одомаћена и потпуно своја. Веома је важно да се Срби у Босни и Херцеговини и они у Хрватској не удаље од ћирилице и да садашње програмске изјаве о рехабилитацији ћирилице у тим срединама буду заиста и остварене, али је исто тако важно да се у самој Србији не претера с афирмацијом ћирилице на начин који би Србију осиромашио за латиницу. У оној мери у којој сви писмени Срби владају подједнако обема азбукама, то је драгоцен национални капитал — улазница за оба најзначајнија културна круга наше епохе. Али у мери у којој се Срби служе само једном или само другом азбуком, то је тешка препрека која неминовно отуђује припаднике истог народа. Ово, наравно, не значи да је време да се одлучујемо за жртвовање једне од двеју азбука — иако није искључено да ће будућност ставити на дневни ред и такав задатак. Засад на обема странама стоје крупни аргументи који се не могу заобићи. Ћирилицу бране жива традиција и навика у великом делу Српства, и свест о њој као обележју нације, и топли емоционални однос према њој и међу Србима у крајевима где је латиница данас обичнија, и потреба да очувамо континуитет са културним наслеђем (укључујући ту и постојећи фонд књига), и везе са руском културом, и с нашим македонским суграђанима и бугарским суседима, па и сама савршеност вуковске ћирилице којом се српскохрватски пише адекватније него латиницом, без дијакритика и без двојних слова. На страни латинице стоје наше везе са свим културама западне и средње Европе и целе Америке, па у крајњој линији и готово свег осталог ваневропског света. Ту су и пословне нужности и по-

треба да странац код нас наиђе и на такве натписе које ће моћи прочитати. Али још много више од тога, ту је контакт са Хрватима и Муслиманима, а надасве чињеница да се латиница код знатног дела Срба укоренила на начин који искључује могућност да би је они лако могли напустити. Све нас ово обавезује да подједнако негујемо обе азбуке. Сваки писмени Србин — а крајње је време да сваки Србин буде писмен — мора бити припремљен и навикнут да чита оба писма без предрасуда и без тешкоћа. Само под тим условом наше двоазбучје може бити скупоцен пасош за два широка света, а не страховит ударац који предваја нашу културу, да бисмо се затим предвојили и ми сами.

Ми, наравно, не можемо бити одушевљени дискриминацијом према екавском наречју која се спроводи понегде ван Србије, али то нас не сме навести да учинимо ишта што би значило насиље над језичком слободом појединца, нити што би створило јаз између екавског и јекавског дела Српства. И од сад треба да поштујемо право јекаваца у нашој средини да се служе својим изговором — на радном месту, у публикацијама, у школама. Негујмо и даље јарку традицију живописног јекавског израза. У погледу богатства језика увек ће и остали Срби имати шта да науче од вуковске народне песме, од самог Вука, од Његоша, од Љубише и Матавуља, од Мостараца и Кочића, али не мање од наших савременика, тако снажно присутних у актуелној српској књижевности. Свежи дах јекавске речитости мора сачувати своје место у читанкама наших ђака, на страницама наших часописа и у едицијама српских издавача. Јекавицу не би смели игнорисати ни речници, граматике и правописи који ће се убудуће издавати код нас. Сада се у Хрватској припремају језички приручници који се неће освртати на екавски изговор; то није пример за којим би требало да и ми пођемо. Сви такви приручници које будемо издавали морају бити употребљиви свугде у српској средини, па и шире од тога.

Штетан би, наравно, био не само изолационизам Србије, него и евентуални изолационизам Срба као целине према осталим партнерима у српскохрватском језичком кругу. Нема разлога због којега би било умесно лишавати се добробити

културне узајамности. А ни као политика, усамљивање никад није било акт мудрости. Немојмо, дакле, гајити ни кодифицирати језичке неподударности које постоје; сва врата за утицаје нека остану отворена, бар с наше стране, и то без условљавања некаквим реципроцитетом. Супротно наивном веровању филистара, чином језичког преузимања добива пре свега онај ко преузима. Тај је чин корак напред и у размицању граница изражајне способности језика, и у аспекту приближавања другима. Ако збиља желимо да нам други буду блиски, постоји само један начин да томе допринесемо: да им се приближавамо место да чекамо да они то чине. Немојмо подлегати примитивној накострешености према речи која није „наша". Оног тренутка кад је усвојимо, она ће постати наша. И сетимо се како би жалосно изгледао наш језик, и сваки други језик културних народа, кад би поседовао само речи које су у њему постале, а не и такве које су у њега унесене. Узимајмо, дакле, од језичког блага других оно што нас богати, а њима препустимо да од нас узимају ако то сами желе. Уколико је неко решио да свој језик сиромаши изгонећи из њега србизме, наш интерес (а и наше достојанство) захтева од нас да не пођемо за таквим примером. Избегавајмо, дакле, и убудуће језичко подешавање текстова које су за наше новине и часописе писали аутори из других делова српскохрватског језичког подручја.

Све што је овде речено упадљиво подсећа на одредбе Новосадског договора. Тај је договор, наравно, мртав као акт који би нас обавезивао, самим тим што га је раскинула друга страна, али су његова начела, независно од напуштеног споразума, добра и корисна за свакога ко их се придржава.

Нема разлога ни за одрицање од конкретних плодова периода сарадње после Новосадског договора. Истина је, додуше, да су концесије које је учинила српска страна приликом утаначивања компромисног правописа донеле у понеком детаљу решења гора од дотадашњих, али кад је промена већ једном извршена, кад су просветни апарат и лекторске црвене оловке својим напорима током читаве деценије успели да навикну публику на нови правопис, било би бесмислено поново ломити навике код људи, стварати код њих осећање

несигурности, а у правописној пракси збрку. Штете од чина измене правописа много су веће од ситних побољшања које бисмо добили, чак и кад немамо у виду да би нас то без потребе удаљило од суседних република. Што се тиче речника двеју Матица, он је дело драгоцено за нашу културу без обзира на оклизнућа у детаљима којих заиста има у досадашњим томовима. Добро је што ће Матица српска довршити тај посао (и то, по свим изгледима, уз побољшање квалитета израде у даљим томовима), али кад речник буде готов, требаће приступити изради мањег, приручнијег речника већег тиража. Целисходност укључивања у тај речник грађе из хрватских извора може се оспоравати, али је извесно да би он морао обухватити сав лексички фонд којим се у књижевном језику служе Срби, ма где они живели. И тај би речник морао поштовати равноправност екавских и ијекавских облика, а било би разумно издати га истовремено обема српским азбукама.

Од радних задатака формулисаних у Новосадском договору једино је онај око израде терминолошких речника свих струка остао сасвим неизвршен. Њега ипак треба обавити, наравно не због мртвог договора, него зато што су такви речници преко потребни нашем друштву. Ми тај задатак, по себи огроман и вишеструко сложен, можемо извршити сами у ствари лакше него што би се он могао остварити на начин како су сачињавани Правопис и Речник, у замршеној и неефикасној паритетној процедури отежаној сталним погађањем и натезањем око појединости. Ово нас ипак не ослобађа дужности да обухватимо шире све што је у употреби међу Србима, уз равноправан третман двају наречја, а можда и у паралелним издањима, ћириличком и латиничком, која би била једнака у свему сем у азбуци. Ако би наша генерација то извела, решила би не само један од својих проблема, него би и задужила будућност којој би остало да новим издањима или новим делима само прати даљи развој терминологије који проистиче из напретка самих струка. Морамо, осим тога, мислити и на један додуше кудикамо мањи, али ипак важан задатак: на израду модерне, научно

засноване а приступачно писане и практичне граматике нашег језика за ширу публику.

Сигурно је да би језички приручници које смо набројали били с коришћу употребљавани и ван Србије, а било би добро кад би, уколико се ради о колективним пословима, на њима сарађивали и стручњаци или установе из других република. Засад нема изгледа да би се ту ангажовао ико из Хрватске (осим, можда, тамошњих Срба), али би се на учешће људи из Босне и Херцеговине и из Црне Горе вероватно могло рачунати. Била би уопште обострано корисна свака сарадња у пословима око језика са сваким ко ту сарадњу жели. Ово нарочито важи за терминолошке речнике, скупе и материјално и ангажовањем радног времена елитних кадрова сваке струке, што искључује шансу да би се ти речници могли у свакој републици посебно израдити. Наравно, уколико жеље за сарадњом негде не би било, сваки притисак био би још више штетан него узалудан.

Остаје нам да се осврнемо на најделикатније питање, оно о називу нашег језика. Он је у исти мах и српски, зато што њиме говоре Срби, и српскохрватски, зато што њиме говоре и други. У свакодневном неформалном говору он ће се и даље свакако често називати просто српским, а у уско стручним филолошким публикацијама, нарочито у иностранству, назив „српскохрватски" сигурно ће преживети све дилеме и одлуке наше епохе. Међутим, остаје потреба да прецизирамо како ћемо, после онога што се догодило у Хрватској, називати свој језик у школама и у званичној употреби. (Наравно, за Србе у Хрватској проблема више нема: на тлу где се хрватски званично сматра посебним језиком, Србима остаје само српски.)

Подесност српскохрватског језичког имена је донекле смањена чином издвајања једног од партнера у тој сложеници, али научна оправданост имена тиме није нарушена будући да је темељна истоветност српског и хрватског језика објективна датост, а не субјективна опција. Осим тога то име и даље задржава своју вредност најбољег засад постојећег неутралног назива који подсећа на то да се овим језиком служи више од једне нације. Од свега овога још је много важнија

чињеница да овај назив остаје ипак као залога језичког заједништва Србије са Црном Гором и Босном и Херцеговином. Није у интересу ниједне од тих република да се то заједништво раскида; изолација је најгоре што се свакоме од заинтересованих може догодити. Иступањем из заједнице ми бисмо отежали положај тих република и подстакли их да и саме траже решења ближа изолационизму. Уколико, дакле, језичко заједништво и сарадња и координација напора остају стварност, има разлога да и ми останемо при ширем називу, упркос предностима које би српско име језика носило као национално обележје освештано исконски старом употребом, а значајно и као елемент самопотврђивања нације у историјском тренутку који преживљавамо. Међутим, ако би се показало да се језичко заједништво не може одржати, остало би нам да се вратимо српском имену језика које би у случају такве деобе било једини могућан излаз за све Србе.

II

НАЈВАЖНИЈА ЛИТЕРАТУРА

УЗ ОДЕЉАК I: ОД ПОЧЕТАКА ДО ВУКОВИХ ВРЕМЕНА

А. ИЗДАЊА ТЕКСТОВА (ДЕЛИМИЧНО ПРАЋЕНА СТУДИЈАМА О ЊИХОВОМ ЈЕЗИКУ)

Богишић, Валтазар: *Народне пјесме из старијих највише приморских записа.* Књига прва с расправом о „бугарштицама" и с рјечником. Биоград 1878.

Божић, Иван, Бранко Павићевић и Илија Синдик: *Паштровске исправе XVI—XVIII вијека.* Цетиње 1959.

Vego, Marko: *Zbornik srednjovjekovnih napisa Bosne i Hercegovine.* Knj. I—III, Sarajevo 1962—64.

Венцловић, Гаврило Стефановић: *Црни биво у срцу.* Предговор и избор Милорада Павића. Београд 1966.

Витковић, Гаврило: *Прошлост, установа и споменици угарских краљевих Шајкаша.* Гласник Српског ученог друштва 67, Београд 1887.

Витковић, Гаврило: *Споменици из будимског и пештанског архива.* I—II. Гласник Српског ученог друштва, Други одељак, књ. III и IV, Београд 1873.

Геземан, Герхард: *Ерлангенски рукопис српскохрватских народних песама.* Ср. Карловци 1925.

Даничић, Ђуро: *Књига Константина Философа о правопису.* Старине ЈАЗУ I, 1869.

Jagić, Vatroslav: *Grškovičev odlomak glagolskog apostola.* Starine JAZU 26, Zagreb 1893.

Јиречек, Константин: *Споменици српски.* Споменик СКА XI, Београд 1892.

Караџић, Вук Стеф.: *Примјери српскословенскога језика,* Беч 1857.
Kukuljević, Ivan Sakcinski: *Acta croatica. Listine hrvatske.* Zagreb 1863.

Маринковић, Радмила: *Српска Александрида,* Београд 1969.
Мартиновић, Нико, Ристо Ковијанић, Славко Мијушковић и Чедо Вуковић: *Предњегошевско доба.* Титоград 1963.
Miklosich, F.: *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii.* Viennae 1858.
Mošin, Vladimir: *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije.* I dio: Opis rukopisa. Zagreb 1955. II dio: Reprodukcije. Zagreb 1952.

Никчевић, Томица и Бранко Павићевић: *Црногорске исправе XVI—XIX вијека.* Цетиње 1964.
Новаковић, Стојан: *Законски споменици српских држава средњег века.* Београд 1912.
Новаковић, Стојан: *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога.* Треће изд. Београд 1904.

Орбин, Мавро: *Краљевство Словена.* Београд 1968.
Остојић, Тих., и В. Ћоровић: *Српска грађанска лирика XVIII века.* Београд — Ср. Карловци 1926.

Павловић, Миливој: *Примери историског развитка српскохратског језика.* Београд 1956.
Пантић, Мирослав: *Народне песме у записима XV—XVIII века.* Београд 1964.
Поповић, Душан: *О Банату и становништву Баната у 17. веку,* Гласник историјског друштва у Новом Саду IV, 1931.
Поповић, Душан и Милица Богдановић: *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739.* Београд 1938.
Пуцић, Медо: *Споменици србски* (одн., у II књ. *Споменици српски*). I—II, Београд 1858, 1862.

Радојчић, Никола: *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића.* Београд 1962.
Радојчић, Никола: *Законик цара Стефана Душана.* Београд 1960.
Rački, Fr., V. Jagić i I. Črnčić: *Statuta lingua croatica conscripta.* Zagreb 1890.
Ringheim, Alan: *Eine altserbische Trojasage.* Prague-Upsal 1951.

Stari pisci hrvatski [kolekcija izdanja]. Izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
Стојановић, Љубомир: *Мирослављево јеванђеље.* Београд 1897.

Стојановић, Љубомир: *Старе српске повеље и писма*. Књига I, део 1—2. Београд — Сремски Карловци 1929, 1934.
Стојановић, Љубомир: *Стари српски записи и натписи*. 1—6. Београд 1902 —1926.
Стојановић, Љубомир: *Стари српски родослови и летописи*. Ср. Карловци 1927.
Стојановић, Љубомир: *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи. типици, поменици, записи и др*. Споменик СКА II, 1890.

Fancev, Frańo: *Vatikanski hrvatski molitvenik i dubrovački psaltir*. Zagreb 1934.

Šurmin, Đuro: *Hrvatski spomenici*, sv. I (od godine 1100—1499). Zagreb 1898.

Б. ОСТАЛИ РАДОВИ

Албин, Александар: *Језик новина Стефана Новаковића*. Нови Сад 1968.
Алексић, Радомир: *Језик Матије Антуна Рељковића*. Јужнословенски филолог IX, 1930, X, 1931.
Алексић, Радомир: *Прилози историји кајкавског дијалекта*. Јужнословенски филолог XVI, 1937.

Белић, Александар: *Историја српскохрватског језика*, књ. II/1: Речи са деклинацијом. II/2: Речи са конјугацијом. Београд 1969 (и неколико других издања).
Белић, Александар: *Основи историје српскохрватског језика*. I. Фонетика. Београд 1960 (и неколико других издања).
Белић, Александар: *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика*. Светосавски зборник, књ. I, Београд 1936.
van den Berk, C. A.: *Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik*. 's-Gravenhage 1957.

Vaillant, André: *La langue de Dominko Zlatarić*, 1—2, Paris, 1928, 1931.
Vrana, Josip: *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana*. Radovi Staroslavenskog instituta 2, Zagreb 1955.
Вукомановић, Славко: *Језик Стипана Марковића Маргитића*. Београд 1971.

Грицкат, Ирена: *Белешке о језику Ђорђа Бранковића*. Зборник за филологију и лингвистику XIII/1, 1970.

Даничић, Ђуро: *Рјечник из књижевних старина српских*. I—III, Београд 1963—64.

Ђорђевић, Ђ.: *Матија Дивковић*. Глас СКА 52, 53, Београд 1896, 1898.
Ђорђић, Петар: *Историја српске ћирилице*. Београд 1971.
Đorđić, P., J. Hamm, A. Belić, Lj. Jonke, M. Stevanović, M. Hraste: *Jezik srpskohrvatski (hrvatskosrpski)*. II. *Književni jezik*. Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960.

Zelić-Bučan, Benedikta: *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*. Historijski arkiv, sv. 3, Split 1961.

Ивић, Алекса: *Теодор Јанковић-Миријевски у одбрану ћирилице*. Јужнословенски филолог XI, Београд 1931.
Ivić, Pavle: *O značenju izraza lingua seruiana u dubrovačkim dokumentima XV—XVIII veka*. Зборник за филологију и лингвистику XII, Нови Сад 1969.

Jagić, V.: *Život i rad Jurja Križanića*. Zagreb 1917.
Jagić, Vatroslav: *Iz prošlosti hrvatskoga jezika*. Književnik 1, Zagreb 1864 (прештампано у: Izabrani kraći spisi V. J., Zagreb 1948).
Jagić, V.: *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*. Knjiga prva. Staro doba. Zagreb 1867.
Јовановић, Владан: *Гаврило Стефановић, Венцловић*. Српски дијалектолошки зборник 2, Београд 1911.
Јовић, Душан: *О језику Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. Јужнословенски филолог XXVII, св. 3—4, 1968—9.

Kemura, S. i V. Ćorović: *Serbo-kroatische Dichtungen bosnischer Moslims aus dem XVII, XVIII. und XIX. Jahrhundert*. Sarajevo 1912.
Klaić, Nada: *Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću*. Slovo 15—16, 1965, 225—281.
Kombol, Mihovil: *Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. Zagreb 1945.
Krstić, Kruno: *Latinica kod Hrvata*. Enciklopedija Jugoslavije 5, 1962.
Куљбакин, Ст. М.: *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*. Сремски Карловци 1925.
Kuna, Herta: *Jezik fra Filipa Laštrića, bosanskog franjevca XVIII vijeka*. Sarajevo 1967.
Kuna, Herta: *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića*. Sarajevo 1970.

Leskien, A.: *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*. Heidelberg 1914.
Лесковац, Младен: *Српска књижевност у Војводини пре Велике сеобе*. (У књизи М. Лесковца На нашој постојбини I, Нови Сад 1951.)

Maretić, Tomislav: *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*. Zagreb 1889.

Maretić, T.: *Jezik dalmatinskih pisaca XVIII. vijeka.* Rad JAZU 209, 1915, 211, 1916.

Maretić, T.: *Jezik slavonskijeh pisaca.* Rad JAZU 180, 1910.

Марковић, Светозар: *Језик Ивана Анчића* (босанског писца XVII века). Београд 1957 (Српски дијалектолошки зборник XIII).

Matešić, Josip: *Die Erlanger serbokroatische Liederhandschrift.* München 1959.

Медаковић, Дејан: *Графика српских штампаних књига XV—XVIII века.* Београд 1958.

Milčetić: Ivan: *Hrvatska glagoljska bibliografija.* Starine JAZU 33, Zagreb 1911.

Mladenović, Aleksandar: *Jezik Petra Hektorovića.* Novi Sad 1968.

Mladenović, Aleksandar: *O grafiji i jeziku „Šibenske molitve"*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu XII/1, 1969.

Младеновић, Александар: *О језику летописа фра Николе Лашванина.* Научно друштво Босне и Херцеговине, Грађа књ. X, Сарајево 1961.

Младеновић, Александар: *О народном језику Јована Рајића.* Нови Сад 1964.

Младеновић, Александар: *Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове вуковске стандардизације.* Зборник за филологију и лингвистику XII, 1969.

Младеновић, Александар: *Особине графије и језика путописа патријарха Арсенија III Црнојевића из 1682. године.* Зборник за филологију и лингвистику VIII, 1965.

Младеновић, Александар: *Прилог проучавању Орфелиновог језика.* Зборник за филологију и лингвистику III, 1960.

Младеновић, Александар: *Прилог проучавању развитка наше ћирилице.* Књижевност и језик XIII, 1965.

Mladenović, Aleksandar: *Prilog proučavanju čakavskih rukopisa iz Dalmacije. II. Grafija i ortografija „Života sv. Jeronima".* Зборник за филологију и лингвистику VII, 1964.

Mladenović, Aleksandar: *Neka nenaučna tumačenja o narodnom jeziku prednjegoševske književnosti.* Jezik (Zagreb) XVI, sv. 5, (1969) [и поново о томе: Jezik XVII, sv. 5, 1970].

Mladenović, Aleksandar: *Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika.* Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду II, 1957.

Moguš, Milan i Josip Vončina: *Latinica u Hrvata.* Radovi Zavoda za slavensku filologiju 11, Zagreb 1969.

Nametak, Alija: *Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici.* Građa za povijest hrvatske književnosti 29, Zagreb 1968.

Nikčević, Vojislav: *Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba.* Jezik XVI, sv. 1, sv. 2, 1968 [и поново о томе: Jezik XVII, sv. 2, 1969, Jezik XVIII, sv. 2, 1970].

Pavešić, Slavko: *Jezik Stjepana Matijevića.* Rasprave Instituta za jezik knj. I, Zagreb 1968.
Павловић, Драгољуб: *Старија југословенска књижевност.* Београд 1971.
Putanec, Valentin: *Leksikografija kod Hrvata, Srba i Crnogoraca.* Enciklopedija Jugoslavije 5, 1962.

Radojičić, Đorđe: *Ćirilica.* Enciklopedija Jugoslavije 2, 1956.
Радојичић, Ђорђе: *Стара српска књижевност у средњем Подунављу од XV до XVIII века.* Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду II, 1957
Решетар, Милан: *Бернардинов лекционар и његови дубровачки преписи.* Београд 1933.
Rešetar, Milan: *Glavne osobine Gundulićeva jezika.* Rad HAZU 272, Zagreb 1941.
Решетар, Милан: *Дубровачки зборник од год. 1520.* Београд 1933.
Rešetar, Milan: *Jezik pjesama Ranjinina zbornika.* Rad 255, Zagreb 1936.
Решетар, Милан: *Језик српскога молитвеника од године 1512.* Глас СКА 176, Београд 1938.
Решетар Милан: *Најстарија дубровачка проза.* Београд 1952.
Решетар, Милан: *Најстарији дубровачки говор.* Глас СКА 201, Београд 1951.
Rešetar, Milan: *Primorski lekcionari XV. vijeka.* Rad JAZU 134, 136, Zagreb 1898.
Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1880 i d.
Ружичић, Гојко: *Језик Петра Зоранића.* Јужнословенски филолог IX, 1930, X, 1931.

Скерлић, Јован: *Српска књижевност у XVIII веку.* Београд 1909.
Станојевић, Станоје: *Студије о српској дипломатици.* Глас СКА 90, 92, 96, 100, 106, 110, 132, 156, 157, 161, 169, Београд 1912—1936.
Stevanović, Mihailo: *Gramatike. Srbija.* Enciklopedija Jugoslavije 3, 1958.
Сучевић, Милован: *Језик у делима Доситеја Обрадовића.* Извештај Срп. прав. велике гимназије ср. карловачке за 1913—14. Сремски Карловци 1914—1921.

Truhelka, Ćiro: *Bosančica. Prinos bosanskoj paleografiji.* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu I (4), 1889.

Unbegaun, Boris: *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes.* Paris 1935.
Успенский, Б. А.: *Архаическая система церковнославянского произношения.* Москва 1968.

Fancev, F.: *Beiträge zur historischen serbokroatischen Dialektologie.* Archiv für slavische Philologie 31, 32, 33, 1910—1912.
Fancev, Frano: *Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka.* Rad JAZU 212, 214, Zagreb 1916.

Hamm, Josip: *Glagoljica.* Enciklopedija Jugoslavije 3, 1958.
Hraste, Mate: *Gramatike. Hrvatska.* Enciklopedija Jugoslavije 3, 1958.

Čremošnik, Gregor: *Srpska diplomatska minuskula.* Slovo 13, Zagreb 1963.

Šepić, Ante: *Jezik hrvatskih općinskih statuta istarskih i primorskih.* Rad JAZU 295, Zagreb 1953.

УЗ ОДЕЉАК II: ОД ВУКА ДО ДАНАС[1]

А. ОПШТИЈА ДЕЛА

Babić, Stjepan: *Htijenja i ostvarenja Novosadskog dogovora.* Jezik XV, sv. 1, 1967.
Barac, Antun: *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije,* knj. I—II, Zagreb 1960, 1964.
Белић, Александар: *Вук и Даничић.* Београд 1947.
Белић, Александар: *Вукова борба за народни и књижевни језик.* Београд 1948.
Белић, Александар: *Језичко јединство Срба, Хрвата и Словенаца код Ђуре Даничића и његових савременика.* Даничићев зборник, Београд—Љубљана 1925.
Белић, Александар: *Око нашег књижевног језика.* Београд 1951.
Bogdanov, Vaso: *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj.* Zagreb 1958.
Brozović, Dalibor: *Na putovima našeg jezika i nauke o jeziku.* Kolo, nova serija 1, sv. 10, Zagreb 1963.
Brozović, Dalibor: *O sadanjem času na kružnici jezičnog sata.* Kritika 17, Zagreb 1971.
Brozović, Dalibor: *Rječnik jezika ili jezik rječnika?* Zagreb 1969.
Brozović, Dalibor: *Standardni jezik.* Zagreb 1970.
Brozović, Dalibor: *Stanje i problemi u jugoslavenskoj lingvistici.* Titograd 1969.

[1] Радови о Вуку Караџићу забележени су већим делом у прегледу литературе уз текст *О Вуковом Српском рјечнику из 1818. године.*

Vince, Zlatko: *Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca*. Rasprave Instituta za jezik I, Zagreb 1968.
Vince, Zlatko: *Filološke škole u razvoju hrvatskoga književnoga jezika*. Jezik XVI, sv. 2—3, 1968—69.
Врховац, Радивој: *Карактер и рад Ђуре Даничића*. Нови Сад 1923.
Вушовић, Данило: *Прилози проучавању Његошева језика*. Јужнословенски филолог 9, 1930.

Guberina, Petar i Kruno Krstić: *Razlike između hrvatskog i srpskoga književnog jezika*. Zagreb 1940.

Даничић, Ђуро: *Ситнији списи*. Сремски Карловци 1925.

Ивић, Милка: *Данашњи аспекти проучавања српскохрватског књижевног језика*. Зборник за филологију и лингвистику IV—V, Нови Сад 1961—2.
Ивић, Милка: *Једно поређење Вуковог језика са нашим данашњим књижевним језиком*. Зборник за филологију и лингвистику 1, 1957.
Ivić, Milka: *Problem norme u književnom jeziku*. Književnost i jezik XII, sv. 3, Beograd 1965.
Ivić, Pavle: *Za ravnopravnost, a protiv cepanja jezika*. Jezik XVI, sv. 4, 1969.
Илић, Војислав: *Песнички језик Бранка Радичевића*. Нови Сад 1964.
Isaković, Alija: *Varijante na popravnom ispitu*. Život XIX, sv. 11—12, Sarajevo 1970.

Jagić, Vatroslav: *Zasluge Vuka Karadžića za naš narodni jezik*. Zagreb 1864.
Janković, Srđan: *Pogled na bosansko-hercegovački međuvarijantni jezički tip*. Pregled knj. 1, sv. 5, Sarajevo 1967.
Jonke, Ljudevit: *Književni jezik u teoriji i praksi*. II izd., Zagreb 1965.

Кашић, Јован: *Језик Милована Видаковића*. Нови Сад 1968.
Кићовић, Миращ: *Јован Хаџић (Милош Светић)*. Нови Сад 1930.
Koroman, Veselko: *Uvlake gredu, a postole stoje*. Život XIX, sv. 11—12, Sarajevo 1970.

Maretić, Tomislav: *Ruske i češke riječi u književnom hrvatskom jeziku*. Rad JAZU 108, Zagreb 1892.
Marković, Svetozar: *Teorija i praksa u standardnom jeziku u Bosni i Hercegovini*. Život XIX, sv. 11—12, 1970.

Новак, Виктор: *Вук и Хрвати*. Београд 1967.

Павловић, Миливој: *Улога и значај војвођанских писаца у развитку српскога књижевнога језика*. Зборник за књижевност и језик 1, Нови Сад 1953 (1954).

Петровић, Драгољуб: *Прилог карактеризацији разлика између екавског и ијекавског књижевног језика.* Зборник за филологију и лингвистику XIII/1, Нови Сад 1970.
Пешикан, Митар: *Наш књижевни језик на сто година послије Вука.* Београд 1970.

Скерлић, Јован: *Историја новије српске књижевности.* 3. изд., Београд 1953.
Стевановић, Михаило: *Стварање јединства књижевног језика Срба и Хрвата и данашње стање тог јединства.* Наш језик XVIII, св. 1—2, 1970.

Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata (zbornik). Zagreb 1969.

Б. ПРАВОПИСИ, РЕЧНИЦИ, ГРАМАТИКЕ, ЈЕЗИЧКИ САВЕТНИЦИ

Andrić, Nikola: *Branič jezika hrvatskoga.* Zagreb 1911.

Белић, Александар: *Правопис српскохрватског књижевног језика.* 1. изд. Београд 1923, 2. изд. „према прописима Министарства просвете" 1930. Ново, допуњено и исправљено издање Београд 1950. (штампано 1952).
Boranić, Dragutin: *Pravopis hrvatskog ili srpskog jezika. Zagreb*, 1. izd. 1921, od 5. izd. 1930. do zaključno 7. izd. „prema propisima Ministarstva prosvjete", od 8. izd. 1941. do 10. izd. 1951. ponovo po prvobitnim pravilima.
Broz, Ivan: *Hrvatski pravopis.* Zagreb 1892.
Broz, Ivan, i F. Iveković: *Rječnik hrvatskoga jezika* I—II, Zagreb 1901.

Vuković, Jovan: *Pravopis savremenog našeg jezika.* I dio. Sarajevo 1952.

Koriensko pisanje. Priredio Hrvatski državni ured za jezik. Zagreb 1942.

Maretić, Tomislav: *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik.* Zagreb 1924.
Maretić, Tomislav: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika.* 1. izd. 1899, 2. izd. 1931, 3. izd. (bez stilistike) 1963.
Матица српска и Матица хрватска: *Правопис српскохрватскога књижевног језика.* Нови Сад — Загреб 1960 (и одговарајуће латиничко издање: Matica hrvatska i Matica srpska, *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika,* Zagreb — Novi Sad 1960).
Матица српска и Матица хрватска: *Речник српскохрватскога књижевног језика* I—III, Нови Сад — Загреб 1967, 1967, 1969 (и одговарајуће латиничко издање прве две књиге: Matica hrvatska i Matica srpska, *Rječnik hrvatskosrpskoga . . .*, I—II, Zagreb — Novi Sad 1967).

Rožić, Vatroslav: *Barbarizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku.* U Zemunu 1904.

О ВУКОВОМ СРПСКОМ РЈЕЧНИКУ ИЗ 1818. ГОДИНЕ[1]

I. МЕСТО КЊИГЕ У ИСТОРИЈИ

Нема сумње, од свих Вукових списа прво издање Рјечника је најзначајније. Чак се не може навести ниједно друго дело у историји српске културе које би одиграло већу улогу као прекретница, као полагање темеља.

Ту, у Рјечнику из 1818, формулисана је Вукова језичка и правописна револуција. Све што је претходило било је само Вуково тражење и колебање, а све измене у доцнијем периоду биле су само ретуши у ограниченом броју појединости. А одређивање основице нашег књижевног језика има, опет, централно место у читавој Вуковој делатности. Није ствар само у начелној фундаменталности језика, у истини да је језик материја од које је састављена књижевност онако као што је време материја из које се састоји живот. Много конкретније од тога: Вукова језичка револуција била је та која је српским масама скратила пут до писмености (у сваком смислу те речи). Ту се налази тежиште Вуковог дела демократизације наше културе. Чак и сама народна поезија, чије објављивање има у поретку значаја Вукових остварења место одмах иза језичко-правописног комплекса, добила је неоцењиво много тиме што је народни језик постављен у основицу књижевног. Да је књижевни језик остао славеносрпски, фолклорне умотворине имале би битно друкчију судбину у исто-

[1] Овај текст представља скраћену и незнатно преправљену верзију Поговора фототипском издању Рјечника, Београд, 1966. (Сабрана дела Вука Караџића, издање Просвете, књига друга).

рији наше литературе. На њих би се свакако гледало као на драго и драгоцено наслеђе, али сасвим по страни од главних развојних токова. Тек тиме што је њихов језик ушао у темељ нашег књижевног језика, могле су и оне ући у темељ наше нове књижевности.

Језик је основно оруђе културе и уопште људског друштва. Оруђе најнеопходније, најуниверзалније и најсвакодневније. Домашај Вукове заслуге одређује пре свега чињеница да је он дао оптималну основицу нашем књижевном језику. Његов језик био је кудикамо ефикаснији инструмент друштва него језик који је он затекао у функцији књижевног и избацио из те функције. Штавише, у околностима оног историјског тренутка, сви други типови језичких солуција који су се могли сагледати били су одсудно инфериорни у поређењу с оним који је изнео Вук. Вуков језик имао је ту једноставну и велику врлину да је био лак, њега је просечни Србин з н а о, у главним цртама, самим тим што је знао свој матерњи говор. Насупрот њему, славеносрпски се морао у ч и т и, дуго и заметно, у школи и после ње, уз опасност да његово савладавање остане непотпуно и уз извесност да ће изражавање њиме увек бити сапето и несигурно. (На страну то што у том језику и није било норме нити уопште неког чврстог ослонца, јер је он био механичка и произвољна мешавина двају или трију језика, црквенословенског, српскохрватског и евентуално руског). Вук је уштедео поколењима Срба оно огромно расипање снага које би уследило да је сваки појединац морао посебно учити књижевни језик. Сем тога Срби су добили књижевни језик којим су се могли изражавати природно и непосредно, а не муцаво и са сталним психолошким оптерећењима. И што је најважније, срушене су све непотребне преграде које су стајале између српских маса и српског књижевног језика. Тај језик није остао привилегија малобројних који су имали прилике и средстава за дугогодишње школовање. Плебејац, сељак и устаник, Вук је и као културни стваралац остао представник и оруђе најнапреднијег крила српског друштва.

Наравно, књижевни језик по природи ствари не може бити идентичан са свакидашњим говором необразованог чо-

века. Далеко шири круг појмова и нијанса које књижевни језик треба да обележи захтева и шири фонд речи и обрта. Али у славеносрпском је било, сем оваквих потребних разлика према свакодневном језику човека из народа, и много више непотребних разлика, таквих које су долазиле отуда што сама основица овог језика није била народна. Због ових разлика, гласовне и граматичке природе, славеносрпски је био тежи за човека из народа него што књижевни језик мора бити. Вуку припада заслуга да је темељито уклонио тај слој излишних препрека.

Револуција каква је била Вукова неизбежно доноси собом прекид једног континуитета, жртвовање тековина традиције. У начелу, то може смањити корисност оваквог потеза и чак угрозити његову коначну позитивну вредност. Међутим, у Вуковом случају жртва је била готово незнатна у поређењу са добитком. Производи дотадашње литературе махом су били ниске вредности или неактуелни, или то обоје. Књижевни језик био је све друго пре него разрађен и префињен инструмент израза. Без унутрашње равнотеже, у сталном драстичном осцилирању, он није поседовао кристалисане и изнијансиране системе значења за које би било штета да се наруше. А Вук је уосталом мудро оставио отворена врата поновном увођењу оних црквенословенских израза за којима би се осетила стварна потреба.

Једна друга сумња може се јавити, и јављала се понекад, поводом резултата Вуковог рада. У периоду пре Вука српски књижевни језик био је тесно везан за руски, каткад чак толико да границе није лако одредити. Прекид ове везе морао је смањити способност нашег књижевног језика да се богати предузимајући из руског, а такође је морао смањити непосредност контакта двеју литература. И то баш у тренутку кад је руска књижевност, са Пушкином, Љермонтовом и Гогољем, најзад добијала светски формат. Али у овом погледу развој је ишао путевима којима су га водиле историјске неминовности. Превелике су биле географске удаљености и разлике у историјским приликама, а поготову саме неподударности између двају народних језика. Врло је поучно то што су у даљем развоју чак и Украјинци и Белоруси, код којих су све

поменуте дистанце биле неупоредиво мање, ипак формирали своје посебне књижевне језике. Уосталом сам руски књижевни језик се управо у Вуково доба коначно одвајао од црквенословенског који је дотада Србима служио као мост ка руском. У XIX веку уопште није било услова да се српска култура непосредно наслони на руску преко заједничког књижевног језика, на начин сличан средњовековној језичкој и културној узајамности православних Словена. А једино то могло би се, наравно само у одређеном смислу и са много разноврсних ограда, схватити као евентуалност са озбиљним јаким странама. Све друго, све што је у међупростору између ове солуције и историјски оствареног другог екстрема, вуковског књижевног језика, било би неоспорно штетно. Задовољити се славеносрпском мешавином значило би искључити се из руске културне заједнице и руског културног тржишта, а ипак испустити она огромна преимућства која пружа књижевни језик на истински народној основици.

Уосталом ни овде историја није остављала много избора. Развој српског друштва захтевао је да књижевни језик буде што разумљивији масама, и славеносрпски је током времена постајао све више српски, а све мање „славенски". Вуково дело се уклопило у једно општије струјање, што му ниуколико не одузима значај. Величина великих људи и јесте у томе што су успешно извршили задатке које је обележила историја. Вук је при том језичко питање решио темељније него што би ико други на његовом месту, а уједно је радикално захватио и правопис.

Језик који је Вук увео у књижевност импресионирао је публику још једном особином: осим што је био народни, он је био и јекавски. Док је за оно прво Вуку увек било лако да наведе објективне разлоге, око овог другог он је био у неприлици с мотивацијом и аргументи које је он до краја постепено прикупио[1] не могу избрисати утисак да је права

[1] Јекавско наречје је најраспрострањеније међу Србима; њиме су испеване готово све наше народне песме; у њему се писањем разликују извесне речи које се екавски једнако пишу (*поіјевати* и *попијевати*); оно је најближе црквенословенском језику; оно је и дијалекат дубровачке књижевности тако да уједињује православне Србе „с нашом браћом Рим-

побуда била она коју је он сам поменуо у почетку: он је писао јекавски зато што је био јекавац.[1] Њему је било лакше и угодније да пише својим матерњим херцеговачким наречјем и од срца је желео да се оно учврсти и у књижевности. Тиме је ставио српску културу изненада пред један нов проблем. (Додуше, непосредно пре њега појавио се са јекавски штампаним текстом Сава Мркаљ, Србин из Хрватске, али је била потребна личност Вуковог значаја да би у тадашњим приликама јекавштина уопште дошла у обзир као база књижевном језику.)[2] Није сасвим једноставно, чак ни данас, са растојања од столећа и по, просуђивати о томе у којој је мери Вуково увођење јекавског изговора било историјски позитивно. Са гледишта уско српских потреба могло би изгледати да није. Главни културни центри Срба налазили су се, у оно време као и сада, на екавском земљишту, у областима економски и политички најактивнијим, у северној Србији и Војводини. Публика у тим центрима није била спремна да прихвати јекавштину. То је шкодило Вуковој борби, а кад је она ипак успешно завршена, то је створило раскол у књижевном језику код Срба који и данас има две варијанте, екавску и јекавску. Само питање је да ли би Срби на западу икад прихватили екавско наречје и да није било Вука, а сигурно је да би за све Србе било боље да је јекавски изговор могао бити усвојен свугде. Уосталом, данас се нама може чинити да се двојство у писању књижевног језика, а с њиме и понеке друге невоље, могло избећи усвајањем посебног слова за јат (нпр. ѣ у ћирилици, ě у латиници) који би се читао различито у разним крајевима. Вук се томе оштро одупирао, јер је то нарушавало основни принцип његовог правописа о прециз-

скога закона" (Вука Стеф. Караџића ... *Писма ... о српскоме правопису, са особитијем додацима о српском језику*, У Бечу 1845, *Скупљени граматички и полемички списи* Вука Стеф. Караџића III, стр. 155—156).

[1] Предговор првом издању Рјечника, стр. XVII.

[2] Занимљиво је да је и други српски аутор који је утицао на Вуково формирање у време кад се он почињао бавити списатељским радом, Лука Милованов, био јекавац. Родом из Осата у Босни, он је и свој *Опит настављења к српској сличноречности* написао углавном јекавски. Пример Мркаља и Милованова свакако је подржао Вука у опредељењу за јекавско писање.

ној корелацији између фонема и слова. Можда би било уменије да је Вук и овде жртвовао понешто од доследности, што је иначе чинио почешће и с разлогом. Али, ето, Вук то није учинио, а нагађања на тему „шта би било да је . . ." у начелу нису најсрећнији начин да се схвати историја.

Књижевни језик с којим је Вук изашао у Рјечнику[1] одговарао је у основи тадашњем тршићком говору. Из њега су били прокламативно прогнани књишки елементи, али су практични разлози спречили да се то спроведе у потпуности. У Предговору и Граматици који прате Рјечник није тешко набројати на десетине речи којих нема у самом речнику. Од самог почетка се показало да је илузорно градити књижевни језик искључиво од елемената присутних у народном. Има толико ствари о којима се не може писати с изражајним фондом подешеним према свакидашњици пастира и тежака. Вук је испочетка избегавао да говори о овоме, али је доцније, у предговору свог превода Новог завета, објављеног 1847, дао дуг списак речи којих нема у народним говорима, а које је он ипак употребио преводећи тај текст. Неке од тих речи биле су црквенословенске (делимично с посрбљеним гласовним ликом), док је друге сковао сам Вук, трудећи се да остане што вернији принципима творбе речи у народном језику. Вук није био строг ни према позајмљеним речима из других извора, и чак је доказивао неопходност да се задрже извесни турцизми.[2] Њему је био стран пуризам, та болест слабачких, малодушних и уплашених за егзистенцију. У време кад су „Турчин" и „душманин" били такорећи синоними, кад је вековни тлачитељ претио да поново отме и ону крваво извојевану мрвицу српске независности, Вуков став према турским речима био је слободан од мржње и од комплекса мање вредности. Тако је велики реалиста Вук отворио пут богаћењу нашег књижевног језика из обају могућих извора, преузимањем из других језика и, у ограниченој мери, стварањем нео-

[1] У даљем тексту овог написа реч *Рјечник* ће се употребљавати да означи прво издање Рјечника (изузев тамо где је изричито наглашено да је треба схватити друкчије).

[2] Класичне су његове формулације на стр. XX у Предговору Рјечника.

логизама по обрасцима већ присутним у језику. Ово је било преко потребно јер је у епохама које су следиле брзи развој нашег друштва доносио — и још увек доноси — у свакој деценији хиљаде нових појмова и с њима хиљаде нових речи. Удео речи којих нема у Вуковом Рјечнику у просечном тексту писаном данас за широку публику често прелази педесет посто. Захваљујући развојним смерницама које су дате у Вуковом делу, овај процес наглог ширења лексичког фонда прошао је са сразмерно мало потреса и без оног вештачког отежавања сопствене ситуације које ствара пуристичка оптерећеност.

Језик првог издања Рјечника, постављен одлучно на основицу једног одређеног народног говора (тршићког), садржао је, поред осталих особина, и неколико скорашњих иновација које иначе нису заједничке свима нашим дијалектима. Овамо спада доследна елиминација *х* у народним речима, тзв. најновије или јекавско јотовање (тип *ћерати, ђевојка*), затим претварање *мн* у *мл* (*млоги* и сл.) одн. у *вн (тавница)* и *мњ* у *мљ (сумља)*. Ове су промене повишавале меру комплексности у граматичком систему, дакле смањивале његову унутрашњу правилност. Тако је одсуство *х* увело аномалију да се именске основе могу завршавати и самогласником (нпр. *ора, снаа, сирома*), док су остале промене углавном стварале нове сугласничке алтернације (*т : ћ* у *летим : лећети, д : ђ* у *дијете : ђетета, н : л* у *путник : најамлик; м : в* у *тама : таван* итд.). У књижевном језику није пожељно нагомилавање појава ове врсте, оне га чине тежим и мање практичним. Уз то су ове особине увећавале растојање према српском књижевном језику у прошлости, а такође и према књижевном језику осталих словенских народа, поред осталих и Хрвата. Вук је у доцнијем свом развоју напустио ове језичке особине, углавном пошто се приликом својих путовања на југозапад уверио да се одговарајући старији облици (са *х*, без најновијег јотовања, са *мн* и са *мњ*) могу чути у тамошњим дијалектима, пре свега у дубровачком и у говорима градских муслимана по Босни и Херцеговини. Друго издање Вуковог Рјечника обележава у целини овај пређени пут. Форме које су у првом издању фигурирале као основне или као једине, у том се издању упућују

на облике са *х*, *тј*, *дј*, *мн* одн. *мњ*. Тако је Вук одступио од појединих црта тршићког говора и од начела монолитне дијалекатске базе књижевног језика, али је та недоследност била очигледно оправдана. Поред осталих резултата она је олакшала Хрватима приближавање вуковском језику. Велики културни револуционар био је слободан од екстремизма. Он није био по сваку цену доследан у остваривању принципа, баш зато што је био доследан у мудрости.[1]

И у погледу правописа Вук је, опет баш у Рјечнику, пронашао најбољи могући пут. Док је у погледу језика оптимално решење лежало у демократизацији, у правопису је требало применити фонолошки принцип. У језицима као што је српскохрватски, правопис је најефикаснији ако репродукује оно што се стварно изговара, и при том само оне од гласовних појава које служе за разликовање значења (дакле не и позиционо условљене фонетске нијансе као што је разлика између затвореног надзубног *н* у *нада*, затвореног задњонепчаног *н* у *банка* и струјног зазубног *н* у *пензија*). Овакав правопис има исто преимућство као и књижевни језик на бази народног: он је лак. Њега није потребно нарочито учити, довољно је при писању се ослонити на осећање сопственог изговора, а у читању се држати написаног слова. Ово, наравно, олакшава задатак школске наставе и проширује круг људи који углавном правилно пишу.

Вуково ратовање за српски правопис било је само део општег процеса суочавања европских (и многих ваневропских) народа са неадекватном графијом двеју главних постојећих европских азбука. А победа Вукове ортографије код Срба била је у међународним размерама, први и досад готово једини потпуни успех на овом фронту.

Ни латиница ни ћирилица нису биле начињене за потребе данашњих језика: обе су оне адаптације грчког алфабета, подешене према потребама латинског одн. старословенског

---

[1] Доцнији развој књижевног језика потиснуо је или и сасвим уклонио још понеку дијалекатску особину присутну у Вуковом језику, тако нпр. одбацивање почетног консонанта у *чела* или *тица*, затим тип *трпљети* (место *трпјети*), тип *овијех* (место *ових*) и тип *нијесам* (место *нисам*). Овим је корекцијама настављен процес који је започео сам Вук.

језика. Суштинску разлику између њих чини то што је латиница мање-више задржала грчки инвентар слова, док га је ћирилица битно проширила додајући близу петнаест знакова. Ова дивергенција, чији корени леже у релативној блискости латинског гласовног система старогрчкоме и у врло специфичном фонолошком карактеру старословенског, имала је далекосежне последице. У језицима који се служе латиницом основна невоља произлазила је из недовољног броја постојећих знакова. Због тога је било потребно прибегавати диграфичним или дијакритичким решењима да би се обележиле фонеме којих није било у латинском, али које су присутне у модерним језицима. Насупрот овоме, народи који пишу ћирилицом, а то су углавном били православни Словени, стајали су најчешће пред задатком да се ослободе сувишних слова. Ту је било, пре свега, слова механички преузетих из грчке азбуке, таквих као *ν*, ω, ψ и ξ (ова слова у ствари нису била потребна ни за грчки језик, бар не у време кад су пресађена у ћирилицу). Осим тога било је и слова начињених, у своје време оправдано, да обележе поједине словенске гласове, али која су у међувремену изгубила свој смисао. Од епохе солунске браће наовамо фонолошки развој словенских језика водио је претежно у правцу редукције броја различитих гласова, тако да су поједина слова постајала непотребна, али је њихово писање обично наџивљавало фонолошку смрт одговарајућег гласа (овако су се код нас све до Вука употребљавала слова *ѣ*, *ы*, ъ и ь). Тиме је повећаван слој излишности у графичком систему, праћен штетним компликовањем односа између изговорене и писане речи.

Победом Вукове револуције Срби су постали први словенски народ који је темељито ликвидирао овај слој излишности („сало дебелог јера“, како се инвентивно изразио Сава Мркаљ, први Србин који је схватио овај проблем). Остали словенски народи који пишу ћирилицом учинили су то тек много доцније. Није тешко наћи историјско објашњење ове разлике. После разорног ударца који је турска владавина нанела српској писмености заснованој на средњовековним црквенословенским традицијама, дошла је миграција центра српске културе на аустријско земљиште, чиме је та

култура била најнепосредније изложена утицају једне друкчије и надмоћне цивилизације. Реакција српског друштва на овај притисак била је двострука: с једне стране отпор, у тежњи да се очува национална индивидуалност, а с друге стране прилагођавање и прихватање тековина, што је још јаче зесекло и иначе танушну нит континуитета са нашим средњим веком. Уосталом у српској средини и потреба за реформом азбуке била је изразитија него другде, јер је стара азбука била нарочито неподесна управо у примени на гласове нашег језика.

Али заслуга Вукове револуције није само у томе што је била прва и што је показала пут и другима, већ и у томе што је њен задатак био најсложенији, а ипак до краја успешно решен. Особености нашег језика чиниле су излишном и једну трећу групу традиционалних ћирилских слова. То су слова типа *я* и *ю* која најчешће означавају један вокал, али истовремено и умекшаност претходног консонанта. У језицима као што су руски или бугарски ова слова испуњавају врло корисну функцију, јер служе да обележе умекшане сугласнике којима обилују гласовни системи тих језика. Међутим у српскохрватском изостаје цела серија таквих гласова (отуда се наш језик чини „тврђи"), а с њом и потреба за словима овога типа. Вук је та слова прогнао из српске азбуке, али је тиме заоштрио проблем обележавања оних гласова за које традиционална ћирилица није имала слова. Ту су били пре свега сугласници *ћ*, *ђ*, *љ* и *њ*, који, истина, нису идентични са руским или бугарским умекшаним сугласницима, али су се за невољу могли обележити уз помоћ слова за умекшавање, и чак је и постојала таква пракса. Вук се није задовољио овим половичним решењем и увео је нове знакове за специфичне српскохрватске сугласнике, избацујући уједно коначно слова за умекшавање. Тиме је он створио сасвим нов тип ћирилице, без серије слова која су служила за два сукцесивна гласа. Управо овај раскид са вековима освештаном физиономијом ћирилице, са њеном фундаменталном специфичношћу, даје Вуковом остварењу и у области азбуке карактер револуције, а не само реформе.

Вукова азбука у потпуности одговара „духу“ (што значи фонолошкој структури) српскохрватског језика, док је традиционална ћирилица (са словима као што су *я* и *ю*) у складу с особинама руског и бугарског језика. Од словенских књижевних језика који су се формирали у међувремену, белоруски и украјински прихватили су, с извесним модификацијама, традиционалну ћирилицу, док македонска азбука представља адаптацију Вукове. Са гледишта одлика гласовних система ових језика, усвојена решења су оправдана у сва три случаја. Словенски народи који пишу ћирилицом у основи су срећно решили проблеме својих азбука: сваки језик има азбуку онога типа који најбоље одговара његовој структури.

Уз генералну констатацију о фонолошкој природи Вуковог правописа треба додати и два ограничења. Једно од њих има ванредно простран домашај јер се тиче писања практично сваке речи. Наш правопис игнорише целокупно подручје прозодијских гласовних феномена,[1] иако у нашем језику и они спадају у ред појава способних да обележе разлику у значењу (упор., нпр., *сѐло: се̑ло, зѐленӣм: зѐленӣм, гра̀д: гра̑д, го̏дина: го̏дӣна̄*). Било је у прошлости нашег правописа доста преседана за обележавање оваквих гласовних факата, а било је и у само Вуково време предлога да се то чини. Вук је ово одбио категорички. Не може се порећи да се Вук тиме крупно огрешио о доследну примену фонолошког принципа, али је истина и то да је оваква одлука била више него умесна. Гласовне дистинкције на којима почива новоштокавски систем акцената и дужина толико су суптилне да, и поред напора школског апарата, готово нико сем језичких стручњака не доспева до прецизне свести о њима. Људи обично осећају да постоји „нека разлика“ у акценту између речи као *сѐло* и *се̑ло*, али нису у стању да одреде ту разлику и да укажу на друге речи у којима се јављају исти типови акцената. Ови фонолошки контрасти имају, према томе, на сазнајном плану сасвим дркчије место него они између тзв. сегменталних фонема (самогласника одн. сугласника), које

[1] Овим скупним термином обухватају се акценти и дужине.

и лаици не само лако запажају, него и лако одређују.[1] Уосталом, тешкоће се овим не исцрпљују. Ситуацију отежавају многобројни акценатски дублети присутни у свим говорима, а још више дијалекатске разлике које се крећу у два правца. У говорима са новоштокавском акцентуацијом, дакле принципијелно истом као што је Вукова, јавља се ипак мноштво одступања у акценту појединих речи и граматичких облика, а поврх тога постоје широке зоне с акцентуацијским системима битно различитим од новоштокавског. Људима из таквих крајева практично је немогуће да науче осећати новоштокавске акценте, изузев ако добију стручно лингвистичко образовање. Једини начин да овакви појединци савладају писање тих акцената био би да уче механички који се акценат пише у којој речи и у којој граматичкој категорији. Све је то Вук морао знати, или бар осећати, онда кад је одбио да уведе обележавање прозодијских елемената у свој графички систем. Одиста, ако би се прозодијске појаве систематски репродуковале у писању, српскохрватски правопис би се од најлакшег у Европи претворио у један од најтежих. Цена којом је плаћено ово циновско упрошћавање ситна је у поређењу са добитком: у постојећем начину писања доста често се поједине речи и облици појављују као хомографи и разликују се обично само помоћу контекста, иако у изговору нису прави хомоними (*гра́д* и *гра̏д*, ген. *ру́ке̄* и мн. *ру̂ке* итд.).

Друго Вуково одступање од доследно фонолошког писања ограниченије је по домашају и мање неоспорно као позитиван квалитет. У неколико појединости, углавном у вези

[1] Није тешко уочити узроке овој појави. Прозодијски контрасти имају увек релативан карактер: дуг вокал је *релативно* дужи од кратког, наглашени вокал је тонски *релативно* виши од ненаглашеног, силазни тон је при завршетку *релативно* нижи него у почетку. Релативност оваквих контраста схвата се најбоље ако се узме у обзир да су дуги вокали у брзом говору често апсолутно краћи од кратких у лаганом изговору, или да је ниски акцентски тон једног сопрана у ствари виши од високог тона једног баса. Насупрот овоме, контрасти између сегменталних фонема имају по правилу апсолутан карактер. Тако се *т* увек изговара безвучно, *д* увек звучно, *н* увек кроз нос итд. Стога су разлике међу консонантима или међу вокалима тако лако ухватљиве.

са *т/д* и *ј*. Вук се држи морфолошког (или „морфофонолошког“) начела које захтева да се исти морфолошки елеменат увек једнако пише без обзира на различит изговор: *под-* у *подлити*, па према томе и у *подсирити*, *ракиј-* у *ракија*, па према томе и у *ракијски*, мада је изговор у ствари *потсирити*, *ракиски*. Овај правописни принцип примењује се у многим језицима, често са несумњивом коришћу. Тако се у немачком номинативи једнине *Rad* „точак“ и *Rat* „саветник“ изговарају једнако, али се пишу различито, у складу с разликом у изговору у облицима као што су плурали *Räder* и *Räte*. На овај начин немачко писање успоставља дистинкцију између речи које се у изговору не разликују. Али у нашем језику нема оваквих примера. Стога ту изостаје и корист коју морфофонолошки принцип може донети. А штета је ипак ту: окрњена је целовитост драгоценог начела „у писању се држи изговора, и све ће бити добро“. Публика губи поверење у овај критериј правилности, и мора да учи спискове случајева у којима се јавља одступање. Свакако, штета није велика, али је штета. Можда још неугодније консеквенце донео је, уосталом, покушај да се она уклони. Свестан слабости затеченог правописа у оваквим категоријама, Александар Белић је, између два рата, предложио да се оне елиминишу. На жалост, тренутак за реформу није био срећан. Код Срба она је спроведена, али су је Хрвати схватили као наметнуту „српску“ особину. Историја уме горко да се нашали са веровањима овакве врсте: објективно, проблем није био у србизму већ у рационализацији, а дотадашњи правопис код Хрвата био је „српски“ исто колико и Белићев — јер је био Вуков. Али у оним временима узнемирених националних страсти Хрвати су одбацили мрску новотарију чим се указала прилика, и затим одлучно остали при своме ставу. Тако је резултат реформе био стварање једне подвојености више. И кад је састављан заједнички српскохрватски правопис из 1960, уједначавање је вратило норму на вуковску традицију.

На завршетку овога прегледа тешко је отети се једном утиску: користи које је Вукова језичка и правописна револуција донела нашој култури фундаменталне су и савршено

јасне, слабе стране имају маргиналан карактер и најчешће нису тако неоспорне.

Познато је, међутим, да Вук није самостално дошао до својих основних ставова у вези са језиком и правописом. Те му је ставове сугерирао у личном контакту Јернеј Копитар (код којега они такође нису били изворни). Нема ничега у Вуковој биографији до сусрета с Копитарем што би сведочило о неком Вуковом интересовању за оваква питања, а с друге стране зна се много о ранијим не баш успелим Копитаревим покушајима да заинтересује друге Србе за језичку и правописну реформу, као и о његовим повољним приказима свега што му је изгледало као напредак у овом правцу. О Копитаревој менторској улози постоје, уосталом, директна сведочанства у преписци његовој и Вуковој, а Вук је и јавно признавао да га је Копитар „наговорио" „мало по мало не само да пишем народне пјесме, него и ријечи и Граматику".[1] У погледу увођења народног језика у књижевност Вук је уз то имао низ претеча међу самим Србима, и то чак и међу најкрупнијим дотадашњим књижевницима, таквим као Орфелин и Доситеј. Управо у тренутку кад је приступао раду на језику, он се спријатељио са Савом Мркаљем и Луком Миловановом, ауторима написа у којима се предлаже реформа српског правописа и описује српска акцентуација; ортографија и акценатски систем с којима је Вук затим изашао непосредно су зависни од гледишта ове двојице. Управо прво издање Рјечника је, од свих већих Вукових списа, дело у којем је Копитарева улога највећа и најразноранија, а идеје Мркаља и Милованова ту су примењене скоро дословно. Копитар се чак у великој мери може сматрати коаутором дела — заслуга која у погледу другог издања Рјечника припада Даничићу. Па ипак, ма колико се то могло учинити парадоксалним, све ово ниуколико не умањује Вукову историјску заслугу. Она се не састоји у неком научном открићу, већ у извршеној културној револуцији. А револуција није ствар приоритета у формулисању мисли, него снаге да се она оствари.

---

[1] *Скупљени граматички и полемички списи* Вука Стеф. Караџића III, 66.

Поучно је обазрети се на оно што се догодило са Вуковим претходницима и инспираторима. Орфелин и Доситеј, пуни добронамерних изјава о потреби да се пише народним језиком, нису умели писати њиме, док је Мркаљу и Миловановy недостајала јачина карактера потребна да се живот посвети борби за своја уверења. Мркаљ се свога става јавно одрекао, а Милованов се одао алкохолу и нестао са хоризонта. Чак и сам ванредно даровити и учени Копитар имао је са својим реформаторским идејама више успеха код Срба, где их је спровео посредством Вуковим, него у сопственој словеначкој средини.

Вук је поседовао личне особине које дају снагу културном револуционару, а и његова биографија давала му је преимућство над великом већином тадашњих српских књижевника. Почетна фаза његовог формирања одиграла се у Србији, турској и устаничкој, а то није била средина одвећ прожета црквенословенском традицијом. Затим је он готово непосредно доспео у Беч, у тада романтичарски настројену Европу где се чист народни дух ценио као једна од врхунских вредности. Тако је Вук стицајем околности прескочио Војводину и њен славеносрпски менталитет. Он, који је испочетка био у извесном смислу испод тог менталитета, одједном се нашао изнад њега. Тако је он могао да своје добро познавање народног језика удружи са потпуном слободом од предрасуда према њему. Заједно са Копитаровим саветима и са Вуковим огромним оштроумљем и безграничном упорношћу, ово је учинило Вука дораслим за велику историјску улогу.

II. ИСТОРИЈА КЊИГЕ

Ако желимо да схватимо како треба историју Рјечника, морамо јој приступити онако како се прилази свакој историји — од њене предисторије. У нашем случају то значи пре свега од Вукових претходника у лексикографском послу, од онога што су они урадили и тога шта нису. А тих је претходника било у исти мах и много и мало. Уколико посма-

трамо српскохрватски језик као целину, традиција је дуга и богата. Још од последње деценије шеснаестог века па све до прве деценије деветнаестог, ређа се низ остварења насталих у приморским или кајкавским областима, остварења која обухватају поред осталог осам великих штампаних речника, познатих под именима њихових твораца или уредника, Вранчића, Микаље, Хабделића, Дела Беле, Белостенца, Јамбрешића, Волтиђија и Стулија. Ти речници, најчешће дела трудољубивих фратара, описују језик „илирски“, „далматински“ или „словински“ у његовој чакавској, штокавској и кајкавској варијанти и пореде га са латинским, италијанским, немачким и мађарским језиком. Иако нису сви једнаке вредности, ови су радови углавном задовољавали потребе својих средина и својих епоха, а и данас служе као обилат извор материјала за историју нашег језика и за разумевање старих текстова. Међутим, у ужем кругу којем је Вук припадао, у средини православних Срба, Вук је затекао готово потпуну пустош у овом домену.

Додуше, 1790. године изашао је у Бечу *Немéцкїй и сéрбскїй словáрь* на 719 + 326 страна, али овај непотписани речник који се приписује школском директору Теодору Аврамовићу у ствари није речник нашег језика. „Сербски“ материјал у њему је углавном мешавина црквенословенског и руског, само спорадично убачене су у њега заиста српскохрватске речи. Овако састављено дело навукло је, потпуно схватљиво, на себе зловољу доцнијих испитивача нашег језика и нико му није посветио озбиљнију пажњу. Али још пре овог дела, посвећеног митрополиту Мојсију Путнику и свакако рађеног с инспирацијом из митрополије, нашао се наш језик заступљен у једном другом лексикографском послу. У Санктпетерсбургу су 1787. и 1789. изашла два тома упоредног речника двеста језика који је издао немачки путописац Палас на иницијативу царице Катарине и по материјалу скупљеном на њену заповест, а већ 1789. одн. 1791. појавило се у три тома ново, проширено и поправљено издање у редакцији Теодора Јанковића „де Миријево“. Овај угледни Србин, ранији надзорник свих српских школа у Аустрији, био је у то доба висок функционер у руској про-

светној администрацији. У оба издања речника налазимо и „српски" језик поред „илиријског" (који мање или више одговара дубровачком дијалекту). У првом издању у „српски" материјал је умешано доста руских речи, најчешће датих напоредо са правим српским облицима. „Илиријски" је, опет, нагрђен невештом ћириличком транскрипцијом из латиничког изворника, извршеном без икаквог познавања тадашњег латиничког правописа у нашем приморју, и чак без разумевања самог материјала. Трезвени Јанковић је у другом издању исправио већи део грешака у оба „језика". Овим умивањем „српски" и „илиријски" постали су сличнији један другоме. Док би се на основу прве верзије тешко могло закључити да су та два језика у стварности један, у другој верзији то је већ очигледно. Али и поред тога *Сравнительный словарь* није значио велики догађај у српској лексикографији. Не само што је изашао далеко од наших земаља и био тешко приступачан, него је и материјал у њему био сасвим ограничен: укупно 285 речи. Тако је лексикографски биланс српског XVIII века остао јадан. Објашњење овоме лако је наћи у општој језичкој дезоријентацији код Срба у тој епоси. У време кад су границе између српског, црквенословенског и руског биле флуидне и неухватљиве, није могло бити јасне представе о томе како треба да изгледа српски речник. Најпоузданије сведочанство о томе пружају баш они малобројни покушаји које смо поменули. А што се тиче ранијих епоха, оних до XVIII века, ту је чак непотребно тражити неко нарочито објашњење: под ужасним притиском турског ропства није се могло ни мислити на неку лексикографију.

Тако је Вук, за чије је име везано толико великих почетака у историји наше културе, и на овом пољу био први. Подстицај који је Вука навео да се баци на овај посао добро нам је познат: и ту, опет као у толиким другим стварима, он је радио по Копитаровом наговору. Страсно заинтересован за српске ствари, Копитар се и раније често враћао на то како би добро било кад би неки Србин реалистично описао свој језик, како са граматичке, тако и са лексичке стране. Ту је Копитар имао у виду научну потребу, али не само њу. Он је желео да се јавно обелодани истина да Срби говоре језиком

који није ни руски ни црквенословенски, па ни нарочито сродан с неким од њих. Та истина, тако општепозната данас, није изгледала нимало неоспорна у оним временима кад је европска славистика, тада још у првим почецима, могла судити о српском језику по текстовима које су писали Срби — али најчешће не својим језиком. Копитар, који је увелико био проникао у право стање ствари, веровао је да би језичко разграничење допринело да се Срби одвоје од Руса и у културном, па и политичком погледу. Личност сложена од многих противречности, он је у себи носио напоредо словенски и аустријски патриотизам. О оваквој комбинацији ми данас можемо мислити шта хоћемо, али Копитару је она изгледала логична и он ју је чак претворио у руководеће начело своје јавне делатности. Аустријски цензор словенских књига провео је свој век у уверењу да се може бити користан у исти мах и Аустрији и словенству. Аустрија је имала историјску мисију да прикупи и просвети Словене, да их уведе у Европу. Аустрија, велика и једина заиста цивилизована држава са претежно словенским становништвом. Али аустријским интересима стајале су на путу амбиције једне друге велике словенске земље, додуше мање цивилизоване, Копитару туђе и недраге Русије. Ширењу Аустрије на словенском југу био се испречио, као моћна препрека, руски утицај на Србе. Везани двоструким везама словенства и православља, Срби су у Русији гледали заштитника и гарантију да српство ипак неће пропасти. И то не само Срби са турске стране Саве и Дунава. Управо су аустријски Срби били ти који су у XVIII веку увели руску верзију црквенословенског језика, да им буде брана против католичења и германизације, а помало и да им буде утеха због свакодневног неинтелигентног презира аустријских моћника и чиновника према српској некултурности и примитивизму. Схватао је Копитар да ствари не иду како би он желео, и својски се трудио да поправља колико може. Настојао је да наведе аустријске власти на предусретљивије поступање према Србима, а Србе да своју културу поставе на темељ народног језика и тиме се удаље од Руса. Али бечки управљачи имали су своју политику и своје предрасуде, а Срби које је Копитар сретао, све до Вука, нису били вољни

или нису били кадри да се прихвате великих задатака око језика. Због тога је Копитар тако гласно кликнуо кад је најзад нашао правог човека и пожурио да то објави пријатељима у писмима и јавности у рецензијама.

Немамо доказа да је Копитар упућивао Вука у све своје интимне побуде — као што, опет, није вероватно да су те побуде могле остати трајно сакривене од Вука. Уосталом то и није од примарне важности. Вук је Копитара, наравно, и волео и поштовао, али су његови разлози да Копитара послуша морали бити сасвим друкчији од оних које је овај имао да га наговара. Вуков патриотизам био је сасвим друкчији од Копитаровог, на много чвршћем тлу. То није било неодређено словенско, а још мање аустријско родољубље, већ просто српско. Копитар је отворио Вуку очи за истину да „љубав к роду својем" захтева од њега, Вука, да се посвети описивању српског народног језика и Вук је одлучно кренуо тим путем.

Бацивши се тако на посао око језика, Вук је почео од мањег задатка, од граматике. Његова *Писменица* је изашла већ 1814, а Копитар ју је дочекао рецензијом пуном похвала, али и изазова да напише и другу, још бољу граматику и уз то речник српског народног језика. Завршетак рецензије био је несвакидашњи: обећање да ће Вуку, ако састави речник, „не само потражити, већ и наћи издавача". Обећање које је доцније Копитара стајало и труда и једа, али које је он до краја часно испунио.

О симболичном почетку рада на речнику знамо од самог Вука: „а за ријечи донио ми је читав рис хартије исјечене на једнаке листиће у осмини".[1] Копитар је у писму од 3. септембра 1815. победоносно јављао Добровском: „мој Вук сад ради српски Речник".[2] Али ипак, Вук није систематски прионуо на посао одмах ту, у Бечу, него тек јануара 1816. у Шишатовцу. У том фрушкогорском манастиру Вук је провео неколико месеци 1816. год. као гост тамошњег архиман-

[1] *Скупљени грам. и полем. списи* III, 1896, 66.

[2] Љ. Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Београд 1924, 104.

дрита, ученог књижевника Лукијана Мушицког. Ту је Вук обавио прву фазу посла око речника: скупити српске речи које ће бити у речнику. Ту је, наравно, требало тражити по сопственом сећању и вероватно ловити речи које су наилазиле у свакодневном контакту с околином. Али да не би што пропустио, Вук се послужио и некима од речника приморских и кајкавских лексикографа. Ту му је идеју свакако дао Копитар, а он му је уосталом и послао речнике. По преписци између њих двојице и по првом Објавленију о Рјечнику изгледа да су ту била дела Микаље, Дела Беле, Јамбрешића, Белостенца, Волтиција и Стулија. Ти су се речници, додуше, могли наћи и много ближе Шишатовцу, у карловачкој митрополијској књижници, али Вук није био „рад просити помоћи сербскоме језику у највећега непријатеља његова" (митрополита Стевана Стратимировића) и Копитар је стога на Вукову молбу несебично, на свој ризик послао драгоцене томове из своје личне библиотеке несигурном „делижанцом" из Беча преко Новог Сада у Шишатовац. Вук је ишао кроз ове речнике (а уосталом и кроз већ помињани *Немецкиј и сербскиј словар* из 1790) од једне речи до друге и исписивао је оне које је и сам знао из сопственог језичког искуства, а изостављао оне које су му биле туђе.

Овај сусрет тековина хрватске[1] лексикографије са почецима српске, уз подршку и старање једног великог Словенца, заслужује да нам данас буде посебно драг. Био је то један од првих контакта ових трију народа на пољу културе.

Вукова преписка, тај главни извор наших знања о томе како је Рјечник настајао, обавештава нас и о лексикографским проблемима с којима се Вук сударао радећи у Шишатовцу. Он је Копитара питао за савет да ли да наводи и прилоге изведене од придева, затим повратне глаголе, колективне именице, деминутиве и аугментативе. Било је, даље, међу њима и

[1] Назив „хрватске" употребљен је овде у његовом данашњем значењу. Пренесен на ону епоху, тај израз није прецизан: у доба кад су речници настајали, хрватско име није било толико раширено као данас, тако да творци речника нису свој језик називали хрватским. Сам Вук звао је ове речнике шокачким (тако су Срби у оно време називали католике нашег језика).

разговора о распореду речи, и Копитар је инсистирао на томе да се строго одржи азбучни ред, дакле без груписања речи по њиховом сродству и без издвајања турцизама на крај књиге. Вук је Копитару јављао и о својим новим изворима материјала: о једном поменику, старом двеста година, који је нашао „овђе у једном намастиру“ и из којег је „извадио више од 1000 српских имена, које мушких, које женских“ и о једној баби из околине Крушевца од које је записао преко педесет песама чије су дијалекатске особености привукле његову пажњу.[1]

Исписивање и уазбучавање речи одмицало је брзо; већ 17. марта јављао је Вук Копитару да ће Рјечник „јошт за 10 дана бити готов (тј. све ријечи у ред постављене)“ и да ће затим отићи у Србију да прикупи нових података о дијалектима. Судећи по томе што је Вук негде средином априла прешао у Србију, ова фаза посла око Рјечника била је готова до тада. Али Вуков излет у Србију био је брзо прекраћен. Он се свео на путовање од граничног прелаза код Митровице до Београда и на повратак из Београда преко Земуна. Изгледа да за оних месец дана колико је тада провео у Србији Вук није ни прикупио неког знатнијег дијалекатског материјала. А питање је, уосталом, да ли је то и било главни циљ његовог пута. Има индиција које говоре у прилог претпоставци Миодрага Поповића[2] да се „Вук био уплео у неке опасне послове“ и да је ишао у Србију зато да би по налогу устаничке емиграције обавио неку тајну политичку мисију. Али прилике у Србији биле су мучне и нимало повољне за људе

---

[1] Љубомир Стојановић (*Живот и рад Вука Стеф. Караџића* 92) с правом је приметио да је те дијалектизме Вук морао слушати у Крајини за време свог службовања тамо 1811—1813. и да је исте облике употребљавала у својим писмима Вуку његова пријатељица, Неготинка Сара Карапанџић. Језик њених писама садржи уосталом, поред особина које истиче Стојановић, и прилично богат репертоар других одлика косовско-ресавског дијалекта (*она стари*, енкл. *не* у акуз., *чесъ*, *несамъ*, *мене* дат., енкл. *ю* у дат., *одамно*, инф. *пожалитъ*, инф. *писатъ*, *отисти*, *юнаство*, *старосъ*, *явите ні* итд.), додуше измешаних са војвођанским цртама које су тада уживале престиж отменијег изражавања. Али Вук све до сусрета с Копитаром није био заинтересован за језичка питања, а од тога сусрета надаље презирао је језик који му није изгледао чист народни.

[2] М. Поповић, *Вук Стеф. Караџић*, Београд 1964, стр. 100—102.

из првог устанка. Уз помоћ Турака, Милош се с тим људима немилосрдно обрачунавао, у тежњи да се ослободи свих могућих супарника у борби за власт. Баш средином маја 1816. погубљени су на Калемегдану на ужасан начин Петар Молер и Радич Петровић, угледне старешине који су у Карађорђевој Србији играли важну улогу. Немамо доказа да је Вук носио поруке емиграната баш овим људима, али је извесно да је догађај оставио на њега најтежи утисак. Не остваривши своје дијалектолошке планове, Вук је пожурио да се поново нађе на тлу Аустрије. Почетком јуна 1816. он је био опет у Шишатовцу.

Друга фаза посла око речника састојала се у превођењу српских речи на немачки и латински. Додуше, првобитно је требало да се да превод на немачки и италијански. Тако су бар Копитар и Вук били обећали Павлу Соларићу који је скупљао пренумеранте за Рјечник по приморју. Доцније је ово измењено, на жалост и љутњу Соларића који је тврдио да је обећање о италијанском преводу управо и привукло његове пренумеранте.

Вуково знање како немачког, тако и латинског језика било је непотпуно (он је латински управо учио у Шишатовцу током свог боравка 1816). Вук и Копитар су се надали да ће око превода на немачки Вуку помоћи Мушицки. Али тај књижевник пун великих планова, који је у животу ипак тако мало урадио — није имао времена. Сав посао остао је на Копитару. „Ја сам Вама казао", писао му је Вук августа 1816, „да ћете Ви имати посла око Србског Рјечника више него ја".

И стварно, кад се Вук у септембру вратио у Беч, почео је период истрајног заједничког рада. Из Вукових писама Мушицком сазнајемо да су он и Копитар седели у Вуковом стану свако вече, испочетка од шест до осам, а касније од шест до девет, прегледајући и обрађујући материјал за речник. Вук би објашњавао значење сваке речи, а Копитар би давао немачки и латински превод. То је трајало све до априла 1817. кад је посао око превођења био приведен крају. Копитар је тако својој улози инспиратора и ментора додао још и незахвалну функцију коаутора чије име неће моћи бити ис-

писано уз наслов књиге. Његово старање око Рјечника остаје образац пожртвоване оданости, идеји и пријатељу у исти мах.

Вукова писма Мушицком из ове епохе пуна су неког тријумфалног тона. Никад Вук није био толико устрептао, тако младалачки одушевљен као у ове дане кад је постајао свестан шансе да у животу учини нешто одиста велико, и кад је из дана у дан посматрао како дело расте и уобличава се. А и за Вуково интелектуално формирање ово је био одлучан период. Свакодневно у непосредном контакту са великаном славистике, и то пролазећи систематски кроз целокупан материјал нашег језика, Вук је тада несумњиво научио више но икада. Поводом сваке речи понаособ, Копитар му је откривао оно што је знао. А знао је одиста много. У многобројним опаскама уз поједине речи очигледни су трагови Копитарових знања о најразличитијим језичким појавама, таквима као што су нпр. аустријски дијалектизми или новогрчки изрази. Сарађујући с Копитаром, Вук је пречистио појмове о старословенском језику и научио да разликује његову руску редакцију од старе српске за коју је сматрао да је првобитна. А сазрело је и Вуково гледање на наш језик и правопис, па и само његово даровито језичко осећање кристалисало се у свесно *знање* нашег језика.

Али у једном погледу као да је Вук остао неодлучан и после ових шест месеци заједничког рада с Копитаром. То је питање правописа. Вуково *Објавленије* о Рјечнику, у пролеће 1816, било је наравно писано углавном старим правописом, али ни *Второ објавленије*, с пролећа 1818, не показује неки напредак у овом погледу. Таква је, уосталом, и Вукова преписка све до средине 1818. године, а и његови чланци публиковани почетком те године. Вук је у то време већ увелико био начисто с тим какав би правопис био најбољи за Србе, али је ипак и даље тактизирао, свакако у уверењу да би коренито новаторски правопис могао одбити српску публику од њега.У доба док је тражио пренумеранте и мецене Вук је свакако сматрао неопортуним да изађе с таквим правописом. Али он је о томе стално мислио и кокетирао с идејом да уведе не само слова „ељ“ и „ењ“, већ и јоту. У писму Мушицком од 14. маја 1817. он вели да би могао навести

„иљаду примјера . . . ђе здравиј разум каже, да треба *ељ* и *ењ* и *јот*". Вукова преписка показује да се он у оно време консултовао око правописа с неколико људи — с Мушицким, Гершићем и Соларићем. Утолико пре морамо претпоставити да је ово био и сталан предмет Вукових разговора с Копитаром, чије је мишљење он ценио више но ичије и с којим је у Бечу био у свакодневном личном додиру. Савети Гершића и Соларића нису се показали корисни, док је од сугестија Мушицког Вук усвојио ону у погледу облика слова ђ. Иначе, мишљења Мушицког била су колебљива и не увек напредна, а Вук као да се све више приклањао радикалном решењу. И кад је најзад у пролеће 1818. дошло до штампања речника, он је дао у штампу рукопис редигован новим правописом, оним који је у основи задржан до данас. Није нам познато кад је Вук извршио промену у рукопису која је свакако задала доста посла. Да ли је то било преправљање у последњем тренутку, после изненадне одлуке Вукове да поступи по савести? Или је можда рукопис био преудешен још много раније, кришом од српске јавности, па и од Вукових пријатеља?[1]

Иако је Рјечник још априла 1817. био углавном спреман, он је ушао у штампу изгледа тек априла следеће године. То је време Вук свакако употребио за израду Предговора и Српске граматике који иду уз Рјечник, а такође и за уношење допуна и исправака. Уосталом, изгледа да су понеке ствари биле остављене нерешене све до последњег часа. Још 13/25.

---

[1] Вук је о правопису Рјечника обавестио Мушицког тек негде крајем септембра или почетком октобра 1818, у писму које на жалост није сачувано, али о којем знамо из одговора Мушицког, пуног згражања (Вукова преписка II 230) — иако је Вук почео доследно употребљавати тај исти правопис још у писму Мушицком од 11/23. јуна 1818 (а можда и у којем ранијем, данас изгубљеном писму). У прилог претпоставци о свесном скривању можда би говорило и то што су узорци обраде речи у *Втором објављенију* о Рјечнику (као уосталом и само то објављеније) били дати у старом правопису, мада је тај оглас изашао у марту 1818, непосредно пре почетак штампања Рјечника. С друге стране, неке штампарске грешке у Рјечнику пружају, такође врло несигурну, индицију да је Рјечник био прво спремљен старим правописом, па тек накнадно преправљан. Али у сваком случају стоји оно што истиче Љ. Стојановић (*Живот и рад Вука Стеф. Караџића* 140), да је „своју реформу азбуке Вук . . . брижљиво крио од јавности све док Речник није био наштампан".

септембра 1818. писао је Вук Мушицком да ће граматика уз Рјечник бити на немачком, али је она ипак одштампана на српском, свакако током новембра исте године.

Али било је око Рјечника и проблема сасвим друкчије врсте, таквих који су довели у питање само његово излажење. Ове невоље савладали су Вук и Копитар тек после дугог и мучног рвања које је захтевало и велику упорност и много довитљивости.

Требало је пре свега наћи средства за штампање књиге. Било је то опсежно дело компликованог слога, дакле неизбежно скупо, а несигурне прође. Додуше значај таквог дела давао је наду да ће оно бити куповано, понегде из патриотизма или љубави ка књижеству, а понегде и ради практичне користи. Српској публици Рјечник је могао послужити као извор обавештења не толико о сопственом језику, колико о немачком и латинском, језицима који су тада у Аустрији доминирали не само администрацијом, већ и културним животом, а уколико се тиче немачког, углавном и економским. Отуда је Вук рачунао на пренумеранте, људе који ће својом претплатом у ствари кредитирати издавање књиге. Али, иако је организовао широку мрежу скупљача претплате и живахну агитацију, Вук није могао наћи пренумераната довољно да покрије трошкове слога и тиража. Српско културно тржиште, у којем ни данас толике корисне едиције не могу да опстану без потпоре, тада је било још кудикамо мање и сиромашније него у наше дане. А многи су се, уосталом, предомишљали чекајући да виде хоће ли књига заиста изаћи и каква ће бити. Тако је Вук спао на то да тражи мецене. Тужан је то био посао, то тражење помоћи од људи који имају. Било је ту и понижења, и свакојаких обрта, и неизвесности све до последњег чина расплета. А тужан је некако и сам списак племенитих добротвора, оних који су се најзад нашли. Чудним парадоксом, излажење дела које је демократизовало српску културу омогућили су један богаташ из грађанског сталежа и два охола феудалца — ова двојица иначе најљући противници те исте демократизације. Цинцарин Теодор Тирка, бечки трговац, дао је пет хиљада форинти по наговору своје жене чије је пријатељство хроми списатељ био трајно задобио.

Тиркина помоћ, кудикамо већа од свих других, имала је одсудну важност и обавезала је и Вука и српску културу. Уосталом, Тирка је и у улози мецене умео да избегне новчани губитак. Он своје форинте није поклонио, као што су учинили други добротвори и као што би се могло закључити из Вуковог јавног признања[1], већ их је позајмио с тим да по завршеном штампању преузме целокупно издање и продајом наплати своје потраживање. Што се тиче угледног поморишког племића и велепоседника Саве Текелије, који је дао пет стотина форинти и митрополита Стевана Стратимировића, властелина кулпинског, чији је дар изнео триста форинти, они су приложили помало из сујете, а помало и заведени Вуковим објављенијима која су наговештавала знатно друкчију књигу. А било је свакако, бар код Текелије, и искрене родољубиве свести о томе да је први српски речник ипак, без обзира на све друго, дело које треба потпомоћи. Једног имена, међутим, нема на списку, иако би му на неки начин ту било место. Књаз Милош Обреновић, којем се Вук обраћао у уверењу да му је дужност да помогне овакво предузеће — и који је чак и био обрекао помоћ — није нашао за вредно да издвоји из своје касе коју су већ тада почињали пунити харачи из целог београдског пашалука.

Док се у тражењу материјалне потпоре морао у првом реду ангажовати сам Вук, налажење издавача било је углавном Копитаров задатак. Проблем није био лак: у аустријској монархији једино је будимска штампарија имала дозволу да штампа српске књиге, а њој је, настојањем митрополита Стратимировића, било забрањено да објављује књиге правописом друкчијим од уобичајеног. Перспектива је изгледала херметички затворена. Схватајући озбиљност ситуације, Копитар је још врло рано почео да тражи решење, користећи се својим многобројним везама и положајем цензора словенских књига. Његови напори ишли су од наговарања појединих бечких штампара да траже дозволу за штампање српских књига до писања службених представки надлежнима у овом смислу. Али штампари се или нису могли придобити, или би се ка-

[1] Предговор Рјечнику, стр. XV.

сније уплашили и предомислили, док су опет високи форуми државне управе били дозлабога неекспедитивни, чак и онда кад су показивали добру вољу. Тако су се после довршетка припремања речника за штампу низали месеци испуњени бригом и немиром, све док се није изненада указало решење. Постојала је у Бечу штампарија калуђера мехитариста, Јермена католика, која је још одраније имала неку генералну повластицу за штампање књига на свим источним језицима. Копитар се у добар час сетио мехитариста и чињенице да и српски језик може проћи као источни. Баријера је била изиграна.

Слагање текста је почело, изгледа, негде у марту 1818. и трајало, не без извесних застоја, све до позне јесени. Прво је одштампан сам речник, док су делови с римском пагинацијом у почетку књиге дошли на ред тек затим. Крајем новембра штампање је било окончано, а већ почетком децембра Вук је кренуо на свој историјски пут у Пољску и Русију, остављајући речник Тирки да га он растура.

Тирка није показао неку хитрину у разашиљању примерака речника. Почетком 1820. још увек је било претплатника који су се жалили и протестовали што нису добили књигу. Али још много гласнији били су протести оних којима је она доспела у руке.

Три су ствари у Рјечнику могле изазвати озбиљно негодовање присталица правца којим се у српској књижевности дотада ишло. То су: народни језик очишћен од црквенословенских елемената, револуционисани правопис и јекавско наречје. Међутим, када се Рјечник појавио, нису ово били поводи за најгласнију вику.[1] Највише пажње и готово једнодушно згражање у српском друштву привукле су две појединости од трећеразредног значаја: латиничка јота у Вуковој ћирилици и многобројни нечедни изрази. Кривицу за оба ова погрешна потеза сноси, изгледа, Копитар који није био јак ни у такту ни у тактици. Он је саветовао Вуку да уведе знак *j*, помало у жељи да одвоји српску азбуку од православне

[1] То, наравно, не значи да се није негодовало и против њих; нарочито је правопис био често предмет критике.

традиције, а помало и у илузорној нади да ће сви јужни Словени до краја прихватити једну комбиновану латиничко-ћириличку азбуку какву је он замислио и каквој би увођење јоте у јужнословенску ћирилицу свакако крчило пут. Слово за глас *ј* заиста је било преко потребно нашој ћирилици, али у тренутку кад га је Вук уводио, њему је на располагању стајало неколико слова која су већ дотад имала право грађанства у ћирилици, а која су његовом реформом остајала без функције. Да је Вук изабрао неко од тих слова, нпр. *і*, *ї*, *й* или ь (од којих би прво било без сумње најподесније) место знака *ј*, избегао би примедбе о пошокчавању српске азбуке које су га после упорно пратиле деценијама, дајући његовим противницима у руке јефтин аргумент.[1] С тим се аргументом, додуше, није могло лако јавно иступати, али је он, ширен полушапатом, имао запаљиву моћ у српском друштву, тада још увек накострешеном због аустријских покушаја католичења и однарођавања. Има разлога за веровање да је Копитар сугерирао Вуку да уврсти у речник и речи које се обично избегавају у пристојном друштву, а сигурно је да је у Копитаревој моћи било да Вука одговори од уношења тих речи. Али он то није учинио. Сматрао је, свакако, да је науци потребан потпун преглед свих речи у језику, а биће да је имао и склоности за ову врсту несташлука. Али честњејши пароси, поштенородни трговци и сви они други малограђани чија имена читамо у списку пренумераната, они су ствар примили сасвим друкчије. Нема сумње да је у хору погрде глас хипокризије био од најбучнијих, али је сигурно да је ту било и искреног незадовољства због мноштва прејаких израза у књизи коју су многи били наручили зато да би им из ње учила деца.

---

[1] Да би парадокс био већи, знак *ј* постојао је у рукописној ћирилици пре Вука, као варијанта знака *і* (који је био пуноправан члан ћирилске азбуке), и то не само код Срба, већ и код Руса. Али ово је било непознато и Вуку и његовим противницима; стоји чињеница да је Вук преузео *ј* из латинице, а не из ћирилских рукописа XVIII века. — Цело ово питање разјаснио је рад Александра Младеновића *Знак Ј у перспективи предвуковског ћириличког правописа*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду VII, 1962—63, 45—52.

Тако је непромишљеност Вукова и Копитарова дала прилику противницима реформе да речник дисквалификују пред недозрелом српском публиком. Уместо да се говори о свим оним крупним новинама које је књига уносила у српску културу и да се према њима заузима став, свуда се нашироко причало о ситницама без којих је дело одиста могло бити.[1] Ту углавном и није било правог оцењивања, већ само иживљавања. Стратимировић, који се пре појаве Рјечника осећао толико несигурним да је сматрао за потребно да се и са̂м уврсти у ред његових патрона, сад је поверовао да је дошао тренутак за противнапад. Додуше, ни тужба полицији због скаредности у речнику није успела да уништи књигу, али су поруге свеле на минимум њен непосредни ефекат међу Србима. Сасвим су ретки били гласови одобравања, па и они су остали скривени у приватна писма и у разговоре вођене у четири ока.

Док је тако Рјечник претрпео неуспех код куће, у широком свету он је доживео признање и похвале. О њему је одушевљено писао Грим, њиме се у својим радовима служио Добровски, њему су аплаудирали пољски и руски научници којима је Вук презентирао своје дело. За учену Европу, Рјечник је постао извор познавања српског језика, главни и готово једини. Заједно с издањима народних песама, Рјечник је Вуку обезбедио међународно име. „Нико није пророк у сопственом завичају", тврди старинска изрека. Истина је да се често догађа да велики људи буду боље схваћени у туђини него у својој земљи, али је истина и то да слава обично ипак

[1] Много година доцније, Вуков противник Јован Хаџић овако је описивао у *Утуку* III (1846) реакцију Срба на Рјечник, посматрајући је из свог угла: „Србљи су, нарочито после изданог Рјечника (1818. год.), викали да Вук у својему писању не набљудава пристојности, да се безобразно и срамотно изражава, које вређа чувство морално, и само приличи свињарима и говедарима, а не списатељима, кои су учитељи младежи и народа; а он (тј. Копитар, прим. П. И.) окренуо ствар другчије, и уверава стране да Србљи и Српски списатељи на њега вичу, што он Српски просто пише, и да називају прости народни Српски језик свињарским и говедарским; а људи страни, ма и најученији, мислећи да је то тако, морали су по томе и о њему и о другима другојачије судити, него што јест" (*Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Караџића* III, 224—225).

нађе пута, макар и обилазним правцем, до средине из које је великан потекао.

Међу Србима прво издање Рјечника никад није постало стандардни приручник који ће се свакодневно консултовати. До Вукове победе, на њега је већина учених Срба гледала попреко, а ђачкој омладини оно се није могло давати у руке због непристојних речи. Доцније се, управо некако истовремено са коначним успешним обртом у Вуковој борби, појавило и друго издање Рјечника, богатије и очишћено од непожељних израза, које се намах претворило у библију српских филолога.

Новине у језику и правопису спроведене у првом издању Рјечника постале су стална карактеристика језика Вукових списа који су се појављивали затим. Њихова присутност бивала је све делотворнија са сваким новим написом Вуковим, а затим и његових следбеника. Свакако, прво издање Рјечника није дело које је остварило победу, али је ту формулисан програм који ју је извојевао. Није то био тренутак тријумфа, већ развијање заставе под којом се, после дуге борбе, најзад тријумфовало.

III. ПРЕДГОВОР *РЈЕЧНИКУ*

Написан бар делимично у време кад је штампање књиге било већ увелико поодмакло, дакле у последњем тренутку, Вуков Предговор није целовит текст, већ смеша важних начелних констатација, текуће полемике, обавештења техничког карактера и појединости којих се аутор накнадно сетио. Па ипак, својим кључним пасажима Предговор се уврштује у ред великих декларација, оних које најављују историјске епохе.

Почетак предговора даје експозицију проблема српског књижевног језика, онако како се тај проблем приказивао у оно доба у очима Копитара и Вука. Ту налазимо проклamоване све основне ставове њиховог гледања: о индивидуал-

ности српског језика, о томе да он заслужује да — као и други језици — уђе у књижевност, о недопустивости мешовитог, славеносрпског језика, о томе да је Доситеј први истакао потребу да се пише народним српским језиком, али да то „до данас" није остварено. Нарочито осетљиву тачку противника погађало је навођење средњовековних српских текстова писаних црквенословенским језиком без русизама, из чега произлази да „славенски" у руској рецензији није био стари, неисквarени језик самих Срба, како се веровало на митрополитском двору у Карловцима. Иако се понешто од овога налази и у ранијим Вуковим списима — а поготову код Копитара — ово је први Вуков систематски манифест о језику, којему се уосталом придружује и образложење реформисаног правописа. С научне стране Вукови аргументи стоје на висини ако их меримо и данашњим мерилима; малобројне су непрецизности у детаљима као оно о ω код Пољака и Крањаца (ту је свакако сам Копитар симплификовао ствар да би избегао дуга разјашњавања), о самогласнику ы који се неоправдано идентификује с немачким и мађарским *ü*, или о томе да се „у Славенском" *господь*, *радость* и сл. изговара *господ*, *радоћ* итд., или да у грчком нема гласовних група *ја*, *је*, *ју*.

Јаки су и аргументи које је Вук супротставио „Г. рецензенту" који је на Вуков речник напао још пре него што се овај појавио, заснивајући своју критику на једном са одвише жара написаном Копитаровом огласу о речнику. Та рецензија, потекла несумњиво из круга око митрополита Стратимировића, а врло вероватно из пера његовог протосинђела Хранислава, била је објављена у *Oesterrechischer Beobachter*-у за 1818. и у Давидовићевим *Новинама сербским* за исту годину. Ту се хвали „словенски" језик као првобитни чисти српски и осуђује српски народни језик онога времена јер је искварен и натруњен елементима из суседних језика. Вуков одговор полемише само с оним местима у рецензији која погађају њега лично, иначе је рецензенту одговорио Копитар.

Вуков Предговор садржи поделу српског језика на дијалекте, засновану на тачним, али не и бројним опсервацијама. Три наречја која Вук овде наводи фигурирају и данас на сва-

кој листи штокавских дијалекатских типова (ерцеговачко = источнохерцеговачки или млађи херцеговачки дијалекат, ресавско = косовско-ресавски дијалекат, сремачко = шумадијско-сремски или шумадијско-војвођански дијалекат). Замена јата, која чини базу Вукове поделе, истицана је и пре Вука као прворазредна дијалекатска дискриминанта, а и данас се сматра једним од основних критерија класификације штокавских говора, само што се у новије време уз њу обично ставља и акцентуација коју Вук не помиње, мада је она у ствари најзнатнија међу особинама које одвајају „ресавско нарјечје“ од „сремачкога“. Доцнији испитивачи враћали су се понекад на то помало загонетно Вуково игнорисање драстичних принципских разлика између акцентуацијских система по дијалектима. Помишљало се на то да је он те разлике прећуткивао јер су нарушавале његову слику јединства и „опћените правилности“ нашег језика, а биће и да се он осећао несигурним у бележењу оваквих акцената. Иначе ово кратко поглавље о дијалектима показује и то да Вук није систематски бележио на терену гласовне и граматичке особине дијалеката. Ово вреди и за доцнију епоху његовог рада; изузетак чини једно његово путовање по југозападним крајевима 1834—5. Иначе се Вукове дијалекатске опсервације најчешће ограничавају на записивање речи.[1] Што је подела на дијалекте ипак углавном срећно изашла, заслуга је традиције која је већ постојала, а такође и Вукове трезвености. Он је умео да из масе својих случајних утисака прикупљених током додира с људима издвоји оно што је битно. Наравно, ова је подела непотпуна, јер у њој нема речи о дијалектима који се не говоре у Војводини или у Србији првог устанка.[2] Примећено је већ да је овде изостављен икавски дијалекат који

[1] Заједно с априорном пристрасношћу, и непознавање стварног стања одговорно је за честе Вукове заблуде о томе да су војвођански дијалектизми у ствари кварење језика које потиче од књижевника. Иако је често боравио у Војводини, Вук никад није покушао да поближе сагледа карактеристике војвођанских говора. (Додуше, он се у Војводини највише задржавао у Срему, а тамо је дијалекат најмање специфичан.)

[2] Остао је неуочен, поред осталог, призренско-тимочки дијалекат који се говори на југоистоку Карађорђеве Србије (у крајевима око Алексинца и Гургусовца, данашњег Књажевца).

Вук помиње још 1814. у *Писменици* („славонско нарјечје"). Александар Белић[1] је објаснио овај поступак Вуковим разгледањем речника „шокачких" лексикографа. Уместо да у њима нађе доследну икавштину, као што се морао надати, Вук је тамо затекао више јекавског и екавског материјала него икавског, што је код њега створило утисак да икавштина није онолико раширена колико је он у почетку претпостављао. Није искључено ни да је Вук, можда из неких тактичких разлога, свесно оставио по страни „Сербље римокатоличког вјероисповиједања". Лако је могуће да му се чинило да би широко уношење „шокачких" говорних особина дало један аргумент више у руке онима који су Вука приказивали као оруђе „пошокчавања" Срба. Пада у очи и то да Вук међу пренумерантима практички није имао католика нашег језика. Ту су се нашли и Копитарови словеначки пријатељи, и Чех Добровски, и Пољаци Линде и Бантке, и Немци Бишинг и Фатер, али ако потражимо ко су били претплатници из Дубровника, Загреба, Задра, Скрадина, Шибеника и Сплита („Шпалатра"), показаће се да су се оданде одазвали само православни Срби, углавном трговци. Али најважнији разлог што Вук није стављао икавске облике напоредо са формама осталих трију наречја лежи свакако у томе што он икавштину није довољно познавао, па није могао давати речи у икавском облику без опасности од неугодних затрчавања.

Значајно је да се у Предговору појављује знатан број речи којих нема у самом речнику, дакле таквих које се нису говориле у народу: *диплома, граматика* (и *граматик* и *граматически), списатељ, предговор, својство, рјечник, ортографија, самогласно слово, полугласно слово, прилагателно име, сравнителни степен, европејски, поетически, рецензија* (и *рецензент), смисао, драговољно, естетически, библија, синод, књижество, пренумерант, објавленије, нарјечије, склоненије, глагол, наклоненије неопредјелено, наклоненије изјавително, азбучни, повраћателни, управитељ, гимназија, паргамент, класически* итд. Ове речи, уколико нису европски интернацио-

[1] *О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик*, Глас СКА LXXXII (1910), стр. 137—140; *Вукова борба* 109—111.

нализми, црпене су највећим делом из црквенословенских извора. Готово све оне биле су у широкој употреби код славеносрпских писаца. Својом списатељском праксом Вук је потврђивао да није могуће писати чистим народним језиком о предметима који су изван свакидашњице народног живота. У Српској граматици је тога, разуме се, још много више. Уколико излагање дубље залази у стручне ствари, утолико је у тексту већи удео термина туђих народном језику.

IV. СРПСКА ГРАМАТИКА

Граматика која прати прво издање Рјечника (а која је изостављена у другом издању, свакако зато што ју је 1850. године заменила знатно савршенија Даничићева *Мала српска граматика)* није била прва граматика потекла из Вуковог пера. Још 1814. била је објављена Вукова *Писменица србскога језика*, прва граматика нашег језика чији је аутор био Србин. Тај рад талентованог, али неуког почетника, настао у знатној мери адаптацијом Мразовићевог *Руководства къ славенстѣй грамматицѣ*, дуговао је много идејама или и непосредним сугестијама Луке Милованова и Саве Мркаља. Српска граматика коју садржи Рјечник је темељита прерада *Писменице* која обележава поред осталог и пређени пут пишчев.

Иако нешто краћа од *Писменице*, Српска граматика је текст кудикамо садржајнији, богатији подацима. Вук је овде увео читава нова поглавља: о консонантским алтернацијама, о удвајању гласова, о словенским словима. У другим случајевима додао је нове начелне опсервације (о три врсте придева, о значењу придевског вида, о категоријама у промени глагола) или је увео нове конкретне чињенице. Огромно обогаћење донели су и акценти којима су снабдевени облици у парадигмама. Уз то су деклинационе парадигме проширене формама локатива (опет Копитаров савет, формулисан још у рецензији *Писменице!)*, а глаголске парадигме облицима глаголске именице. Али тежиште новог материјала налази се

у тексту који следи иза парадигми и садржи податке о појединостима.

У Српској граматици се први пут јавља мање-више комплетна слика обличког система савременог српскохрватског језика у домену деклинације. У *Писменици* је био дат само костур тог система, без многих важних појединости. У погледу конјугације, области знатно комплексније која поставља теже задатке него деклинација, *Писменица* је пружала веома овлашну скицу, и тек Српска граматика је успела да оцрта костур система. Међу Србима је можда једини Вук, који је радећи имао поглед стално управљен у будућност, схватио јасно шта је ово све значило: почетак кодификације новог књижевног језика и почетак науке о нашем језику. Свакако, у овоме су Копитаров подстицај и савети одиграли незаменљиву улогу, али тежиште остварења ипак лежи на Вуку. Њ е г о в о је језичко осећање доживело кристализацију у Српској граматици, он је био тај који је уочио особине нашег језика, у широком захвату од фундаменталних до најтананијих. Многе од Вукових опсервација понављају се у граматикама нашег језика све до данас, не толико из инерције граматичара, колико зато што су на свом месту.

Мањи обим Српске граматике у поређењу с *Писменицом* постигнут је, наравно, многобројним изостављањима. У *Писменици* је било доста непотребнога наслеђеног већим делом још из Мразовићеве црквенословенске граматике. Све је то Вук сада избацио, сводећи своје дело на оно што је заиста релевантно за наш језик. Тако су страдала стереотипна и непродубљена, а понекад и нетачна објашњења основних граматичких појмова (дефиниције речи, именице, граматичког рода, броја, падежа итд.). Жртвоване су и напомене о творби глаголских облика које су казивале само оно што је очевидно из самих облика наведених претходно. Поглавље о конјугацији, хипертрофирано у *Писменици* навођењем облика који нису особина нашег језика, ослобођено је тога баласта. Тако су пуштени низ воду конјуктив („сослагателно наклоненије"), опсежне парадигме пасива („страдателни залог"), партиципи презента пасива типа *карајеми* и сл. Српска граматика је овим постала много српскија од *Писменице*.

Није тешко уочити и слабости у Српској граматици. Крупних недостатака, додуше, нема много: разврставање глагола извршено је неспретно тако да гломазно „друго спрезање“ садржи најразнородније глаголе[1], док су понеки конјугацијски типови остали у сенци, означавање акцената је несавршено, компарација придева изложена је збуњено пре свега зато што није уочено да наставак компаратива може зависити од акцента, сугласничке алтернације нису довољно стриктно груписане од чега трпи излагање морфологије. Ван овога налазимо углавном само оклизнућа у детаљима.

Од празнина у Српској граматици најкрупнија је она у погледу синтаксе која је изостала као поглавље и замењена кратким напоменама о употреби појединих облика, унетим понегде у морфологију (овако је, уосталом, поступио и Копитар у својој словеначкој граматици). У овом погледу Вуков посао далеко заостаје за Апендинијевом *Grammatica della lingua illirica*, објављеном 1808, која садржи обимне одељке о синтакси, иако је иначе углавном испод Вуковог нивоа. Свакако је штета и што нема систематског излагања о акцснатским односима у промени именица, придева и глагола, а такође ни описа изговора гласова нашег језика, али било би неправедно и анахронично замерати Вуку што то у оно време није дао.

Међутим није све лоше у Српској граматици, и чак оно што је добро далеко надмаша њене слабе стране. Њене се мане у доброј мери могу оправдати тиме што она (заједно с *Писменицом)* представља почетак, али њене врлине су такве да бисмо их морали ценити и у неком делу иза којега стоји већ створена традиција. Она поседује две велике предности које нису увек присутне у делима о језику: верност материјалу и стриктну тежњу да се изнађе оно што је релевантно за дати језички систем. Овде нећемо наћи ништа што би се удаљавало од чињеница, и ништа што не би било од значаја

[1] Овде се у ствари не ради о некој Вуковој погрешној солуцији, већ о једној широј традицији: исте глаголске врсте, и чак у истом поретку, налазимо и у Копитаровој словеначкој граматици и у Апендинијевој граматици нашег језика.

за функционисање нашег језика као лингвистичког система. Од разлика међу гласовима у нашем језику ту се помињу све оне, али и само оне, помоћу којих се могу разликовати речи, дакле које фунгирају као језичко средство. Нико пре Српске граматике није био изнео овако комплетан преглед тих елемената, и нико после тога није могао ништа додати Вуковом систему. Код гласовних промена уочена је разлика између живих гласовних односа и „етимологическихъ премјена“ у речима као *млого* или *сумња* (стр. XXXII). У морфологији су значења облика дефинисана само тамо где је требало осветлити неку дистинкцију (тако између неодређеног и одређеног придевског вида, између пуне и енклитичке форме заменица, односно помоћних глагола, између свршеног и несвршеног придевског вида). Поглавље о глаголу почиње темељитим претресом појмова о категоријама у конјугацији, па се за многе од тих категорија констатује да нису релевантне, или бар не за наш језик. У свему овоме Вукова излагања су по правилу снажно фундирана, а његово прилажење стварима делује врло модерно, чак и у поређењу са многим радовима који се данас објављују. Многа од Вукових запажања о појединостима импонују и данас проницљивошћу, каткад и смелошћу погледа.

При сусрету данашњег читаоца са Српском граматиком највеће тешкоће ствара граматичка терминологија, туђа и неразумљива. Најчешће ништа неће вредети што је и ова терминологија словенског (тј. црквенословенског) порекла: по чему нпр. погодити да се иза „повелителног наклоненија“ крије заповедни начин. Парадоксално је, али ипак тачно да ће највећу помоћ указати, сем примера које Вук наводи, латински преводи наслова појединих поглавља. У ствари, словенска граматичка терминологија, уколико је домаћа, раздваја словенске језике (јер је у сваком од њих друкчија), док их латински термини као *презент* или *акузитив* спајају. А пример нашег читаоца који застаје збуњен пред текстом Вукове граматике показује да ово не важи само за релацију међу разним словенским народима, већ и међу разним епохама у историји истог народа.

Црквенословенска граматичка терминологија била је гломазна, нејасна и готово увек у нескладу са гласовним и обличким особинама српског језика (*суштествителна имена, страдателни залог, дјејствително причастије*). Све је говорило да је неизбежна коренита ревизија овакве терминологије. Понешто од тога налазимо остварено већ у Српској граматици: посрбљени су понеки изрази тамо где то није било тешко учинити. Тако ту место *множественог числа* налазимо *мложествени број*, место *повраћателног мјестоименија* — *повратно*, место *совершителних* глагола *савршителни*, место *прошедшег* времена — *прошавше*, а место *будушчег* — *будуће* (понегде је, додуше, Вук од *Писменице* до Српске граматике устукнуо за по један корак уназад: *склањање* је опет постало *склоненије*, а *уравнење* се поново претворило у *уравненије*). Међутим, у свом претежном делу терминологија у Српској граматици још увек је црквенословенска. То иде дотле да се израз *учащателни* двапут пише тако (стр. LXV и LXVI), са словом *щ* које је Вук иначе прогнао из своје азбуке. Као да се Вук устручавао да ту реч напише на неортодоксан начин, као да није могао ни да је замисли написану друкчије него по канону црквенословенског правописа. Тек је следећи период Вукове делатности донео радикалну измену овог стања. У Даничићевој *Малој српској граматици* из 1850. налазимо већ сасвим друкчију терминологију, блиску нашој данашњој. Али дотад је сам Вук био разрадио методе посрбљавања црквенословенских речи и прокламовао неопходност да се то чини онда кад у народном језику нема одговарајуће речи. Тако су и многи граматички термини били посрбљени, али су још чешће место старих термина скована сасвим нови: *име прилагателно* се претворило у *придјев*, а *мјестоименије* у *замјеницу*. И то је било у духу општих Вукових интенција у другој фази његове делатности: он је преводећи Свето писмо сам сковао многе нове речи, и истакао је то у предговору превода, ономе који је за потоњу генерацију постао библија језичке политике. Али био је још један пут којим се кретао развој наше лингвистичке терминологије: пут интернационализације. Место *творителног падежа* данас имамо *инструмен-*

тал, *страдателни залог* смењен је *пасивом* и тако даље. Ови нови термини нису нејаснији нашем човеку него црквенословенски изрази, али су краћи и спретнији, и чине један мост више ка општем европском културном благу.

V. АЗБУКА И ПРАВОПИС

На помало симболичан начин, Српска граматика почиње и завршава се азбуком. Није то неоправдано, а још мање случајно. Са гледишта описа језика, Вук је био у праву што је почео списком слова. Његова слова, то су фонеме, резултат његове правилно изведене анализе гласовног система нашег језика. А било је и те како потребно истицати ову азбуку баш овде: ту је она и дата први пут. Додуше, у *Писменици* у принципу већ имамо визију једне овакве азбуке.[1] Сва непотребна црквенословенска слова била су већ тамо уклоњена, за *ј* се употребљавао посебан знак (ї), за *ћ* је већ био узет тај нацрт, у складу са старом српском традицијом, а за *љ*, *њ* и *ђ* били су предложени нови знаци — за прва два гласа исти ови знаци, *љ* и *њ*, које налазимо и у Рјечнику и у данашњој српској ћирилици, а за *ђ* један мање практичан нацрт којим Вук ни сам није био задовољан и за који је после тражио замену, саветујући се с пријатељима, да најзад усвоји, по предлогу Мушицког у знаменитом писму од 30. марта 1817[2], знак *ђ* који је затим доживео да буде дефинитивно прихваћен.[3] Тако је дистинкција између слова *ћ* и *ђ*, паралелна оној раније насталој између *ч* и *џ*, где је такође разлика између слова за безвучну и за одговарајућу звучну африкату настала модификацијом првобитно истог знака који је вршио обе

[1] *Скупљени граматички и полемички списи* I, 12. Пре Вука ову визију — истина мање конкретизовану — имао је Мркаљ у свом *Салу дебелога јера* (в. Вукове *Скупљене граматичке и полемичке списе* I, 214).

[2] *Вукова преписка* II, 161—163.

[3] О разликовању слова *ћ* и *ђ* код Гаврила Стефановића Венцловића, у првој половини XVIII века, в. Александра Младеновића, *Слово ђ пре Вука*, Зборник за филологију и лингвистику VI, 1963, 158—162.

службе.[1] Међутим у *Писменици* је Вук само предложио азбуку коју сам поменуо и која значи нов позитиван корак даље од Мркаљеве азбуке. Али у самом тексту *Писменице* Вук ово није применио, већ се држао Мркаљеве азбуке, а доцније се у својим списима на ово није враћао. Његова ортографија у тим списима није доносила напретка према оној у *Писменици*, и чак је често заостајала за њом. Тако ипак Рјечнику припада слава револуционарног новаторства. Оно што је у *Писменици* било наговештено у неколико редака, Рјечник је спровео у пракси, с поменутим разликама у лику слова *ј* и *ђ* и комплетирано увођењем слова *џ*.

Пажљиви читалац уочиће разлику између Вуковог списка српских слова на почетку Српске граматике и оног на крају. Овај други списак садржи и три слова којих нема у првом. То су ъ, *ф* и *х*.

Знак ъ има код Вука службу сасвим различиту од оне коју је давала вековна ћириличка традиција. Вуку ово слово служи као сигнал самогласничке службе гласа *р* у оним малобројним случајевима где се самогласничко *р* налази у суседству вокала, па би се слово *р* могло читати као обично, сугласничко *р* (*гръоце, заързати*, а не *гро - це, зар - за - ти*).

Слова *ф* и *х*, која прост народ не изговара[2], Вук прима у писању извесних страних речи где се глас *ф* одн. *х* не може лако ни изоставити ни заменити неким другим гласом.

На овај начин ишчезава привидна противречност између почетног и завршног списка слова у Српској граматици. Први

[1] У писму Копитару од 28. октобра 1820. Вук је скренуо пажњу на сличност између старог српског слова за *ћ* и *ђ* и слова за *ч* (и, доцније, *џ*): слово ꙉ изгледа као преврнуто и превучено Y. Сличност ових слова показује се још већом кад се пође од облика ⅄ који је слово за *ћ* и *ђ* имало у неким старим рукописима.

[2] Вуково опажање о томе вреди за већину штокавских дијалеката, пре свега за његов тршићки говор (данас, разуме се, с оградом да ови гласови увелико продиру из књижевног језика). Али већ сам Вук додаје (стр. XXXIV) да се у градовима *ф* чује и у неким домаћим речима. Доцније је Вук имао прилике да ово слуша и у разним другим крајевима, а такође и да се увери да постоје зоне где је и *х* живо у народним говорима, што је све допринело да он коначно прихвати и ова два гласа у наш књижевни језик (*ф* се у Вуковим списима стабилизовало неосетно и постепено, док је *х* он увео 1836, свесно и с образложењем).

списак показује гласовни систем српског језика, а други азбуку у коју су укључена и три знака са маргиналним статусом, јер се њима или обележавају страни гласови, или се уопште не обележава глас, већ једна особина гласа (самогласност *р;* сам тај глас обележен је, наравно, словом *р)*.

Уз фонолошку азбуку Рјечник је донео и фонолошки правопис. Као што инвентар слова одговара гласовном систему, тако и њихова употреба одсликава оно што се стварно изговара. Напуштајући морфолошко начело *(србски* место *срписки* зато што је од *Срб,* а не од *срп),* Вук се позива на сличну праксу наших средњовековних писара (стр. XXX). Али у оно време — а и доцније понекад — овако се писало само случајно, а не свесно и доследно. Зато Вуку, и посебно Рјечнику, и у овоме припада слава због оствареног преокрета. И зато је, разуме се, овакав правопис наишао на буру осуде чим се Вук појавио с њиме. Док је принцип народне основе књижевног језика усвојен у ствари сразмерно брзо, иако не одмах и доследно, било је потребно да прођу три деценије од првог издања Рјечника док се није појавила знатнија група аутора која је почела писати фонолошким правописом, и чак пола века док тај правопис није коначно санкционисан. Корене ове разлике није тешко уочити. Иако су ауторитет традиције и механичка сила навике били у оба случаја подједнако на страни старога, људи су ипак претпостављали свој матерњи језик вештачком књижевном идиому који се могао научити само током многих година труда, али су спремно остајали при правопису који је, истина, тежи од фонолошког, али се ипак своди на ограничен број правила и може се савладати с умереном количином рада.

Чврсто заснован на фонолошком начелу, правопис првог издања Рјечника се у спровођењу тога начела ипак задржао на одређеним границама.

Прво и најздравије ограничење тиче се гласовних промена у додиру речи *(с њим, без посла, пред тобом,* а не *ш њим, бес посла, пре тобом,* стр. LXXI). Бележи се онај гласовни лик речи који она има у самосталном или „неутралном“ положају.

Остала ограничења своде се на непоштовање правила о сугласничким једначењима у појединим случајевима где се коренски део речи додирује са префиксом или наставком за творбу речи. Најпространија оваква категорија захвата примере са *дс* и *дш: одслужити, градски, господство, одшетати.* Вук је био свестан овог проблема; испочетка га је чак мучила недоумица како да поступи. Своје разлоге и противразлоге он је саопштио у Српској граматици, стр. XXX—XXXI. Ту се види да га је збунио изговор са *ц* или *с* место групе *тс* (одн. *дс).* Из његове формулације излази да је он у свом говору имао облике *љуцки, брацки, госпоцки,* а примери у самом речнику сведоче да је имао такође и *господство, оселе, оселити, осијецати, оскочити, оступати, осукати* и сл., све као једине могуће или бар најприсније облике. Па ипак, он се није усудио да доследно пише овако јер у другим примерима *(људство, надскакивати, одслужити, подсирити)* гласовна промена у његовом говору није ишла даље од претварања *дс* у *тс*. А пошто се и *дс* и *тс* „тешко изговара", он се одлучио за варијанту највернију „етимологији", у ствари морфолошком начелу *(од-* у *одвити, одломити, одмаћи,* па према томе и у *одсјећи).* Овај уступак начелу против којега се Вук иначе тако жестоко борио остварен је у Рјечнику врло колебљиво, али је доцније на путу нормирања Вуковог и вуковског књижевног језика све потпуније уопштавано писање *дс,* једино које ни у којем случају не одговара гласовној стварности. Тиме је припремљен материјал за правописне бојеве нашег столећа. Уз ово одступање прикључило се и неколико других, ситнијих, која срећом нису добила приступ у доцнији ортографски кодекс: *жеђца, наручбина, свједочба* (додуше с упућивањем на *наруџбина, свједоџба),* низ речи на *изж-*, опет уз упућивање на правилније *иж-*. (Речи као *вођство* и *бекство* које су задале главобољу доцнијим поколењима нису спадале у Вуков језик.)

Други циклус одступања у корист морфолошког начела тиче се примера са *ј*. Од појединачних Вукових солуција у вези с овим неке су напуштене, али су друге доживеле и наше дане, стварајући понекад и тешкоће. Тако су се поред осталих учврстила и правила из којих произилази да се *ј* пише у при-

својном придеву *тајин*, а изоставља у именици *таин*, или да се у погледу *ј* супротстављају *вијорити* и *радионица*, *библиотека* и вокатив *библијо*, *радио* и генитив *радија*, *стадион* и *стадијум*. Белићев покушај да се уклони један од случајева где писање није било засновано на изговору, тип *шумадијски* место *шумадиски*, довео је до правописног раскола и жестоких битака које су се завршиле враћањем на старо.

VI. АКЦЕНТИ

Акценатски знаци стављани су систематски на одреднице у Рјечнику и на примере у парадигмама у Српској граматици (а понекад и на материјал ван парадигми). Ниједна српска књига пре Рјечника није садржала толико података о нашој акцентуацији, а ниједна после њега није забележила толико *нових* чињеница о овоме колико прво издање Рјечника.

Систем акценатских знакова којим се Вук служио у овој књизи преузет је, као што је познато и као што се често помиње, од Луке Милованова. Тај систем сачињавају четири знака чију вредност Вук објашњава на стр. XXXVI–XXXVII. Ако та објашњења преведемо на данашњу терминологију и интерпретирамо на данашњи начин, закључићемо да ˋ означава кратке акценте, ˊ дуги узлазни, ⁀ дуги силазни или неакцентовану дужину, а ^ узастопне дужине, две или три, почев од означеног слога па до краја речи. Ове ознаке (у мање-више истоветној служби) Вук је први пут применио још у Писменици. Али у Рјечнику се јавља и једна новина којом се он битно одваја од Милованова. То је употреба посебног знака ˝ за кратки силазни акценат. Истина, Вук у овоме није био доследан. Њему се чинило да је разлику између двају кратких акцената довољно обележити тамо где се две речи разликују на овај начин[1] и, понекад, тамо где се оба акцента

[1] *Ђѐсти и ђȅсти, ја̀рица и ја̏рица, кло̀бук: кло̏бу̑к, ко̀штан и ко̏штан, кру̀шчић и кру̏шчић, лѐто и лȅто, ма̀ша и ма̏ша, па̀ра и па̏ра, па̀ша и па̏ша, пѐта̑к и пȅта̑к, по̀лица и по̏лица, по̀љски̑ и по̏љски̑,*

јављају у алтернацији у облицима исте речи.[1] Тек у другом издању Рјечника ово је поправљено, али је то заслуга Ђуре Даничића који је уредио то издање. Стога тек друго издање може да послужи као прави извор обавештења о наглашавању речи с кратким акцентима (а то је велика већина речи у нашем језику). Наши језички стручњаци доцније су често замерали Вуку због овога, остављајући при том у сенци чињеницу да је ипак он био први Србин који је показао разлику између сва четири српска акцента.

Ако се сад осврнемо на особине саме Вукове акцентуације, констатоваћемо да она одлично репрезентује акцентуацијску структуру која је у српскохрватским говорима најраспрострањенија. Сфера оваквог акценатског система захвата целу Херцеговину (укључујући и тзв. црногорску Херцеговину, тј. данашњу северозападну половину републике Црне Горе), већи део Босне, западну Србију и говоре Срба у Хрватској, као и претежни део говора осталих штокаваца у Хрватској. Блиски су овоме и акценатски системи највећег дела Војводине (у Вуково време ова је блискост била још већа него данас) и у Дубровнику. Али ова акцентуација је у исти мах обележена и врло изразитим, чак екстремним особеностима. Наши говори осцилирају између доследног чувања старог места акцента и коренито извршеног новоштокавског акценатског преношења. Вуков говор спада међу најдоследније представнике овог другог типа. Исто тако, у нашим говорима постоји цела скала прелаза између комплетног чувања наслеђених послеакценатских дужина и њихове радикалне ликвидације. И ту је Вуков говор на позицији крајности, само овога пута у чувању старине. Исто тако изразито арха-

---

иртити и *и̏ртити*, *сијати* и *си̏јати*, *сјѐница* (*сѐница*) и *сје̏ница* (*се̏ница*), *со̀мић* и *со̏мић*, *ста̀јати* и *ста̏јати*, *стѐрати* и *сте̏рати*, *тра̀вица* и *Тра̏вица*, *тро̀јица* и *тро̏јица* (код парова *ба̀цати*: *ба̏цати* и *о̀ра*: *о̏ра* које Вук помиње на стр. XXXVI акценти у самом речнику нису добро изашли).

[1] Тако *во̀да*, *во̀де̑*, *во̀до̑м*, *во̀ди*, *во̀дама*, али *во̏ди*, *во̏ду*, *во̏до*, мн. *во̏де* и *со̀ко̑*, али *со̏коле*, затим *ко̀ла̑ч*, али *ко̏ла̑чу*, *ко̀тао* али *ко̏тле* на стр. XXXVII, *жѐна* итд., али *же̏но*, *жѐне* ном, и ак. мн. али *же̏не* вок. мн. на стр. XXXIX, итд.

ичан он је у погледу чувања промена акцента у деклинацији именица. Од свих ових особина, широка распрострањеност вуковске акцентуације представљала је важан предуслов за њено прихватање као узора књижевног изговора, док су остала обележја у пракси створила доста проблема. Наши филолози су се, додуше, одушевили екстремним солуцијама које су карактерисале „чист" вуковски акцентуацијски тип, а посебно им је била драга живописна сложеност готово свих могућих односа у оваквој акцентуацији. Стога су они прегли на посао да осветле и разраде све те појаве које се у првом издању Рјечника, признајмо истину, нису баш јасно оцртавале. Откако је Даничић у другом издању Рјечника, а поготову у својим акценатским чланцима, изнео на видело хиљаде појединости, поуке о многобројним категоријама послеакценатских дужина, о замршеној и суптилној игри померања акцената у парадигмама и о прескакању акцената на предлоге постале су неизоставни део наших граматика и правописних речника. Али за публику ово све није лако савладљиво, нарочито не за људе који нису родом из зоне вуковске акцентуације. А догодило се да се већина наших културних средишта формирала ван те зоне: Београд, Загреб, Нови Сад, па и Сплит, Ријека, Осијек, Ниш, Крагујевац, Цетиње, Титоград. Немајући у свом језичком осећању чуло за финесе прописаног акценатског система, свет у овим градовима најчешће и нема шансу да научи употребљавати акценатске знаке, јер не може да успостави везу између свога изговора и акцената који се траже у нормативним приручницима. Природни резултат је игнорисање тих захтева за које у нашој средини знају практично само посвећени, тј. они који их постављају. Развој акцентуације нашег књижевног језика одмиче не обазирући се на акценте који стоје мртви по граматикама и речницима. Разуме се, развој у оваквим приликама отклања екстремне солуције, нарочито кад се оне налазе на страни екстрема компликованости. Наш данашњи изговор књижевног језика у просеку одступа знатно — иако не свуда подједнако — од норме вуковске акцентуације. Он према њој стоји у односу умереног према радикалном.

VII. РЈЕЧНИК КАО ЛЕКСИКОГРАФСКО ОСТВАРЕЊЕ

1. Репертоар речи и њихово порекло

И данас, после толиког времена и упркос великом напретку наше лексикографије, Вуков Рјечник је дело незамењиво, и то пре свега баш у свом првом, несавршенијем издању. С пролажењем времена оно чак бива све незамењивије, иако, разуме се, добивамо све више и све бољих речника. Објашњење овог парадокса и само звучи парадоксално: за разлику од свих осталих речника нашег језика, Вуково прво издање је у основи речник говора ј е д н о г човека. Неупућеном читаоцу ова особина може не изгледати врлина, али она то ипак јесте. Други речници садрже речи из различитих извора, које су употребљавали разни људи, често у разним временима и разним крајевима, дакле речи које не коегзистирају заправо у једном језичком систему, или се налазе у систему књижевног језика механички помешане, помало као случајни пролазници на тротоару велеграда. Насупрот томе, лексика органски развијеног индивидуалног говора сачињава кохерентан систем, она обухвата онолико речи колико је потребно да се покрију значења која постоје у амбијенту и психичком свету њеног носиоца. Значењска поља тих речи су по правилу јасно разграничена, а тамо где се јавља синонимија, она није плод случајног сусрета двеју речи из различитих извора, већ има дубље узроке. Све је пропуштено кроз јединствено језичко осећање, што постаје још већи квалитет онда кад је у питању појединац обдарен изванредним језичким осећањем, а уз то човек из народа, способан да међу језичким елементима који су му познати издвоји оне истински народне, понете из родитељског дома. Додајмо овде чињеницу да Вуков говор припада нашем централном дијалекатском масиву и да је сразмерно мало натруњен туђицама, па ћемо схватити какву драгоценост нам приказује његов Рјечник — и ниједан други извор сем њега: лексику просечног чистог српског говора из доба пре него што је модерна цивилизација унела безбројне нове слојеве туђица и неологизама.

Та је лексика у ствари језгро речничког блага нашег савременог језика.

Са гледишта потпуности обухваћеног фонда речи Рјечнику се мало шта може замерити. Прегледање „шокачких" речника свакако је највише допринело да не буде много тога заборављено. Уз то је дошло и вађење речи из текстова народних песама којима је Вук тада располагао, а такође и систематско попуњавање грађе конструисањем свих изведених форми, таквих као аугментативи и деминутиви код именица или имена радње (на *-ње)* код глагола.[1] На овај начин материјал је нарастао до импозантног броја од 26.270 речи. Ако неке речи нема у првом издању Рјечника, то по свој прилици значи да је није било ни у Вуковом матерњем говору. Па ипак, понешто је промакло упркос свему. Тако не налазимо речи *звоно*, иако је за *звонце* јасно речено да је деминутив од *звоно*. Речи *беневрке* и *калавре* упућене су на *пеленгаће*, али та одредница је испуштена. Слично стоји ствар и са упућивањем речи *кљуверина* на *курада* а такође и с упућивањем речи *зажутети* и *зажутити* на *зажућети*. Под речима *фратор*, *фраторов* и *фраторски* помињу се *иратор*, *ираторов* и *ираторски*, али тих речи нема на њиховим местима. Изостају и речи *умље*, *свето* и *окопнити* које се појављују под одредницама *безумље*, *крсно име* и *топлик*, а такође и под речју *дизатисе*, значење које она има у изразу *дизатисе прошца* наведеном под речју *проштац*. Нема ни речи *бавити се* коју је Вук иначе обилато употребљавао.[2] Пропуштено је,

---

[1] Овде је Вук умео да избегне опасности од конструисања облика који не постоје у говору. Поучно је упоредити аргументативе које он наводи за разне речи. Тако од *жена* он има *женетина* и *жентурина*, од *кућа* — *кућерина*, *кућетина* и *кућурина*, од *нога* — *ножурда* и *ножурина*, а од *преслица* — *пресличетина* и *пресличина*, дакле сваки пут друкчију комбинацију, у зависности од тога шта се стварно говори (карактеристично је и то да од неких обичних речи, нпр. *липа*, *међа* или *мотка*, нису дати аугментативи, очигледно зато што их Вук није нашао у свом језичком осећању).

[2] *Rječnik hrvatskoga jezika* Броза и Ивековића даје под речју *baviti se* серију потврда из Вукових списа (додуше, најстарија од тих потврда је из 1828, тако да ипак не смемо искључити могућност да је ова реч ушла у Вуков језик накнадно).

и то чак и у доцнијим издањима Рјечника, значење речи *убити* које она има у примеру

> Има л' млого војске у Турака
> Је л' подобна да бојак убије?

(под речју *подобан*). Студија посвећена овом питању свакако би изнела на површину и друге случајеве[1], али би се често сукобила с немогућношћу да се сигурно одреди које су речи од оних које нема прво издање Рјечника, а има их друго, припадале Вуковом говору (не мислим ту, наравно, на речи које су у другом издању наведене с ознаком краја где их је Вук у међувремену забележио).

У Рјечнику се ипак нашло и неколико слојева речи које не припадају оном језгру о којем смо малопре говорили. То су речи из других дијалеката, затим „стајаће" речи које живе само у фолклорним умотворинама и лична имена извађена из рачанског поменика који се помиње у Предговору. Прве две категорије Вук је ревносно издвајао из осталог материјала експлицитним ознакама, док је у трећем случају омануо. Било би коректније и за науку боље да се он и ту држао своје опште концепције Рјечника, па да је уносио само она лична имена која је чуо у народу (и то с ознаком из којег су краја, ако их није било у његовом завичају). Овако, упркос Вуковој изјави да сва крштена имена забележена у Рјечнику „живе и данас у народу Српском"[2], остајемо у недоумици пред многим именима. Зна се, на пример, да су *Вечерин* и *Ламенка* били забележени у старим поменицима, а нико сем Вуковог Рјечника није регистровао њихово постојање у XIX веку, и није чудо што Љ. Стојановић сматра овакве податке сумњивим.[3] А с друге стране у Рјечнику ћемо узалуд тражити имена личности које је Вук одлично познавао, нпр. *Сара* или *Маца*, па чак и имена Вукових родитеља, *Стеван*

---

[1] За заменице *ваш, његов, њен, њиов* могло би се претпоставити да су изостале зато што су забележене у Српској граматици, али због чега су онда заменице *мој, твој, наш* ипак наведене?

[2] Предговор, стр. XVIII. Карактеристично је да Вук ту тврди да оваквих имена „млого више има" у крајевима подаље од његовог завичаја.

[3] *Живот и рад В. Ст. Караџића* 126.

(Стефан) и *Јегда*. Отуд је грађа о личним именима у Рјечнику неупотребљива као извор о ономастици Вуковог времена и средине. Али зато је његово означавање речничког материјала из других дијалеката и „стајаћих" речи задужило науку заувек: да нам Вук није то сам рекао, данас често не би било начина да се сазна је ли нека реч постојала у његовом матерњем говору и био би уништен један од најдрагоценијих квалитета Рјечника.

Вукове дијалектолошке ознаке уз поједине речи су двојаке природе. Оне се односе или на разне облике исте речи, или на посебне речи.

У првом случају Вук обележава однос између трију основних наречја своје класификације, „ерцеговачког", „сремачког" и „ресавског". Оваква дистинкција захвата углавном две особине: замену јата *(бр̀ијег: брēг, пјѐвати: пѐвати, ђēвер: дēвер, сȉјати: сѐјати, дијо̀ба: део̀ба* итд.) и форму хипокористичних именица мушког рода *(А́цо: А́ца, ба́бо: ба́ба, по́по: по́па, ђо́го: ђо́га)*. У оба случаја два екавска наречја, „сремачко" и „ресавско", по правилу иду заједно. Али у једном делу примера са јатом јавља се разлика између ресавског наречја, доследно екавског, и сремачкога које се издваја тиме што у њему у одређеним случајевима стоји *и* на месту јата. Ова појава има систематски вид једино код глагола типа *летети/летити, поцрнети/поцрнити, сврбети/сврбити*[1] итд. Остали примери су мање-више изоловани и тичу се појединачних речи и њихових изведеница: *де/ди* и *где/гди*, затим *гдегде/гдигди, гдегод/гдигод, гдешто/гдишто, нигде/нигди* и сл., *секира/сикира, гнездо/гњиздо, нагнездити (се)/нагниздити (се)* и *нагњиздити (се)*.

Вуков неједнак третман трију наречја често сведочи о његовом познавању факата и савесном односу према њима. Као пандан „ерцеговачком" *подријетло* он не даје *подретло*, већ *порекло*. Речи *братијенци, издерилијеска, опљети, пријеворница, сијери* и *Цвјеташин* стоје само у јекавском облику; Вук није хтео да конструише фиктивне екавске облике. На

[1] „Ерцеговачко" наречје има, разуме се, облике као *лећети, поцрњети, сврбљети*.

сличан начин изостали су јекавски пандани формама *дева, дечак, лепи човек* и *песковница.* Под *љебац* 2 Вук региструје специфичну војвођанску употребу ове речи, наводећи је посебно у екавској варијанти *(лебац).* Код речи *древо* изостаје јекавска форма, очигледно зато што је реч црквеног порекла, преузета још из српске (екавске) редакције црквенословенског језика. Јекавски облик *Лијевач* упућен је, супротно општем правилу, на екавски *Левач,* јер је тај предео у екавској области, тако да је екавска форма обичнија. Међутим, што је *Прилип* забележен само тако, у икавској верзији, узрок је Вукова необавештеност[1], иста која је скривила и тврдњу да је то „град у Косову".

Речи које је Вук обележио правим географским одредбама, а не ознакама „нарјечија", распоређене су врло неједнако: из Србије (и појединих крајева у њој) има их око шездесет, из Босне и Херцеговине отприлике исто толико (од тога се петнаестак наводи истовремено и за Србију), из Хрватске и Славоније само две, а из Војводине неколико стотина. Најкомпактнију масу чини војвођанска лексика у којој има преко половине туђица преузетих из немачког или мађарског (знатан део тих позајмица је у крајњој линији латинског, француског, италијанског или словенског порекла: *мађистрат, кураж, пијаца, астал).* Сем тога ту се налази нешто турцизама *(еспап, кулунџија)* и грецизама *(литија, парастос),* затим покоја стара позајмица *(Дунав, пасуљ)* или домаће образовање на бази такве позајмице *(Јоца, Јулка, ружичало, чукундеда),* док се број словенских речи креће око трећине, с тим да је међу њима неколико очигледно црквенословенских *(благодаран, нежели, опшити* итд.), што значи да је удео домаћих речи овде знатно мањи него у просеку међу речима с ознакама других области (тамо домаћих речи има око шездесет процената). Овај однос природно произилази из чињенице да се Војводина прва међу српским крајевима нашла под интензивним ударом модерне европске цивилизације, а да је с том цивилизацијом широко продирала

[1] У народним песмама заиста се, однекуд, име овога града појављивало овако деформисано, а оригинални македонски изговор Вуку није био познат ни у време кад је припремао друго издање Рјечника.

и нова лексика. Отуда се међу „војвођанским" речима налазе и такве као *бунда, интерес, корпа, кугла, куина, литија, лопта, магацин, минут, орман, пијаца, проба* (и *пробати*), *сигуран* (и *осигурати*), *скамија, торањ, форма, ципела, штала, шупа*. Уосталом и међу речима саграђеним од словенског језичког материјала има таквих које нас подсећају на тип цивилизације различит од оног јужно од Саве: *дужност, заслуга, захвалити, играчка, мастило, нарав, опшити, песковница, разонодити*. Природно је што су, напоредо са доцнијим развојем српског народа у целини, овакви изрази највећим делом изгубили регионално обележје. Са гледишта историје књижевног језика поучне су и речи као *вођа, Дунав, због, касно* (и *каснити, закаснити*), *кафа, лептир, мезимац* (и *мезимица*), *морати, посуљ, печѐње, порекло, правити* (и *направити*), *читање*, (и свакако *читати*) које Вук региструје као војвођанске, а ми их данас знамо као сасвим обичне елементе књижевног језика. Овде не може вредети објашњење дато малопре за термине везане за одређени цивилизациони ниво (чак и ако би нам се на први поглед учинило да нека од ових речи има такав карактер, показује се да је и у самом Вуковом говору постојао одговарајући синоним или друга варијанта исте речи). Ширење оваквих речи, односно њихово уопштавање на рачун паралелних форми (*Дунаво, доцкан, кава, лепир, грах, пециво* у значењу „печѐње", *чаћење* и *чатити*) може се објаснити само на један начин: снажним утицајем који је војвођанска средина извршила на физиономију нашег књижевног језика у првом периоду после прихватања народне основице за тај језик. Центар српске културне активности тада се још увек налазио у Војводини, и то је неизбежно оставило свој печат, пре свега на лексичком саставу језика, будући да су могућности за варијацију у граматичким особинама биле врло стешњене преузимањем граматичке структуре Вуковог језика.

Од речи у Рјечнику обележених ознакама крајева ван Војводине, знатнију употребу у књижевном језику доживело је углавном неколико лексема које је Вук квалификовао као херцеговачке (*жлица, изван, ковчег, уље, утјецати*). Интересантно је да су неки од ових израза данас обичнији у хрватској варијанти књижевног језика него у оној која се употреб-

љава у Србији. Уосталом, већина ових речи јавља се и у народним говорима ван Херцеговине; Вукове ознаке ове врсте ни иначе не значе да се реч говори само у наведеној области, већ да он располаже податком за ту област. Иста ова ограда вреди, наравно, и за речи обележене као војвођанске (и треба је схватити као резерву у погледу детаља у нашем малопређашњем расправљању о тим речима).

Ни „стајаће" речи, наравно, нису припадале тршићком говорном дијалекту, већ арсеналу изражајних средстава фолклора који има наддијалекатски карактер. Означавање тих речи у Рјечнику је двојако: најчешће је стављен знак „ст.", а ређе налазимо формулисан податак „само се у пјесмама припијева". Има, ипак, случајева где је изостала свака напомена у овом смислу, а ми ипак имамо разлога да верујемо да се реч бар претежно употребљава у песмама (нпр. *бојак* или *зеленика*).

Вук је готово редовно издвајао посебним ознакама још једну категорију речи које су, додуше, већим делом припадале његовом матерњем говору, али их је језичко осећање (додуше, не толико сељака, колико учених људи) квалификовало као страно тело у нашем језику. То су турцизми које је Вук обележавао звездицом. Што се тиче осталих туђица, и од њих су понеке снабдевене напоменом о изворном облику. Овакве напомене, које потичу свакако од Копитара, указују на порекло појединих речи из грчког језика (тако, на пример: *аратос, аргатин, друм, јевтиноћа, камила, комад, коситер, метанија, орјатин, панагија, панађур, патос, прокопсати, саландар, талас, темељ, тефтер, титор, трандовиље, ћелија, ћеремида, ћивот*), или италијанског (*баратати, капара, пијаца, пршута, шпада*), или из немачког дијалекта који се говори у Аустрији (*амрел, боктер, врас, вунцут, куш, нокшир, пантљика, плајваз, сатљик, шавољ, шалукатре, шунка*). Наравно, немамо права да замеримо што овакве опаске, које сведоче о Копитаревој обавештености и компетенцији, нису редовно даване. Рјечник нема карактер етимолошког приручника, а осим тога у оно време, кад је славистика била у свом

почетном периоду, а балканологија тек у повоју (прве балканолошке опсервације у науци дао је баш Копитар) није се могло ни мислити на етимолошки речник нашег језика.

2. *Значења речи*

Копитар и Вук учинили су најбољи могући избор кад су одлучили да значења речи у Рјечнику разјасне на немачком и латинском. Ниједан други језик не би могао, у тадашњим приликама, корисније послужити да српско језичко благо учини приступачним страним научницима, а исто тако ниједан други страни језик није био толико потребан српској публици као ова два. Тако је уз сваку реч у речнику у принципу додат немачки и латински превод. Али у детаљима има у овоме много недоследности. Осим неизбежних случајева упућивања речи таквих као „*баталија,* f. vide битка" или „*бардачина,* f. augm. v. бардак" има и примера где је испред немачког и латинског превода уметнуто објашњење значења на српском, а и речи где је изостало свако друго тумачење сем српског. Речи, дакле, нису с в е објашњене ни за читаоца који зна само немачки или латински, ни за онога који зна само српски. Додуше, овом последњем није ни потребно тумачење сваке речи, довољно је што су разјашњене оне које му можда нису познате. А што се тиче странаца, Рјечник није ни био намењен онима који се не би умели снаћи у српском тексту објашњења онда када им је при руци речник са граматиком. Па ипак, није било правог разлога да се код понеких речи изостави лаконска дефиниција на немачком и латинском.

Тридесетак речи остало је у Рјечнику без објашњења. Већина тих речи наведена је с примерима из песама, тако *алем драги камен, велен, гребештак, дели, дин, дороц, ђидија, жуборика, затомити, зијамет, илинча, иман, канат, коштуница копље, левента, мемла, ниће, паћел, перде, скувија, факља, чајати,* док су друге просто регистроване без икаквог објашњења (*брадање, бучевина, греш, плесмо, срчаница, утакмице, цврчак, челебија*) или с оскудним тумачењем (*андрак,*

осока, тоња, цецељ). Речи *перде* и *срчаница* објаснио је Вук накнадно на стр. XVIII[1], док су речи *дели, дин, дороц, ђидија, затомити, зијамет, иман, канат, ниће, паћел, скувија,* затим *брадање, бучевина, греш, плесмо, утакмице, чврчак, челебија* и *андрак* разјашњене у другом издању Рјечника.[2] Међу речима из песама има, као што смо већ поменули, таквих којима није лако одредити шта управо значе *(велен, гребештак, жуборика, илинча, коштуница, факља).*[3] За разлику од употребе у свакодневном општењу, појава речи у песми не захтева да она значи нешто одређено.

Без прецизираног значења остали су и неки географски називи *(Барат, Винош, Власанице, Гламоч, Грачаница, Јањина Планина, Качаник, Котари, Кунор, Леђан, Ливно, Мезево, Ођунлија, Озија, Озин, Самодрежа).* Све је ове називе Вук чуо у песмама (и документовао употребом у стиховима), али га очигледно ни сами певачи нису умели обавестити.[4] Уосталом ни у другом издању Рјечника нећемо наћи много више информација о овим називима (нових података Вук је имао

---

[1] У вези с речју *перде* ради се о допуни врло непотпуној дефиницији у самом речнику. Интересантно је да се на ту допуну заборавило приликом припремања другог издања Рјечника, а затим и трећег. Затим је ово испустио из вида и Маретић који у *Рјечнику* Југославенске академије објашњење ове речи прораћа ишчуђавањем због нејасне и непотпуне дефиниције код Вука.

[2] У другом издању исправљена је дефиниција значења речи *копрена.*

[3] Од осталих речи, *алем* потиче, како изгледа, од једне арапске речи која значи знамење, *левента* је турски војник или јунак или „беспослена јуначина“, *мемла* је, наравно, влага, *чајати* значи чекати, *осока* је сок, *тоња* је пламењача коіа се на усевима појављује приликом магловитог времена, а *цецељ* хемикалија натријум карбонат („сода“).

[4] У неким од случајева где одређује локацију назива Вук није био информисан како треба: *Бегеј* није место, већ река у Банату, *Дувно* и *Кладуша* се налазе у западној Босни, а не у Далмацији, *Марица* није „у Косову“, већ у Бугарској (и доњим током у Грчкој и турској Тракији), *Подгорица* (данашњи Титоград) није у Херцеговини, већ у источном делу Црне Горе, *Прилип* (тј. Прилеп) је у Македонији, а не „у Косову“, Скопље 2 није у Херцеговини, већ у западној Босни, а *Удбиња* (тј. Удбина) налази се у Лици, а не у Далмацији. Треба, уосталом, имати у виду да су границе неких од поменутих области често биле мењане током историје, или су и иначе биле неодређене.

једино о *Котарима, Лијевну, Озији и Озину).*[1] За ово није крива само тадашња непроученост географије наших земаља и недостатак поузданих извора за области под Турском, већ и чињеница да су неки од ових назива били такође праве „стајаће речи", митски географски објекти чији идентитет, одавно утонуо у заборав или помућен деформацијом саме речи, више није ни важан.

Значења речи одређивао је Вук, с оним својим чувеним језичким осећањем и са смислом за дистинкције и нијансе који је дошао до изражаја нарочито код речи са ширим спектром значењских прелива[2], док је преводе на немачки и латински давао Копитар, магистрално. Његово познавање тих језика било је изврсно, а кад би му се учинило да српској речи по значењу најтачније одговара француска, или дијалекатска аустријска, он је додавао и тај превод. Кад би то затребало, њему су биле при руци и старогрчке или италијанске паралеле за образовање речи или значењске паралеле из античке митологије и разноврсне друге асоцијације. При латинском тумачењу лексичког фонда једног модерног језика јављају се и тешкоће посебне врсте. Латински је био језик једне цивилизације која је од наше далека не само временски, тако да се латински разликује од модерних језика и по свету појмова који су обележени речима. Зато је тако често тешко наћи латинске еквиваленте за наше речи. Осим тога, латински је мртав језик и, мада је мноштво речи у њему обилато засведочено сачуваним текстовима, није увек сигурно како би се у појединим случајевима изразио стари Римљанин. Своју ре-

[1] Од осталих назива позитивно се могу локализовати *Гламоч* (градић у западној Босни), *Голеш* (планина на ивици Косова — али у одломку песме цитираном у Рјечнику под речју *Мезево* као да се ради о пределима много севернијим од Косова), *Грачаница* је познати манастир на Косову, *Качаник* је место на југу од Косова, а *Самодрежа* је црква на Косову. Осим тога *Барат* би могао бити *Берат*, град у *Албанији*, а *Власанице* — *Власеница*, место у источној Босни (које се у народу и данас зове *Власанице)*, док за „поље Мезево" знамо у сваком случају етимологију: реч *mező* у мађарском језику значи поље.

[2] Као илустрацију навешћемо, између многих, речи *заћи, по, побратим, пребацити* и *свијет.*

зерву према сопственом преводу Копитар је у оваквим приликама обележавао упитником у загради, а и Вука је он свакако охрабрио да се без устручавања служи овим знаком иза којега стоји став интелектуалног поштења — али и мудра опрезност.

Начин обраде значења у Рјечнику има само једну осетнију слабост: неразликовање значењских нијанса исте речи („полисемије", по терминологији данашње лингвистике) од гласовног поклапања речи сасвим различитих по значењу (хомонимије). Тако су нпр. под речју *кум* „крштени кум" и „вјенчани кум" изнесени на исти начин као и значења „оборити" и „похвалити" код речи *повалити* (где су се две потпуно несродне речи случајно поклопиле захваљујући испадању *х)* или као *купа* у значењу „чаша" и *Купа* „вода у Рватској".

У илустровању значења речи Вук је показао исто онако мало круте доследности као и у толиким другим техничким проседеима у Рјечнику. Дефиниције значења поткрепљене су примерима само код једног дела речи, тамо где се то Вуку чинило потребним или где је имао примере на дохвату руке. А и сами примери су разнородни. Најчешће су то стихови народних песама, или типичне везе речи често употребљаване у свакодневном говору. Давање примера учињено је, наравно, непотребним тамо где је само објашњење речи (на српском) врло детаљно или где је поводом речи дат неки етнографски или фолклорни прилог.

На Копитарову иницијативу Вук је унео описе многих обичаја, народних веровања, бајања и врачања, игара и разних појединости из народног живота, затим неколико легенди, везаних за поједине локалитете или историјске личности и низ других народних прича, већим делом шаљивих. Има, наравно, уз понеке речи и пословица (тако нпр. уз *кућеник, лош, човек)* и загонетака (нпр. под *брадићи, висуљак, тута),* а нешто ређе историјских података или обавештења из историје језика, најчешће о прошлости дате речи.

VIII. ЈЕЗИК РЈЕЧНИКА

Језичко језгро Рјечника сачињава језик одредница — сем стајаћих речи, личних имена и лексике из других дијалеката — и језик објашњења уз одреднице, наравно оних на српском. Језик Предговора и Српске граматике ту се прикључује само до једне границе: стручна (па донекле и општа цивилизациона) терминологија овде представља страно тело, елемент који се својим пореклом и особинама оштро издваја из целине. Овако омеђено језичко језгро Рјечника уједно је и полазна тачка историје нашег савременог књижевног језика. Између тога језика и онога што му је претходило стоји прелом, језичка револуција, а од тога језика до данашње језичке стварности води линија непрекинутог органског развоја. Зато овај језик заслужује детаљну пажњу наше науке. Њега треба познавати да би се оцртала доцнија еволуција самог Вуковог језика, а нарочито зато да би се могао одмерити распон пређен за ово столеће и по до наших дана.[1]

Исто тако, чврсту полазну тачку за разматрање питања о дијалекатској подлози нашег књижевног језика може дати само поређење Вуковог језика у Рјечнику са говорима Тршића у Јадру, његовог родног места, и Дробњака под Дурмитором[2], племена из којега су се Караџићи доселили у Тршић у првој половини XVIII века.[3]

[1] У овом одмеравању полазићемо, разуме се, највише од данашње језичке стварности у оном културном кругу којем је Вук припадао, а то је српски амбијент, пре свега онај у Србији са Војводином. (Наравно, у вези с јатом долази у обзир за поређење само јекавска варијанта нашег књижевног језика).

[2] Вук је често помињао Дробњаке као херцеговачко племе и истицао да је старином Херцеговац. Данас је овај предео у саставу Црне Горе којој је припао још 1878. године, заједно са другим деловима појаса који се отада понекад назива Црногорском Херцеговином, а који по дијалекту још увек припада источној Херцеговини.

[3] О тим говорима обавештавају нас студија Б. Николића *Тршићки говор* и две монографије Ј. Вуковића (*Говор Пиве и Дробњака* и *Акценат у говору Пиве и Дробњака*). Наравно, дијалектолошки радови захватом у ширину никад не достижу речнике, тако да ће бити детаља у Рјечнику за које нећемо наћи података, ни позитивних ни негативних, у погледу ових говора.

Особине вокабулара[1]

Лексичко благо изнесено у Рјечнику носи изразиту физиономију лексике истински народног дијалекта који живи у сеоском амбијенту и богат је пре свега терминологијом из сточарства и земљорадње, као и свега што је у вези с тим: *бйља, зељо, крилоња, кусоња, медоња, мркоња, сивоња, шароња, поткоњак, рудњак, волаш, воко, буџуља, кусуља, маџуља, медуља, младачна крава, мркуља, озимкуља* (или *озимачна крава*), *сивуља, цвјетуља, шаруља, озимче, алат, бињак, буин, губаљ, дорат, ђогат, зеленко, јалица, кљуверина, кръат, кулаш, кусаљ, мрков, парип, путаљ, чилаш, шарац, оме, двогоче, трогоче, бедевија, доруша, ђогуша, мркуша, шишакиња, трећак, деветак, шестакиња, седмакиња* (и сл.), *бушина, двизак, двиска, шиљегвица, шиљеж, шиљеже*[2], *бйља, брња, љепошета, појасица, црвеника 1, шука, бјелуг, бјелуга, зељуг, зељуга, јеџан, крилоша, мангулац, бјелов, вижле, зељов, кусов, самсов, сивац, џуко, шаров, бијелка, куса; криласт, маџаст, путоногаст, ресаст, рудаст, цвјетаст, чипав, чулав, шушав, биковит, буцован, бодац* и *бодач, јаловиње, крњорог, липса* и *липсо, мекопут, мекоуст, прчевит, стрван; воља 2, исјечак, оглавина, пуздра, јарина, реа, руда, багљив, метиљатисе, сакагљив; битисе 2, блека, букаритисе, гонитисе 2, иждријебитисе, изјагњити, јаловитисе, копилити, лепетатисе, мркатисе, набризгати, нарастити, омријестити, побостисе, полог, порегивати, постравитисе, разраколитисе, расквоцатисе, ресати,*

---

[1] Одељци 1—6 из текста Поговора Просветином издању Рјечника (о особинама вокализма, консонантизма, деклинације, конјугације, творбе речи и синтаксе) овде су изостављени.

[2] Терминологија овчарства у Вуковом говору била је ипак далеко сиромашнија од оне која и данас живи у постојбини Вукових предака, у крајевима око Дурмитора, а о којој обавештава чланак Анице Шаулић *Прилог лексици народних говора,* Наш језик, нова серија VIII, 1956, 269—285. Сличан ред идеја сугерира и лектира Матавуљевог чланка Око *млека* (Сабрана дела Симе Матавуља, књ. VII, Београд 1954, изд. Просвете, 469—473), где се Вуков Рјечник допуњава подацима о речима које се говоре „по јужним крајевима". Овај је однос очигледно последица промена у типу овчарства изазваних силаском из високопланинских предела у ниско побрђе северозападне Србије где нема услова за катунско сточарење.

шкамут; ае, аис, бири бири, воч, гиц, ис, иса, иш, кит кит, кит луч, пос пос, ршке де, сту, цуки; аискати, валов, володводница, изјавити, ишнути, козара, котац, љокати, љокач, мећа, мљекар, одјавити, пландиште, планинка, појавити, попасак, попасковати, поскати, рањеник, распрећи, роваш, сјера, солило, спрежник, спрцати, станарица, ујармити, утући 2; бичаље, бронза, дизген, ђем, клепка, колан, обртањ, оглав, силембе, ћустек, узенђија, ункаш, швигар; измече, омрцинити, опрзнити, стрв; вареника, грушатисе, грушевина, јомужа, млаћеница, повлака, сирац, сириште, сурутка, творило, урда; алов, барка, вршка, загажња, кошар, мријест, остве; закрстити, кованлук, кованџија, првенац, уљаник; аљма, аршлама, бранице, видовка, волујарка, ђулабија, зелењак, зуква, јарик, јарина, јечмача, караманка, коњувача, маџаруша, мекуша, мисирача, озимица, павитина, пожешкиња, рањка, рогач, самониклица, спарак, тургуња, црница, чардаклија, чучавац, цанарика; класати, ластар, маунатисе, ољвина, орепак, осје, поникао, пригчаник, резница, шипурина; гулидба, евењка, закопина, изор, клило, кошевина, кућичити, лубеничиште, млађ, мочило, мочионица, пабирак, паљетковати, поздерка, покопица, постат, прашидба, ређење, репиште, ротквиште, рукосад, сад, самораст, смоница, старац, стрни, стрниште, строво, торина, угарнице, члан; класобер, комилац, крајобер, купилац, мајурица, мобарица, постатник, потричар; буач, ваган, вагаш, волујара, коловоз, потра, рињак; бабак, водијер, гладилица, косијер, косиште, котар, маљка, муљало, огреб, огребло, протак, пушница, рогуље, садаљка, тачка; гредељ, гужва орачица, збој, криели, крчало, курдељ, лемеш, орићак, цртало; патока, ртница, табарка, цибра; бадањ, ваљарица, дринка, кашичара, околиш, паприца, паспаљ, поредовник, поточара, сен, сувача, чекало; ждрепчаник (јармак), кењача, лотра, оје, плетњица, потега, спица, срчаница, чатлов; агршак, близни, брдо („женско“), друга, колотуре, кунадра, мосур, мотовило, навијаљка, нанитити, нити, оснутак, повјесмо, потка, срдачка, урезници, цијепци, чекрклија, чимбари, чунак, шипила, штапац итд. итд. Веома је развијена била и лексика која се тиче фолклора. Ту су, поред осталих, *аждаа, алал, аманет, анатемник, арам, аранђеловштак* (и многе друге са суфиксом *-штак* и са зна-

чењем „човек који слави датог свеца"), *аратос, безимена нећеља, бошчалук, васиљица, васкрсовати, врачар, гатара, гатка, грабанцијаш, долибаша, заврћкола, зачеље, зламеновати, златоје, змај, јенђибула, кетеуш, колеђани, коловођа, кољиво, крзница, крстоноша, куматисе, месојеђе, мирбожатисе, мора, мрсипетка, муштулугџија, отресине, побратимство* (и *поочим, посестримити* итд.), *побушени понећељник, повампиритисе, повојница, подушје, појутарје, покоризмић, покрижак, покурјачитисе, пољевачина, пометно гувно, пооћани, прикумак, исоглав, ручни ђевер, сабор* 2, *саландар, свечар,* Соломуново *слово, спасовиште, средопосна нећеља, уроци, устук, чи̑ни, чудотворан, цин.* Оваква је лексика прворазредни документ о времену и средини. Из ње сазнајемо и о једној материјалној култури која нам је делимично већ далека, а другим делом управо сада у процесу нестајања. Поучна је терминологија која се тиче одевања и обувања (*антерија, белнук, бињиш,ваћел, виновес, галош, зубун, долама, ђечерма, ђувезлија, запонци, јапунџе, јѐменија, јѐменије, кавад, калавре, калпак, калчине, кићенка, конђа, копоран, мукадем, мулије, наврнчати, назувак, обувача, ождријеље, оплећак, опрежина, пашмаге, перишани, поткапак, простриж, пулија, саја, сандал, стајаћица, тарпош, тепелук, теркија, терлуци, тозлуци, ћелепош, ћурак, уплетњак, усперак, учкурлук, фермен, чепац* итд.), затим називи посуђа (*бечка, бокара, бремениџа, врг, вучија, двојка, дебе, дрвењача, ђугум, заструга, зеитиница, земљаница, јолтава, калајлија, кастрола, катраница, коршов, крбањ, купусара, кутао, леђен, лубура, луковица, маштрафа, милојка, обручан, пека, са̑н, саплак, тенџера, чобања* итд.) и имена јела (*боцман, брашњеница, бунгур, зерде, јечменица, каља, квашеница, кешке, киселица* 2, *комбост, локума, луковача, мавиш, опарница, папула, ирга, преврата, prженица, ражовница, салеп, сатрица, симит, сутлија, џиџвара, чимбур* итд.)[1]. О разним друштвеним односима и околностима обавештавају нас изрази као *ага, азнадар, ајдук, апсана, арамбаша, аргатин,*

[1] Занимљиво је да се у Рјечнику не помиње већина јела која данас сачињавају оно што се обично зове српском кујном, тако нпр. *капама, мусака, папазјанија, пљескавица, ражњићи, ћевапчићи, ћулбастија* (али су ипак ту *гибаница, ђувече, пилав, сарма, ћуфтета*). Да нису можда нека

аџија, базерђамбаша, баша, беглук, беговац, бекавица, бубота, буpунтија, валаке, везирство, вилает, винарина, газдалук, газиблато, давуџија, ђувендија, ђутуричар, ефендија, задруга, зимовник, зулумћар, играџија, јатак, јемин, јеминовац, кадија, кадинаџ, калауштина, кесеџија, кмет, кнежина, кнез, копиле, крзларага, мезил, муселим, муфтија, надничар, наија, наполичар, оборкнез, оклапити, окрп, пађенија, пазарија, панађуриште, пандурница, параклисара, паракувар, парусија, паша, пашалук, пашинац, прњавор, прњаворац, прњаворчад, рефена, руфет, санџак, сараори, сердар, спаија, субаша, татарин 2, *телал, терзибаша, тефтедар, ћеш, ћурчибаша, ферман, џерибаша, четеџија, чивутана, читлук, читлуксаибија, читлучити, чобанија, џелат.* У називима заната и других занимања огледа се, можда више него у чему било другом, сусрет разних култура. Поред домаћих речи као *видар, воденичар, вретенар, гвожђар, зидар, качар, књижар, кобасичар, ковач, козар, коњушар, котлар, котлокрп, кројач, лађар, лончар, љекар, медар, месар, млинар, овчар, опанчар, пекар, пивар, пудар, ратар, свињар, седлар, солар, трговац, чувар,* ту је и знатан број турских назива таквих као *абаџија, алваџија. анџија, арачлија, бакал, башчованџија, бербер, бузаџија, вурунџија, дунђерин, дућанџија, јасакчија, казаз, каигџија, калајџија, кириџија, кованџија, мектерин, мутавџија, неимар, папуџија, сапунџија, сарач, саџија, симиџија, скелеџија, табак* 2, *ћумурџија, чизмеџија.* Карактеристични су дублети као *златар/кујунџија, књигоноша/саија, кожуар/ћурчија, кројач /терзија, кувар/ашчија, пастир/чобанин, пушкар/туфекчија, седлар/самарџија,* затим *бојаџија/молер, крчмар/бирташ/меанџија, рибар/алас, корманош/думенџија, учитељ/маћистор.*

Није случајно што је терминологија која се тиче војске и оружја обилато заступљена у Рјечнику: *аберник, авдитор, алај, арбија, балчак, баљемез, барут, баталија, бердо, бимбаша, бирманац, брандла, бреша, бркља, буздован, буљубаша, бусија, ваља, веденик. вишек, врајкорац, врлезовати, даницка,*

од ових јела у оно време била привилегија варошке трпезе? — О капами се Вук распитивао у свом последњем писму, писаном В. Васиљевићу 16. јануара 1864. год. (на ово ми је скренуо пажњу др Голуб Добрашиновић).

добош, ђуле, засједа,зељош, јуришати, кавал, каплар, караула, кашкет, комендат, командирати, копље, кундак, лазарин, лаћман, лубарда, метериз, метерижњача, оборлаћман, обриштер, овицир, опкоп, палош, паразлама, парада („pompa militaris"), *патролица, пјешадија, потпрашити. ртник, сабља, самовољац, сачма, солдат, табља, тобџибаша, упарадити, ушанчитисе, чаркаџија, четокаик, чистилица, џебана, џенерао, џида, шанац, шарампов, шарпељ, шиљбок, шипчалук, шица, шицар, шоца* итд. Кочина крајина и први устанак научили су Србе, и иначе вичне оружју, многим новим појмовима из војне вештине. Знатан део новоуведених појмова дошао је из аустријске Војне границе. У Кочиној крајини Срби су ратовали за Аустрију и под њеном командом, а у војсци првог устанка било је међу официрима доста пребеглица из Војне границе који су у много прилика послужили као добродошли инструктори. Свакако су аустријским посредством и поједини други термини модерне цивилизације допрли до Србије: *амрел, апатека, банка, комендија, креда, пошта, ракета, такса, шпитаљ* (раније смо видели да је у војвођанској средини Вук регистровао и више оваквих израза).

Промене у начину живота одузеле су актуелност многима од речи помињаних у овом поглављу. Такве би се речи данас тешко могле употребити ван текстова који се баве прошлошћу, док опет неке друге од наведених речи имају статус регионализма и могу се употребити само кад је реч о народном животу у одређеном крају. Уосталом, друштвени развој — а понекад и сам развој језика као таквог — учинио је застарелим и многе друге речи из Рјечника. Тако би данас нашем просечном читаоцу биле махом туђе речи као *абајлија, абењак, адум, азурала, аир, алале, алалем, алдумашче, амаз, аман, амбарати, амбарнути, амбуља,* Англија, *арар, аргатија, арка, атибур, атлија, аџаип, аџинедомак, аџуван, ашаријаст, бадало, база, базерђан, баја, балантић, бацкати, бекута, бескорка, беспара, богазлук, болозан, бољма, бравати, брбучити, бргљало, бунина, вандрша, вергија, ветма, вижлин, виновесак, вишњовик, војштина, волатисе, вршчић* 2, *газета, грешљика, деликанлија, допрежати, дундар, дурбак, ђађа, ђађаш, ђерчек, ексиклук, елбетена, емшерија, ендезе, ешак, за-*

бравати, закрајинитисе, издирала, измицауз, инди, ира, ишарет, јазија, јако, јегленце, јоктур, казанија, кали, каљун, канаве, крменција, кровуљина, кумсал, кушак, кушама, литаћур, љокнути, мазгалија, мањма, мива, минле, мискал, муамедлија, муанат, муасера, нијет, оашлучити, одаће, одвракати, ођа, ожђелдија, ојнак, опала, оподојчити, опстрзатисе, орлаш, паразлама, пиљцика, полугрошница, попик, потапсати, пунишаке, пунтваин, пуаре, разма, ракам, рушпа, салт, сврзибрада, сврзислово, спучити, стóла, томруци, тријеба, трипанџук, тутило, ћелепир, ћенар, џибашлија, уисати, уишћилити, учтуглија, царевица, чала, чеиз, чуг, џагара, цењак, шамалаџа, шемшета итд.[1] Природно је што међу оваквим речима има тако много турцизама. Стране речи врло често остају као површински слој у лексичком систему. То су изрази везани за дато време и дате прилике који нестају као што су се и појавили, заједно с појмовима које означавају. Уосталом, многе од ових речи нису никада имале неку знатнију фреквенцију у нашем језику. Вук је добро приметио да се „ђекоје може бити ни у години дана не спомињу" (Предговор, стр. XX).

Још много ефемерније су природе речи сковане ad hoc које живе само у некој загонеци (*баура, бјȅга, бјȅла, брадићи, бус, вило, висуљак, гледочићи, загалица, мићиволдос, носочићи, опеченчело, седлица, сједа, сједин, тиритингуска, толдос, тролијеска, трчуљак, усточићи, цигулин, цицибан, челочићи, чуча, шаргизда, шетља* итд.) или у каквој анегдоти (*благословина, врагаћур, гобела, грасуљ, деригуша, ђакушити, зорац, јагњиво, кикош, клинчороба, куропецање, лагала, молибог, мотиква, наворњак, напнигуша, натрч на прч, пиривaтра, пиц, позајарити, покурац, причешало, прокап, седмокрак, тирипtиска, ћакиница, челац, честоскок, четвртин*) или другој шали или игри (*блажени измицајушчи, живодерац, јутро-*

[1] Многе од ових речи нису се у ствари никад ни биле одомаћиле у нашем књижевном језику, иако их је Вук навео у Рјечнику. То врло јасно показује *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ за речи које су обухваћене досад објављеним свескама. Ако погледамо у том речнику нпр. под *амбарати, амбуља, атибур, болозан,* или *виновесак,* показаће се да једину расположиву потврду за употребу ових речи даје сам Вуков Рјечник.

клек, куђеник, патарица, пиговна, позабити, поребарац, поребрисе, поребруша, пунгуз).

Понекад код Вука налазимо речи у облику који данас није обичан или је бар ређи од неке друге варијанте: *алкуран, доброћуд, замолитисе, кинутисе, пуцатисе, Шпањур* (упор. данас најраширеније форме *куран* или *коран, доброћудан, замолити, скинути се, пуцати један на другога, Шпањолац* или *Шпанац*). Догађа се такође да форму која је данас најобичнија затекнемо упућену на неку другу варијанту или чак другу реч. Тако се *мудрост* упућује на *мудрина, ношња* на *ношиво, Русија* на *Московска, саонице* на *саони, тобожњи* на *токоршњи, ћурка* на *ћура,* а *ћура* на *будија* итд.

Веома су честе семантичке разлике између Вуковог и данашњег књижевног језика. Тако су у Рјечнику поједине речи дате са значењима која се разликују, за нијансу а обично и више од тога, од значења која су данашњем човеку најобичнија, а која се у Рјечнику не наводе. Реч *гласати* ту значи бавити се одређеном врстом ручног рада, *град* је само „тврђава", а не и веће насељено место, *забрана* је „забран", *коб* је „сусрет", а не судбина, *Костур* је само географски назив, а *Крагуј* само мушко име, *крут* је „дебео", *милиција* је територија аустријске Војне границе, *нагон* је терање свиња ка Сави да би се продале у Аустрији, *намјера* је „сусрет" или „случај", *облог* је опклада, *оговарати* значи бранити од приговора, *планина* је „планинска шума", *платина* је цепаница, а не племенити метал[1], *повод је* „уже за које се воде коњи", *пожар* је само шумски пожар, *потковица* је само деминутив од *поткова, притисак* је тежак предмет који се ставља на кров да ветар не однесе кровину, *ситнина* су ситнице, а *ситница* је шумска трешња, *случај* је исто што и *догађај,* док је *Струја* само женско име.

Слична неслагања у значењу, мањег или већег домашаја, налазимо и код речи *бабура, барка, батинати, бутина, вјенчаница, вођ, вољети, ганути, годишњак, госпођица, гријешка, грозан, гроктати, двојка, двориште, довољан, доказати, домовина, ђегођ, закон, закорачити, застава, заступати,*

---

[1] Овде се ради, разуме се, о речима сасвим различитог порекла.

заузетисе, звечка, изјавити, изложити, измјена, износ, коб, крсташ, лебдити, лола, љубавник, мањкати, мекушац, наградити, назор, налет, напустити, нарочито, насеље, насип, наслон, натурити, немоћ, неприлика, обиљежје, објелоданити, облик, обуставити, одјавити, одликовати, одлучити, омести, ослободити, особина, пажња, повлака, подручје, поразити, пословица, поучавати, приговарати, пријепис, пријеступ, пропаст, просторија, проучити, раскорак, раскомадатисе, развијати, разлог, робија, ров, саксија, схватити, себичан, слобода, слободан, спор, станар, створ, стега, стисак, султанија, тачка, тврђа, тврђење, улица, упознатисе, чик, члан, шепртља, шерпа итд. Код понеких речи налазимо само нека од значења која су данас у живој употреби. Тако ћемо под *брод* узалуд тражити значење „лађа“, *вјетрити* никад није „проветравати“, *вијек* не може значити „столеће“[1], под *докусурити* нема значења „довршити, уништити до краја“, *домет* не значи меру оствареног квалитета, *застати* је само „затећи“, а не и „зауставити се у ходу, постојати мало“, *зачети* се не односи никад на зачеће детета, *исјевати* никад није „саставити, написати песму“, *јасан* може бити само глас, а не и смисао, *надирати* не значи „снажно напредовати“, *опадати* нема значење декаденције, *племенит* се може бити само родом, а не и карактером, *пренемагање* нема нијансу лажности, *просјек* никад није „просечна вредност“, *средина* није „амбијент“, *стан* међу своја три значења нема „место где се станује“, *углед* не може значити „репутација“, *утјецати* није „вршити утицај“, *ћумез* је само кокошарник, а не и неугледан и прљав локал, док је *шап* увек стипса, а никад сточна болест. С друге стране понека од значења која Вук наводи данас нису обична, бар не у књижевном језику, тако нпр. значења под *здраво* 2 („веома“), *књига* 1 („писмо“), *обрати* 2 („изабрати“), *пиринач* 2 („месинг“), *пити* 2 („пушити“), *почетак* 2 („узорак у ручном раду“), *пушкар* 1 („који може добро убити из пушке“), *сто* 1 („столица“), *стока* 2 („богатство у роби“), *учити* 2 („читати“).

---

[1] Вук нема ни речи *стољеће*, тако да је био присиљен да употреби обрт *из половине 14-те стотине година* на стр. III.

Из реченог произлази да у тршићком говору није било речи за појмове који се данас обележавају речима као *нагон, намера, повод, притисак, просек, век, вођ, доказати, домовина, закон, изјавити, износ, немоћ, обелоданити, облик, обуставити, особина, пажња, преступ, пропаст, развијати, раскорак, слобода, стега, тачка, тврђење, члан, домет,* или *углед*. Ове су речи у оно време најчешће имале конкретнија значења него данас. А из онога што је изнето у VII поглављу јасно је да није било ни речи за појмове као *минут, проба, сигуран, осигурати, дужност, заслуга, захвалити, опити, разонодити*. Уосталом, списак оваквих празнина могао би се далекосежно проширити. Тако у Рјечнику не налазимо речи *беспомоћан, битан, важан, важност, ванредан, веза, вјероватан, глумац, глуп, говорник, дјелатност, дјеловати, допринијети, зависан, зависити, закључак, закључити, заљубити се, замислити, занимљив, заразити, застарјети, заузети, значај, изумјети, искрен, искусан, искусити, искуство, јединство, књиговођа*[1], *књижевност, нагао, награда, напор, народност, настојати, недостајати, недостатак, независан, независност, незадовољан, неистина, немогућ, неред, обавеза, објаснити, обрадити, обрачун, обрачунати, овјерити, ограничити, одбор, одличан, одлучан, однос, освијетлити, основни, отаџбина, отпор, писац, пјесник, побједа, побуна, повијест, подузети* (и *предузети*), *подузеће* (и *предузеће*), *пожељан, позориште, појава, појам, појмити, покушати* (реч *пробати* означена је као војвођанска), *полет, пораз, послован, постепен, постојан, потчињени, преврат, преговори, предлог, предложити, предомислити се, представа* (мисаона), *представа* (позоришна), *прежалити, преморити се, претпоставити, претпоставка, претпостављени, пријесјек, приповједач, природа*[2], *пропис, пропуст, просвјета, размјера* (и *сразмјера*), *ратник, рашчланити, ријешити, савјест, сагласност, сажети, самосталан, смисао, спријечити, средити, сталан, становати, сујета, сумњив, сународ-*

---

[1] Турска реч *тефтедар* није могла задовољити и Вук је, да би га разумели његови српски читаоци, морао на стр. XXIII употребити немачку реч Buchhalter.

[2] Ту су, додуше, *нарав* (с ознаком да се говори у Војводини) и *натура*, али са значењем „ћуд".

ник, таштина, увод, увоз, уред (и *установа*, и *надлештво*), *услов, успорити, устанак, утисак*, као и многе стотине других које данас сачињавају основни слој терминологије психичког, културног, па и друштвеног и пословног живота.[1] А нема ни других речи које би биле носиоци ових значења, што значи да језик који је Вук понео из Тршића једноставно није имао начина да обележи та значења. Победа тога језика одиста је ставила на дневни ред задатак попуњавања речничког фонда да би он могао задовољити растуће потребе модерног књижевног језика. Осим двају већ поменутих основних начина — преузимања из страних језика и стварања домаћих кованица — ту су послужили још и давање нових, апстрактнијих значења већ постојећим речима[2], затим прихватање и преправљање црквенословенског изражајног арсенала, као и позајмљивање из других дијалеката (као што је већ истакнуто, ту је међу српским дијалектима главну улогу играо војвођански). А било је и случајева проширења поља употребе појединих песничких речи које су продрле и у прозни стил. Уосталом, тек остаје да се изврше поближа проучавања која би на подлози чињеница утврдила ток овог процеса и удео сваке од набројаних компонената.

С друге стране никако не треба мислити да је језик приказан у Рјечнику био сасвим лишен апстрактнијих израза и суптилнијих одредби и назива за поједине културне тековине и правне или пословне поступке. Прелиставајући речник наићи ћемо на многобројне изразе као *безумље, бијeдити, владати, власник, власт, вршитисе, доликовати, домислитисе, допастисе* (и *свиђатисе*), *допустити, жалост, жељан, заборав, забораван, завести* 2, *завист, завичај, заједница, замислитисе, запуститисе, збор, зловољан, злочинац, злочинство, знање, значење, значити, избор, извијестити* (додуше, нема речи *извјештај*), *извјесно, извоз, извршити, издаја, из-*

[1] Из изнетог списка намерно су биле изостављене безбројне стране речи које иду овамо (такве као *администрација, активан, анализа, енергичан, канцеларија, критика, резервисан, репродуковати, реферисати, стил, текст* итд.).

[2] Такав је случај нпр. са малопре набројаним речима као *нагон, намера*, или *повод*.

дајник, издашан, измислити, искушати, исправа, истина, јавни, јамачно, књижевник, колебатисе, корист, кривац, лукавство, љубав, милост, мисао, младеж, млогознао, моћ, мржња, мудар, назадак, напредовати, народни, настати, наступ, наудити, начин, невјера, невјеран, немарљив, немилост, неотице, неповољан, неправда, непромјенит, обавијестити, ожалити, окривити, опажати, описати, опоравитисе, опрез, оптужити, осјећати, особити, остатак, осудити, пакост, памет, познаник, појавитисе, покоран, покорити, помисао, посланик, поступити, потписати, поучити, поштење, поштовање, правда, правило, прекрет, препорука, признати, пријевара, пристати, прорећи, пророк, прославитисе, простота, противник, радост, разликовати, размислити, разум, распис, ред, ругоба, рукопис, сажалитисе, сазнати, свезналица, свијест, свједочанство, сјећатисе, славан, сложен, слутња, сметеник, сметња, смишљати, снага, снебивање, сраман, створење, тајна, тајни, твар, тобожњи, туга, увјеравати, уговор, узрок, ујединити, укор, ум, управитељ, управљати, уредба, уредити, устручаватисе, чезнути, штампати. Ако и није био комплетан, овакав репертоар речи давао је одличну основицу.[1]

Није извесно да су се сви ови изрази одиста говорили у Тршићу у доба Вуковог детињства, а нарочито није сигурно да су били познати сваком појединцу у Тршићу. Лако је могуће да је понешто од овог богатства изражајног фонда продрло у Вуков језик током његовог школовања у манастиру Троноши, или у време његовог службовања у администрацији устаничке државе, или можда у амбијенту прекосавских Срба. Али управо таква Вукова биографија симболизује путеве судбине српског народа, његове културе, па и његовог

[1] Догађа се да у речнику не пронађемо неку реч, али да је присутан неки сасвим близак израз, било по корену и творби, или само по значењу. Тако ту нема речи *вјецбати, замор, исправан, јава, нада, одмор, покрет, послушност, простор, удружење, украс, врста, лакоћа, објавити, повјерење, пријатан, проповијед, странац, убица,* али су зато ту *увјецбати, умор, оправан, најави, надање, одморан, покретати, послушан, просторија, друштво, украсити, сорта* (и *струка,* и *рука* у том значењу), *власт, разгласити, вјера* 2, *угодан, поученије, туђин, крвник.*

језика. Ма колико скромна била, културна активност по манастирима одржавала је у језику доста речи за разне моралне и психолошке категорије, пробуђена државност је дала маха стварању правне и административне терминологије, а развијенији облици живота војвођанских Срба били су канал преко којег су тековине Европе постајале својина Српства у целини.

Упркос огромним растојањима која је превалио језички развој од Рјечника до наших дана, главнина речи у тој књизи сачувала је ненарушену свежину и снагу. Удубљивање у Рјечник стално доноси сусрете са речима које изненађују прецизним слагањем са данашњим језичким осећањем. Такве су *живнути, забравити, забрекнути, забројитисе, закрвавити очима, затрчатисе, заустити, зивкати, зидине, лисице, младолик, надлајати, напецати, наспјети, ојестисе, осипатисе, пискарати, подмазати* 2, *прикрастисе, проливен, расписатисе, рођакатисе, silecija*, *слизатисе, смућкати, укебати, упљувак, цркавица, шаљивчина, шеврдати* и многе друге. Готово збуни човека истина да су се такве нијансе у језику могле тако дуго сачувати неизмењене, у речима које већим делом нису пречесте у говору, а нарочито не у штампаним текстовима који једини обезбеђују фиксирање језичких елемената. Мало је која лектира драгоценија од Вуковог Рјечника за писца који тежи за истанчанијим доживљајем језика или настоји да своје казивање обогати изразима који никад неће изгледати безбојни.

Растајући се са темом о Вуковој лексици, не можемо заобићи једно битно питање: колико је нових изражајних могућности унео Вук у наш књижевни језик? Колико је народних речи и обрта, до Вука далеких од писаног језика, Вук први ставио на штампарску хартију? И колико је од тога остало као трајна тековина? Свега тога је без сумње много, али у овом тренутку недостаје онај прави и дефинитивни одговор: конкретни спискови. Наука још увек очекује детаљна проучавања, за која ће уосталом требати обавити и неке важне предрадње у погледу језика српске књижевности до Вука.

Црквенословенски елементи

Вук је у Рјечнику регистровао и оне изразе који су из црквеног језика продрли у народни говор, углавном да означе поједине појмове везане за цркву или за моралне категорије. Уклопивши се у народни говор, те се речи данас често тешко распознају од правих народних. Треба ли у ову групу стављати на пример речи *крст, младост, молитва* и *пост*? Ипак се понека од ових речи може идентификовати као таква на основу значења или творбе; *господ, дуовни, минеј, искушеник, богоносни* итд. Али најјаснији су случајеви кад реч у свом гласовном лику чува трагове црквенословенског порекла.

Ту треба разликовати два слоја речи, везана за чињеницу да је у првој половини осамнаестог века српска црква напустила црквенословенски језик српске редакције („српскословенски“) и прихватила руску редакцију црквенословенског језика („рускословенски језик“). Пошто се разлике између ових двају језичких типова тичу у првом реду неких гласовних особина, често се по тим особинама може одредити којем од два слоја припада реч. У другим случајевима, опет, гласовни лик речи не пружа основу за овакво разликовање.

Несумњиво су српскословенске речи са групом *шт* (*мошти, општи*[1], *општина, свјештавати* и *свјештати, свјештеник, свјештило*; овакав је и шаљиви израз *ђакушти*) и оне са почетним *ва-* (*ва, Введеније, вавијек, Ваистина*[2], *васиони свијет, Васкрс* и *Васкрсеније*[3], *васкрснути, васкрсовати*) и са наставком *-анство* (*божанство, рожанство, човечанство*). Овамо спада и израз *самосаздани Боже*, затим *чатаније*, а по свој прилици и *древо* и *чреда*.

Међу речи чији гласовни лик не омогућује да се ставе у једну или другу групу спадају оне са групом *жд* (*госпожда*,

---

[1] Ову реч Вук бележи с ознаком да се говори у Срему.

[2] Ово име начињено је од израза *ва истину* (=у истину) који се помиње под речима *Божић, ва, Васкресеније* и *јесенас*.

[3] Изгледа да је овај облик Вуку био најприснији. Он га сам употребљава, нпр. под речју *намастир*, а и форму *Ускрс* упућује на *Васкресеније* (али ипак има само *ускршњи*).

одежда, понуждитисе), затим оне са наставком *-ије (бденије* и *деније, Богојављеније, моленије, Обретеније, поученије, Преображеније* поред *Преображење, приказаније, спасеније, Сретеније, Усјекованије, Цвјетоносије)*[1] или *-ија (писанија, судија).*

Очигледно су рускословенски облици *двери* и *чест,* са *е* на месту некадашњег меког полугласа, *живоначални* са *а* на месту старог носног вокала ę и наставак *-јушчи* у *блажени измицајушчи.* Што се тиче облика *љубезан, љубезник, љубезница, љубовник, љубовница*[2], *љубовца, праведан* и *праведник,* они би такође могли припадати рускословенском слоју, судећи по томе што садрже *е* одн. *о* на месту полугласа. Али, будући да су ти облици забележени у нашем језику много пре продора рускословенског језика, њихово се присуство мора објашњавати на други начин: веома старим утицајем македонског изговора црквеног језика (који се у овом погледу одликовао истим особинама) и, можда и само делимично, ослонцем на суфикс *-ов-*.

Изнесени преглед показује да је број речи са црквенословенским гласовним особинама у Вуковом говору био ограничен, али ипак нешто виши него данас. Велики део ових речи изашао је из употребе, или је уопштена варијанта која одговара гласовном развоју народног језика. С друге стране, поједине речи из овог круга, присутне у нашем савременом језику, изгледа да су биле непознате Вуковом говору: *завештати, нужан, нужда, снуждити се, оваплотити, ревност, сушти, суштина, насушни* (и *вожд* и *књаз* у значењу титула из одређеног времена — случајно баш Вуковог).

[1] Исти наставак *-ије* јавља се и у већ поменутим речима *Ваведеније, Васкрсеније* и *читаније,* затим у шаљивој речи *исполаканије* (која, наравно, не спада у црквени језик).

[2] Примери *љубовник* и *љубовница* нису спадали у Вуков језик; он их региструје као дијалекатску особеност.

IX. ЈЕЗИК ЦИТИРАНИХ СТИХОВА

Основну разлику између језика стихова народних песама које је Вук наводио као илустрацију за употребу појединих речи и самог Вуковог језика у Рјечнику чини кудикамо већи распон варијације у поетском језику, условљен различитим регионалним пореклом песама, а и потребама метрике.

Дијалекатска неједнакост огледа се првенствено у замени јата. У многима од цитираних стихова налазимо речи са јатом, најчешће замењеним на јекавски начин (овакве примере нашао сам под укупно 229 дечи у Рјечнику), али мањим делом са екавском заменом (овако под 50 речи: *бабине, велен, властељ, војно, дворкиња, дева, допловити, дороц, Ивањ дан, игриште, исповијатисе, јаблански, јелика, јенђибула, Карловкиња, ковиље, коренак, краљице, Кумрија, ле, мал, мале, мањ, Митровкиња, мудрота, наджњеватисе, нарушити, невовати, обронак, оговарати, осванути, осутисе, папар, паћел, пеленак, преболети, преодница, прикрастисе, пројездити, рабар, ранило, рујно вино, силовит, смиљев, сплетавати, стрека, трњиница, тужити, црнокос, шестопер*; уз ове примере иде и *гди* под речју *издрмати*).

Строги метар народних песама наметнуо је потребу за широким системом двојних облика који се разликују дужином за један слог. Начини на које је ово остварено веома су разноврсни:

1) Место нормалног *ије* у рефлексу дугог јата често се јавља је (*л'евој, р'јечи, д'јете, уб'јељен, зв'језда, л'јепа, испов'једи, гн'језда, нам'јењено, поб'једио, б'јела, св'јетла* итд.).[1]

2) Место *нијесу* налазимо *ни'су* три пута у стиховима јекавски испеваних песама.

3) У наставцима *-им/ијем* и *-и/-ије* постојећа напоредност у самом говору отварала је могућност за варијацију према потреби стиха.

---

[1] Код сваког од ових примера, као и код оних у тачкама које следе, у Поговору Просветиног издања Рјечника наводе се места у Рјечнику где се ти примери налазе.

4) Многе ненаглашене речи имале су и краће варијанте без крајњег самогласника тако нпр. *али (Ал' он скида), би (вољео б' се, не б' се звала село, Дала б' зањга), више (виш' куће), или (Ил' је мајка јединога сина, Ил' сестрица брата рођенога), је (Онђе ј' пала, Оно ј' главом), јеси (јес' видео), ли (Иду л', Зелене л' се, Ко л' је), међу (међ' камзама), него (нег' што га пасе), нека (Нек' су њему, Нек' се чини), се (Да с' не пије), си (Де с' отео, Чија с' љуба), те (Да т' у оца више просит' не ћу).* Многи од ових облика јављају се и данас доста често у дијалектима, обично као обележје бржег говорног темпа, и лако је могуће да је тога било већ у Вуково доба, иако он пишући употребљава само пуне облике. Али поуздани закључци се из нашег материјала не могу изводити.

5) Форме са завршном вокалском групом *-ао* могле су се употребити и са сажимањем *-ао* у *-о (посл'о, помог'о, У з'о час, изиш'о, глед'о, пош'о, Није л' Бог д'о, иш'о, к'о*[1]*).* У огромној већини штокавских дијалеката данас преовлађују сажети облици[2] и постоји вероватноћа да је овај процес факултативно већ био остварен у Вуковом говору.

6) И разне друге самогласничке групе подвргаване су сажимању: генитив *ираа* и *ира, дван'ест*[3], па чак и *од иста* (= од истока).

7) Кад год је то било потребно, искоришћаване су могућности које је отварало двојство облика са покретним вокалом и без њега (*већ* и *веће, док* и *доке, јер* и *јера, јест* и *јесте, још[т]* и *јоште, кад* и *када* и сл.).

8) Исто тако добро су долазили домеци *-де[р]* и *но (домадер се нађи, Ђено леже, каквано су)* и речце *ја* и *та*, а бројевима је придруживан предметак *до (до два сераскера).*

---

[1] Када је требало, у функцији речце *као* могле су се употребити и дуже форме, не само двосложне (нпр. *кано* под речју *сродан*), већ и тросложне (*Па ти преди како и брђанка* под речју *брђанка*).

[2] Ово вреди и за тршићки и дробњачки говор (Б. Николић, *Трш.* 270 и Ј. Вуковић, *П.—Др.* 21).

[3] Сажимање *ае* у *е* у облицима оваквих бројева врло је раширено у штокавским дијалектима, па га имају и тршићки и дробњачки говор (Б. Николић, *Трш.* 273, Ј. Вуковић, *П.—Др.* 21).

9) На добро познати начин употребљаван је вокатив једнине именица мушког рода место номинатива (*Маче војску Ерцеже Стјепане, Изиш'о је краљев заточниче, Да не прође од Карловца бане* итд.).

10) Сличне је природе била и употреба облика генитива место акузатива једнине: *Узе Ниша, Док ми гледа Крњо на Земуна, Је л' подобна да боја убије, Трже Бајо мача зеленога.*

11) Место обичних облика множине с проширењем *-ов-* узимани су краћи облици као *ате, гласе, двори, друми, лави, мачи, рти, свати.*

12) У примерима као *Ђе он води дван'ест иљад' војске, Млого Турак' цареви ичага* или *Стоји мека јањац' за овцама* употребљавани су стари облици генитива множине без наставка *-а.*

13) У дативу, инструменталу и локативу множине узимани су у случају потребе облици без крајњег *-а*, такви као *ногам* под речју *кобити* или *на синцирим* под речју *титреике.*

14) Крајњи самогласник одбијан је, уосталом, и другим падежним облицима: *Пуне влинте у плећ' окренули, Драг' се драгој на водици вали, За ран' куме, за ран' стари свате, Оборио мечет' и мунаре, Свако слово у крв' окаљено, господску ти вечер' вечерасмо, Топлик вјетар у стре' ударио.*

15) Поједине именице могле су у песмама ићи по друкчијем деклинационом типу и чак имати други граматички род него ван песама: *весло,* ген. *веслета, кандил, штито.*

16) Широке могућности отварало је двојство придевско-заменичких наставака *-ога/-ог, -ега/-ег, -ому/-ом, -ему/-ем,* као и постојање наставака неодређеног вида *-а* и *-у.*[1]

17) Исто тако добро су долазили дублети у парадигмама заменица као *за њ/за њга* (*Дала б' зањга иљаду дуката*) и *њој/њојзи* (*Њојзи ми долазе прекупци трговци*), *мојега/мога* (*Већ кобила која ђогу мога*).

18) Поред обичних инфинитива на *-ти, -ћи* употребљавани су и облици без крајњег *-и*, такви као *запаст', држат', изић',*

---

[1] Као илустрација могу се навести примери где су облици одређеног и неодређеног вида употребљени у једнаким ситуацијама: *Трже Бајо мача зеленога* под речју *Шамлијанка* и *Ал' он скида златна шестоперца* под речју *шестоперац.*

ударат', попаст', имат', просит', пустит', попуциват' и *умолит'*. Ова је особина данас веома раширена у говорима[1] и вероватно је импулс за њено увођење у језик народних песама потекао из говорног језика, мада је Вук иначе систематски игнорише.

19) И у заповедном начину се у песмама често изостављао самогласник *и*: *Помоз' му, Пуст' Турчина, врат' се, Ид' одатле, жен' се, не газ'те, пиш'те, одреш'те ми, о'те браћо*. И ова је појава врло обична у данашњим дијалектима, те је имају и тршићки и дробњачки. И ту је стање у песмама по свој прилици одјек ситуације у самим говорима.

20) И поседеи творбе речи омогућавали су продуживање речи по потреби за један слог. Најчешће употребљавано средство била је деминуција; примери на *-ак* типа *бојак, да̀нак, јеленак, путак* или *санак* и на *-ца* типа *жеђца, зоица, крвца* или *ноћца* живели су углавном у песмама. Продужењу речи за један слог служиле су форме као *голијевно, ру̑јевно, секуна, силени, Србљанин*, док је облик *братијенци* давао два слога више.

Овако развијен репертоар поступака омогућавао је певачу да током певања, нижући стотине стихова и често додајући или импровизујући тамо где га меморија није савршено служила, ипак уклопи сваку реч у прокрустовске оквире једне круте метрике. Пред нама стоји богат, снажно изграђен систем, са функцијама знатно друкчијим од оних које има говорни језик, па према томе и знатно друкчији од њега. Тај је систем поседовао низ средстава која су одговарала његовим потребама, а која са гледишта језика прозе изгледају као деформације или произвољност. Осим тога он се од Вуковог писаног језика разликовао и бројним цртама које су постојале, бар факултативно остварене, и у његовом родном говору, а које он није прихватао у писани језик јер су му изгледале неправилне или бар колоквијалне. Јасно је да ове песме нису погодан материјал за проучавање Вуковог језика (ни уопште језика којим се писало у XIX веку), а поготову је јасно колико греше они наши граматичари у чијим делима ове песме представљају наш д а н а ш њ и књижевни језик.

[1] Краћи инфинитив се јавља, поред дужих облика са *-и*, и у дробњачком говору (Ј. Вуковић, *П.-Др.* 72).

Изложена ситуација као да сугерира и два друга гледишта која се, међутим, морају примити само с великим оградама, јер недостају докази и за и против. Учвршћењу сразмерно нееластичних метричких схема, таквих као што је наш десетерац, могло је допринети постојање знатног броја дублетних граматичких облика (а такође и лако проширивање многих типова речи додавањем наставака), што је омогућило да се једноставним поступцима речи подесе према стиху. А с друге стране није искључено да је оваква народна поезија, певана и цењена онако много као што је била, давала подршку одржавању понеких дублетних облика, и можда чак припомогла стварању нових.

Дативи множине као *бегом* и *Турком*, инструментали као *с Турци* или *са прапорчићи*, *са ђаволчићи* и локативи као *на врати*, *у скутови* и *на небеси* скраћују речи за по један слог, али уз то они имају и дубљи значај; ти су облици заостаци из једне старије фазе развоја штокавске деклинације, а уз то спадају у архаична обележја низа наших дијалеката. Од српских говора ову одлику имају пре свега војвођански, али и мачвански и поцерски. У језику српске књижевности пре Вука овакви су се облици широко употребљавали, он их је први елиминисао.

Нормално је да фолклорна поезија поседује, као искључиве реквизите својег изражајног арсенала, поједине „песничке" речи које се у прозном говору не појављују. Вук је овакве речи називао стајаћим и обележавао их је знаком (ст.), а ређе посебним напоменама. Овамо спадају: *агадара, аздија, алај - барјак, алем драги камен, амаз, арашлама, арбанаски, бабајко, баждарина, баждарица, батати, безакоње, бешкот, бисерче, болезања, боравити санак, борије, борна сукња, братијенци, браћинци, бритка сабља, Бугар, бугар - кабаница, буљиока, бућоглав, веле, велен, вермаш, вјера 2, вјереница, војно, војнов, голијевно благо, гребештак, дажда, даћа, двораниy, дева, диван - кабаница, дилберче, дилберчић, дневи, догања, дојка, драга, драган, драгана, драги, драгић 2, драго, драгокуп, дужд, душко, ђеисија, ђинђер, ђинђеров, ђорда, ђузел, жуборика, забијоградитисе, залађе, запознатисе, затомити, заточник, згубити, зиле, злато 2, златокрили, злопоглеђа,*

зорити, ибришим - тканица, игрииште, извадити 2, извир, илинча, инако, ино, иноча, иночица, иста, јадиковина, јала, јарко сунце, јежован, јездити, кандил, канон, кићени сватови, кладенац, којадико, кокот 2, комар, кондир, коњиц, копрена, коштуница копље, коштуњ, крма, ладо, лазити, левента, лежећив, лељо, ложница, лозовина, љето 2, љуба, љубовца, ма 2, мемла, миле, миље, мома, морија, мудрота, мук, називати Бога. накититисе вина, наод, наодник, несретњић, несуђење, нети, низија, нијет, ник, ниће, обљубити, огар, огласник, огријало сунце и огријано сунце, одјездити, околочеп, округа, осидрати, паметовати, пауниеро, перјаник, плавка, пљуцавица, побрђе, повадити 2, подјела, подобан, појездити, поклопница, покрајина, понићи 2, понор, попети 2, поредо, породити, пословач, пребјег, прејездити, прељубити, привенац, припасти 3, пројездити, прољев, прошена ђевојка, рабар, разблудница, разборит 2, разговорак, реда, ронити 2, росуља, рујевно вино, руса, саборит, самдокас, самокрес, самртан, сандалгаће, сандалије, санџак--алајбег, свадбарина, свиленгаћа, својко, секуна, секуцала, силени, силовит, скувија, спаваћив, сплетавати, Србињ, Србињски, Србљак, Србљанин, стадо, станован, старина 2, староставне књиге, сто 2, стратор, страторов, стремен, судија 2, сужањ, танкопреља, таобор, тежатак, тере, терлидива, топлик, ћелупача, убав, убојит, увојак, узавница, узаједно, узраст, улак, упросник, ускок, утва, учувати, факлља, цака, црвеника, чајати, чарни, чедо, шаровит, шестопер, шестоперни, штито, шушљаица.[1]

Врло је поучно осврнути се у светлости овог материјала на схватање, које се у последње време често износи и које привлачно звучи, да је наш књижевни језик заснован у ствари на оплемењеном и обогаћеном језику народне поезије, а не на

[1] Уз овај списак спада и напомена да међу песничким речима у Рјечнику има и знатан број личних имена, таквих као *Вуча* или *Лауд*, и географских назива, нпр. *Леђан* или *Млетак*, и да сем тога има и стајаћих речи које је Вук знао из прозних народних умотворина, таквих као *гобела*, *јагњиво* или *челац* (у једном случају, *моленије*, реч је представљала саставни део молитве, а у једном другом примеру, *спасеније*, реч се јављала само у здравицама).

тршићком говорном дијалекту.[1] Уколико би то схватање било тачно, међу специфичним поетским речима у фолклору Вуковог времена морало би бити много таквих које данас имају важно место у књижевном језику. Али тако није. Од набројаних речи свега тридесетак живи пуноправно у савременом књижевном језику у активној употреби (дакле не са статусом архаизма или регионализма или са нијансом стилске бизарности); *безакоње,британа, дворанин, дојка, драга* и сл., *јарки, јездити, кладенац, крма, мемла, мук, обљубити, побрђе, подобан, покрајина, понор, рујни, силовит, спаваћив, стадо, старина, сто, сужањ, убојит, увојак, узраст, ускок, чедо* и можда још две-три.[2] Овај број није висок (тек око петнаест процената од целокупног инвентара наведених речи[3], али је још важније то што, сем речи *сто* (и, донекле, још једне или две), ове речи не припадају основном и најчешће употребљаваном изражајном фонду, а понеке су од њих изразито ограничене на одређене стилске сфере. Добија се утисак да је ова лексика свакако дала известан, и то не безначајан, допринос вокабулару књижевног језика, али да њена улога никако није била одлучна.[4]

Уосталом, домашај те улоге није ни могао бити већи, њему је међе одредио сам карактер овог речничког слоја. Међу речима у нашем списку има сразмерно мало таквих које

---

[1] Ово гледиште најзрелије је формулисао Д. Брозовић у чланку *Vuk i novoštokavska folklorna Koine*, објављеном у прашком часопису Slavia, књ. XXXIV, 1965, стр. 1—27 и прештампаном у књизи *Standardni jezik*, Загреб 1970, стр. 85—118.

[2] Овде се не могу узети у обзир случајеви где се Вукова стајаћа реч по значењу битно разликовала од лексеме данашњег књижевног језика (*вјереница, низија, подјела, пролњев, разборит* и сл.).

[3] Неке од ових речи, уосталом, и нису биле искључива својина језика поезије: лексеме као *крма, понор* и *ускок* Вук је обележио (само у првом издању Рјечника!) као стајаће зато што оне у његовом крају нису биле у свакодневном оптицају.

[4] Та је улога била знатнија у формирању нашег песничког језика. Додуше, није велики број речи у нашем списку које би се данас осећале као специфично средство поетског израза, али је у прошлости овај број био осетно већи. Наша уметничка поезија је у XIX веку преузела од фолклорне готов изражајни фонд, а затим се постепено ослобађала тога пртљага који је све више постајао двоструко неподесан: и због свог фолклорног колорита, и због стереотипизираности.

уносе елементе веће префињености или усавршености у свет израза или свет појмова. „Поетски" статус највећег дела ових речи може се објаснити дистанцом једне или друге врсте од амбијента где су забележене. Понекад је то дистанца историјска или географска *(дужд, ускок, староставне књиге, јежован)* или и социјална *(дворанин, заточник, канон, вермаш)*, а понекад чисто језичка, опет на релацији времена (архаизми као *ино, јездити, кладенац, коњиц, љето* у значењу „година", *љуба, руса, утва)* или географије (речи из других дијалеката као *дажда, дневи, кокот, мома, убав)*. Осим тога ту, као што смо већ видели, има речи створених због метричких потреба песме, које се од својих основних варијаната разликује бројем слогова (облик *чарни* служи, опет, да се избегне самогласно *р* глас врло непогодан за певање[1]). А има и типичних творевина песничког језика, сачињених зато да обрадују освеженим изразом *(жуборика, зорити, ником поникни, росуља)*. У једном или два случаја као да се освежење тражило у употреби турске лексеме место домаће: *ђеисија, ђузел*, или у механичким сложеницама турског типа: *паунперо, сандалгаће*. Поједине речи су начињене *ad hoc* за песму у којој их налазимо, обично као досетке у стилу рустикалног хумора: *буљиока, околочеп, самдокас*, па и *даћа* и *забијоградитисе*. И најзад, ту је и групица речи чије значење више нико није знао и које су настављале да живе у песмама по инерцији, а можда помало и зато што тајанствени изрази у песми нису онолико бесмислени као у прози *(велен, илинча, факља)*.

Ни у погледу гласовних и морфолошких особина језик народних песама није могао допринети повећању правилности у књижевном језику: појаве наведене малопре под тачкама 1—20 показују да је у језику песама било, из метричких разлога, много више недоследности него у језику Вукових списа.

---

[1] Неће бити случајно што од песничких речи у нашем списку ниједна не садржи самогласно *р* под акцентом.

X. ЗАКЉУЧЦИ

Језик првог издања Рјечника репрезентује Вуков родни говор боље него језик иједног другог већег Вуковог списа. У ранијим текстовима били су присутни остаци утицаја црквенословенског језика, док је доцније Вук мењао свој језик напоредо са развојем својих схватања о функцијама и карактеру књижевног језика.

1. *Вуков говор међу нашим дијалектима*

Ван онога што нам даје сам Вук, наука не располаже директним сведочанствима о тршићком говору у Вуково доба. То нам одузима могућност да тачно одредимо у којој мери Вуков језик у Рјечнику одступа од тадашњег тршићког говора. Па ипак, сам Вук је поменуо типове *мореш*, *данаске*, дат. *мене* и *тизи*, иако их у својим списима није употребљавао. Исто тако он је често рестаурирао *ији* или *иј* у примерима где је било извршено сажимање у *и* (писао је *чији* или *чиј*, а изговарао само *чи* са дугим *и*), а рекло би се и да је прихватао сугласник *ф* либералније него тадашњи тршићки говор. Сем тога врло је вероватно да је у Вуковом говору било облика са сажимањима у групама као *-ао (помого* место *помогао)*, можда и *-аест (дванест* место *дванаест)* и с отпадањем или испадањем самогласника у заповедном начину и у појединим ненаглашеним речцама, наравно све у факултативној употреби уз нескраћене форме. У свему овоме огледа се почетак Вуковог свесног одабирања особина достојних да уђу у књижевни језик. Са гледишта онога што данашња лингвистичка наука зна о томе шта је граматичка правилност и о потреби коју књижевни језик има за таквом правилношћу, мора се признати да је Вук у свим овим случајевима поступио умесно.

Просуђивање о особинама тршићког говора у Вуково доба отежано је и тиме што је у томе говору било елемената непревреле мешавине коју је уносило укрштање говора затеченог становништва са најновијим таласом херцеговачких до-

сељеника.[1] А још више компликује слику чињеницца да је тршићки говор у међувремену снажно еволуирао, првенствено под утицајем оближњих екавских говора шумадијско-војвођанског типа.[2] Отуда нам добро долази расправа J. Вуковића о дробњачком говору, иако и ту морамо рачунати с развојем оствареним од прве половине XVIII века до данас. Али највише нам ту помажу индикације садржане у самом Рјечнику: особине које данас постоје у дробњачком говору, а за које Вук наводи да се јављају „у Ерцеговини" (али не и у Вуковој верзији тршћког говора), сигурно су постојале већ у оно време.

На овај начин можемо сачинити мали списак разлика између Вуковог говора и дробњачког говорног типа онога времена: у Вуковом говору није било примера са *г̄* место *х*, затим умекшаних сугласника *ć* и *з́* у примерима као *ćекира*,

[1] Сведочанство о сукобу два говорна типа пружа сам Вук: „Тако су у Тршићу, ђе сам се ја родио, само стари људи, који су се изродили у Херцеговини, говорили: *граг, кожуг, мијег, овијег*; а остали не само што су говорили: *гра, кожу, мије, овије, оније* и т. д.; него су се онима још и подсмијевали" *(Скупљени граматички и полемички списи* III, стр. 9). Деца и унуци тих стараца свакако се не би одрицали њиховог говора да није било притиска затечене средине. Само није јасно која је то средина била. Да ли неки старији слој јекавских дошљака, или можда сачувано екавско становништво у околини? У сваком случају рекло би се да у самом Тршићу није било старинаца: из Вуковог причања Срезњевском произлази да је целокупно тадашње становништво Тршића било насељено из разних делова Херцеговине око 1740, осим једног екавца који је био ожењен херцеговачком удовицом (и ваљда досељен у њену кућу?) (Добрашиновић и Маринковић, *Сусрети с Вуком* 15). Или су можда сами Херцеговци били дошли с међусобним разликама у дијалекту, па је побеђивао онај тип херцеговачког говора који је у србијанском амбијенту звучао мање егзотично? Једна од неколико породица у Тршићу била је, наиме, пореклом из Рудина, где нема примера као *граг*, док су примери типа *онијег*, који се сада тамо могу чути (А. Пецо, *Говор источне Херцеговине*, Српски дијалектолошки зборник XIV, 1964, стр. 74), могли бити унесени у другој половини XVIII века с таласом насељеника из источнијих предела (А .Пецо, нав. дело, стр. 10). Али питање је да ли је присуство ове једне породице било довољно за језички утицај. Цео проблем остаје у високој мери неразјашњен.

[2] Обиље података о овоме пружа нам помињана расправа Б. Николића *Тршићки говор*.

ćутра, изео[1] и промене сугласничких група *пт* и *пш* у *вт* и *вш*.[2] Остале разлике за које дознајемо од Вука или су чисто лексичке или су лексикализоване фонетске или морфолошке појединости, такве као *љељен* и *Љељена* према Вуковом *јелен* и *Јелена* и *вегд* према *вет*, затим *ками* место *камен* и *вељу* место *велим*. У погледу неких других појава немамо, додуше, експлицитних Вукових тврђења, али постоје елементи за хипотезе са високом мером вероватноће. То важи пре свега за тзв. најновије јотовање уснених сугласника. Примери типа *трпљети* и усамљени пример *мљезинац* у Вуковом језику изгледају као отргнути одломци једног комплетнијег система и дају повода за уверење да је у дробњачкој зони ово јотовање било потпуније остварено, али се при пресађивању говора на ново земљиште изгубило у једном делу примера. Исто тако, усамљени пример *ћеритисе* (који Вук упућује на *церитисе*) могао је залутати у његов говор само из неког извора где је јотовање *ције* у *ће* у оваквим случајевима било нормална појава. Најзад, овамо би вероватно спадали и дробњачки облици *ови, они* насупрот Вуковим формама *овај, онај*. У свим овим случајевима објашњење за неподударности треба тражити у утицајима којима је говор био изложен у Тршићу, али се при том мора искључити једна могућност: да се те особине вежу за говор Вукове мајке, пореклом од Никшића. У погледу свих наведених особина никшићки говор показује тачно исту слику као дробњачки.

Ако је реч о дистанци између Вуковог писаног језика и њему савременог дробњачког (или никшићког) говора, изнесеном списку треба свакако додати и већ поменуте дивергенције између тога писаног језика и Вуковог родног говора. У свима овим случајевима данашњи дробњачки, а такође и

[1] Вук помиње овакав изговор код „Ерцеговаца" у Српској граматици на стр. XXIX, а савремене примере из Пиве и Дробњака наводи Ј. Вуковић, нав. дело, стр. 45.

[2] Вук у Рјечнику наводи облике *втица* и *вшеница* као херцеговачке. Ј. Вуковић има ове речи само у формама *тица* и *шеница*, очигледно зато што је у међувремену почетно *в-* испред сугласника испало. Али у Вуковићевом материјалу (на истом месту) налазимо и *овтужити, овточити, ловта, љевши, овштина* итд., што сведочи да је сугласник и испред *т* или *ш* и овде претваран у *в*.

никшићки говор слаже се с оним што знамо — или претпостављамо — у погледу Вуковог родног говора.

Није, уосталом, искључено да је између тога говора и тадашњег дробњачког било и више неслагања, али да их Вук није запазио и забележио. Поређење данашњег дробњачког говора са Вуковим језиком открива мноштво појединости. Тако у Рјечнику нема типова које региструје Вуковић: *нoћес, узочес, објењити=објагњити, долеко, дињи=даљи, грешан* и сл. без ј, *стијо=хтео, ијо=јео*, екавизам *вређати, кисело, серома*, доследно *ије* у облицима као *добријем, ономо, ете=ето, накав* место *некакав, совати* место *исовати, сланка, мончад, радос, приш, украс=украсти, пој* место *поћ[и]*, *умро* са неслоговним *р, седамлес, шљан* место *члан, есам* место *јесам, кођи* и *уђати* место *козји* и *узја[х]ати, шњегови*, акузатив *брав*, вокатив *тетак*, инструментал *краљом, жетеоц, пет стотин*, генитив множине *рогу=рогова*, енклитика *ви* место *вам, трема* место *трима, двјести, виђу, вољу=видим, волим, кажевати* и сл., *бидем* и *биднем, виђосмо, тријети=трти, старити, чињети, нaљећи: нaљезем*[1], *сијеци с ножом*, дужине у наставцима као *-āма (пӯшкāма), -āст (зȅленкāс), -āти, -ӯти, -ӣти (свйтāти, гйнӯти, грȁбӣти)* и акценти као *стрйчеви, двије куће, зȁпитајӯ, клечймо, тресено*. Овакво подробно суочавање са чињеницама показује, узгред, колико се наши народни говори, чак и они сразмерно најближи књижевном језику, од њега ипак осетно разликују. Али било би бесмислено упуштати се овде у нагађање које је све од набројаних особина дробњачки говор имао још у Вуково доба.

Данашњи тршићки говор у погледу оваквих особина стоји одлучно на страни Вуковог говора, не слажући се са дробњачким. Из тога следи да су се, у случајевима ривалства двеју алтернативних дијалекатских форми на тршићком терену у XVIII веку, решења која налазимо код Вука показала као дефинитивна за тршићки говор. В у к о в г о в о р ј е и с т о ч н о х е р ц е г о в а ч к о г т и п а, а л и у ј е д н о ј

[1] Вук не само што нема овог односа, већ и облике *нaљести, уљести* означава као херцеговачке, што значи да цео овај лексички тип, врло често употребљаван у јужним крајевима, није био присан његовом језичком осећању.

знатно ублаженој варијанти, ослобођеној низа специфичних особености које су повећавале разлику према другим дијалектима. Ово је срећна околност; да није ње, прихватање Вуковог говора као основице књижевног језика ишло би теже.

Али тршићки говор је и после Вука наставио да се развија у правцу који га је удаљавао од херцеговачке матице. Николићев рад указује на далекосежан продор одлика шумадијско-војвођанског дијалекта. Данашњи Тршићани употребљавају екавске облике на целој линији напоредо са јекавскима, а примили су и поједине шумадијско-војвођанске икавизме. Дуги самогласници иза акцента добрим делом су захваћени процесом скраћивања, али су с друге стране присутне многе дужине туђе Вуковом језику: *једа̄н, но́жо̄м, мѐне̄, ви̏дио̄*. А ту је и низ одступања од Вуковог језика у разним појединостима које не морају све бити унесене из шумадијско-војвођанских говора. Тип развоја сугласничких група оличен у Вуковом *тавница, млого, сумља* потиснут је супротним развојем који ствара облике као *дамно* и *земња*. Мушка имена као *Симо* деклинирају се по типу *Симо*, ген. *Симе* (а не *Сима*), дат. *Сими* (а не *Симу*) итд. Даље налазимо облике као *са тебом, молу* поред *моле, довучу, погледашмо, вршити* место *врћи* или *врећи*, *јашити* итд.

Тако данас нема локалног говора за који би Вуков језик био специфично везан: од дробњачког он се осетно разликовао још у оно време, а тршићки се, опет, увелико изменио у међувремену.

2. *Вуков језик у перспективи развоја нашег књижевног језика*

Од језика првог издања Рјечника до нашег данашњег књижевног језика води непрекинута развојна линија. А пошто је победа Вуковог језика представљала револуционарни прелом, ово значи да таквог континуитета нема између језика Вукових претходника и наше језичке данашњице. Наравно, из тога не произлази да је Вуков говор био готово идентичан са нашим данашњим књижевним језиком. Функционисање

језика у једном све развијенијем друштву захтевало је и омогућавало да се он богати брзо и непрекидно. Али та разлика у надградњи овде се подразумева, она спада у очигледне историјске неминовности. Међутим, знатних неподударности има и у основици: не може се рећи чак ни то да је Вуков говор нарочито близак бази нашег књижевног језика, гласовној и граматичкој. Сагледање ове чињенице могућно је само ако се приђе близу самом језику Рјечника и ако се он при том не третира као документ нашег савременог језика, као што су то често чинили наши граматичари (углавном до пре неколико година), скраћујући тиме перспективу до мере непостојања.

Прегледом материјала изнесеног у Рјечнику лако сс уочава низ типова којих нема данас у књижевном језику, таквих као *ћерати, ђевојка*[1], *međед, ћеритисе, триљети, мљезинац* (све са тзв. најновијим јотовањем), *грјешник, заповиђети* и *сиђети*, редовно *нијесам, жутијем, гођ*, екавизми *нега, тело* и *човек* (у јекавском говору!), *панцијер, јачмен*=јечам, *толмач, мударац, омћисе*=омаћи се, *пјан*=пијан, *бјен, маћа* =маћеха, испадање *х*, *чиј* (тј. у изговору *чи* место чији), *ракијнски, ђе, титор, тица, чела, шеница, оскочити, шљеме, тавница, млого, сумља, нотњи, вотњак, Костантин, сршљен, човество, чкакљати, увјецбати, прицврљити, прцварница, камциja, унка*=хумка, *ковча, намастир, зламење, жуванце, тадај*= тада, *сјутра, Србљин, шалинтра, јеверица, кирациja*=кирајџија, *сацијa, Миросав* доследно без *л*, *комендат*=командант, *плетке*=сплетке, *читула*=читуља, *наком*=након, *летурђија, чекић, ценерал, коштурница*, вок. *Милица*, множина *притискови*, ген. мн. *динари* и *лађи*, *нарјечијама*, широко употребљавано *-ма* место *-има* (*људма, стварма*), *ждрао*=ждрал, ном. *Димитрија, рамо, завјес, мит*=мито, *Дунаво, лепезе*=лепеза, *вијећа, назеба, раскида, рат* ж. р., *јасли, наћви*, затим *виљушке омче, прегршти* (све *pluralia tantum*), *поноћи* место *поноћ*, *њга* =њега, непознавање енклитике *ју*, дуги вокали у енклитикама *јој* и *и[х]*, широко употребљаван генитив *шта*, непроменљиви

[1] У овом набрајању, као и у онима поводом дробњачког и тршићког говора, типови су симболизовани по једним примером. Стога ту понекад једна реч стоји за читав низ речи са истом особином.

придеви као *зеитуни*, *двима*=двема, *двоенаесторо*, формације *успишем* и *знадбудем* место предбудућег времена, непознавање првог лица множине заповедног начина, *ћадија* и *ћашћах*, *[о]тио*=хтео, *клићи*=кликнути, *мачен*=макнут, *ћућети*=ћутати, однос *цвасти*: *цватим*, *чатити* место *читати*, *засвирјети*, *тајати*, *сломијем*, *попењем*, *донешен*, *обљевен*, *Бијоградац*, *Новосаткиња*, *говечаца*, *проклетав*=проклетство, *мочица*=моткица, *властел*=властелин, *помагања*=запомагање, *патролити*, *допушћати*, *сјеђење*, *кршћење*, *будење*, употреба генитива уз глагол *питати* и уз предлог *према*, предлог *од* место *о*, претежно аблативно значење предлога као *иза*, сложене реченице по обрасцу *Који . . .*, *онај . . .*, везник *зашто* итд.

Неке од ових типова уклонио је још сам Вук током својег даљег рада, док је елиминацију других донео каснији развој. У већини случајева могућно је указати на узроке који су довели до те елиминације (ово се, наравно, не односи на оне најситније чињенице које се тичу појединачних речи и код којих је удео случајног стицања околности много већи). Одбачене појаве су или компликовале граматички систем смањујући тиме његову унутрашњу правилност, или су се јављале само у малом делу наше језичке територије, или су представљале скорашње иновације (удаљавајући тиме још више наш књижевни језик од литерарног наслеђа из ранијих векова), или су, најзад, удруживале две од ових трију карактеристика односно понекад и све три. Отуда наш данашњи књижевни језик поседује већу меру унутрашње граматичке правилности него Вуков говор, затим виши просечни показатељ распрострањености особина у дијалектима и — јачу меру архаичности. Ово последње може звучати парадоксално: на век и по после Рјечника пише се и говори језиком који је по својим гласовним и граматичким одликама архаичнији од онога у Рјечнику. Па ипак, то је не само чињеница, већ и сасвим природна појава. У нормалне карактеристике књижевних језика као таквих спада и то да су у свему сем у лексици архаичнији од народних дијалеката. Књижевни језици избегавају скорашње иновације управо зато што оне обично нарушавају граматичку правилност и кидају континуитет с културним тековинама ранијих времена.

Напуштањем набројаних особина наш се књижевни језик још више одвојио од дробњачке дијалекатске подлоге[1], а у знатној мери и од тршићког говора какав је данас. Тиме је и у српскохрватском случају потпуно остварена ситуација обична у културно развијеним срединама да књижевни језик има наддијалекатски карактер. Поникли обично на бази једног локалног или регионалног говора, књижевни језици се затим осамостаљују и развијају по посебним законима. Безбројне консеквенце проистичу из две фундаменталне околности: књижевни језици не служе, као народни говори, потребама једне уско ограничене друштвене јединице као што је село или предео, већ потребама нације у целини[2], и уз то они морају да одговоре захтевима једне богатије и сложеније културе.

Удаљеност нашег данашњег књижевног језика од његове некадашње дробњачке основице схватићемо најбоље ако упоредимо његов гласовни систем са дробњачким и са оним у сремском говору[3] који је Вук у своје време почешће узимао као пример искварености језика. Изненадиће нас истина да је збир гласовних разлика између сремског говора и екавске варијанте садашњег књижевног језика мањи него одговарајући збир на релацији дробњачки говор — јекавска варијанта књижевног језика. (У домену морфологије однос је углавном обрнут, због сремских архаизама у локативу множине и иновација у трећем лицу множине презента, али ова разлика између двеју дистанца није велика). Али још невероватније звучи чињеница да се у суштини исти резултати добивају ако се ова паралела пројицира у прошлост. Језик којим је писао Јован Рајић[4], рођен у Сремским Карловцима 1726. године, уколико је био српскохрватски (а не црквенословенски или чак руски), био је у гласовном погледу ближи данашњем

[1] За велики део ових особина помињали смо да је Ј. Вуковић констатовао њихово присуство у дробњачком говору, а могућно је да би се и ван тога нашла нека ситнија појединост коју Вуковић није додирнуо.

[2] Неки књижевни језици, па и српскохрватски, служе чак потребама више од једне нације.

[3] Овај дијалекатски тип подробно је описан у студији Б. Николића *Сремски говор*.

[4] По монографији А. Младеновића *О народном језику Јована Рајића*.

књижевном језику него што је то језик првог издања Вуковог Рјечника (поређење на тлу морфологије опет би дало супротну слику). Чак и сам репертоар гласова у језичкој структури био је код Рајића истоветан са нашим садашњим: Рајић је употребљавао *х*, а *ф* је у његовом језику стајало стабилније него у језику Рјечника. Тек у свом доцнијем развоју Вук је усвојио овакав фонолошки систем који је био општа карактеристика језика осамнаестог века у српској књижевности.

Књижевни језик који је уведен Вуковом победом прошао је кроз многе мене и данас он више није ни дробњачки, ни тршићки, па ни специфично вуковски. База тога језика је далеко шира, општештокавска, а његова физиономија носи печат н а ш е г времена. И поред свих својих сјајних квалитета, материјал изнет у првом издању Рјечника још није био књижевни језик; то је била само сирова дијалекатска грађа која је пружила полазни ослонац за нови књижевни језик. Па ипак, језик којим је Вук писао делује и данас живо и блиско, док нам језик његових претходника и савременика изгледа сав покривен прашином времена. Није то само ствар Вукове луцидности и дара за језгровиту и колоритну реч. Вук је и по објективним језичким особинама далеко ближи језичкој стварности нашег тренутка него иједан знатнији списатељ међу онима које је он затекао. Истина, било је доста писаца који су свој језик градили на исто тако доброј новоштокавској основици, а било је (на српскохрватском западу) и писаца чији је језик био слободан од црквенословенских наноса исто колико и Вуков. Али то нису били исти писци: они са погоднијом дијалекатском базом мешали су свој језик са црквеним, а они којима је славеносрпска традиција била туђа, или уопште нису били штокавци или су се служили нетипичним, периферијским штокавским дијалектима, неподесним да постану основица књижевног језика целог српскохрватског подручја. Једини је Вуков језик сједињавао оба преимућства. Због тога је једини он пружао право решење.

НАЈВАЖНИЈА ЛИТЕРАТУРА

Appendini, Francesco Maria: *Grammatica della lingua illirica.* Ragusa MDCCCVIII.

Belić, A.: *Karadžić, Vuk. Enciklopedija* Jugoslavije 5, 1962.

Белић, А.: *О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик.* Глас СКА 82, Београд 1910.

Brabec, Ivan, Mate Hraste i Sreten Živković: *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, 6. izd., Zagreb 1965.

Butler, Thomas: *The Origins of the War for a Serbian Language and Orthography.* Harvard Slavic Studies V, Cambridge, Massachusetts 1970.

Вуковић, Јован: *Акценат говора Пиве и Дробњака.* Срп. дијал. зборник 10, 1940.

Вуковић, Јован: *Говор Пиве и Дробњака.* Јужнословенски филолог 17, 1938—39.

Вушовић, Данило: *Диалект источне Херцеговине.* Српски дијал. зборник 3, 1927.

Даничић, Ђуро: *Мала српска граматика.* У Бечу 1850.

Добрашиновић, Голуб и Боривој Маринковић: *Сусрети с Вуком.* Нови Сад 1964.

Ивић, Павле: *Два аспекта Вуковог дела.* Анали Филолошког факултета у Београду V, 1965.

Караџић, Вук: *О језику и књижевности* I (приредио Берислав Николић). Београд 1968.

Караџић, Вук Стеф.: *Скупљени граматички и полемички списи* (уредник П. П. Ђорђевић). I—III, Београд 1894—96.

Караџић, Вук Стефановић: *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма.* У Бечу 1818. (фототипска издања Београд 1966. и 1969, приредио Павле Ивић). 2. изд. *(Српски рјечник истумачен*

њемачкијем и латинскијем ријечима) у Бечу 1852, 3. изд. у Београду 1898, 4. изд. у Београду 1935, 5. изд. Београд 1969.

Вукова преписка (уредник Љуб. Стојановић). I—VII, Београд 1907—1913.

Kopitar, B.: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steiermark.* Laibach 1808.

Кашић, Јован: *Војвођанска лексика у Вуковом Рјечнику.* Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду X, 1967.

Кашић, Јован: *Градске речи у Вуковом Рјечнику.* Годишњак Фил. фак. у Новом Саду XI/1, 1968.

Kopitar, Barth.: *Kleinere Schriften* I, Wien 1857.

Кулаковскiй, Платонъ: *Вукъ Караджичъ.* Москва 1882.

Maretić, Tomislav: *Metrika narodnih naših pjesama.* Rad JAZU 168 i 170, 1907.

Младеновић, Александар: *Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице.* Годишњак Фил. фак. у Новом Саду X, 1967.

Николић, Берислав: *Однос данашњег тршићког говора према Вуковом језику.* Јужнословенски филолог 26, св. 1—2, 1963—64.

Новаковић, Стојан: *Неговање језика српског.* Глас СКА X, Београд 1888.

О Вуку Караџићу. Студије и есеји. Београд 1968.

Поповић, Миодраг: *Вук Стеф. Караџић.* Београд 1964.

Селимовић, Меша: *За и против Вука.* Нови Сад 1967.

Стевановић, Михаило: *Језик у Вукову делу и савремени српскохрватски књижевни језик.* Јужнословенски филолог XXVI/1—2, 1963—64.

Стевановић, Михаило: *Карактер дијалектизама у језику Вука Караџића.* Анали Филолошког факултета у Београду V, 1965.

Стевановић, Михаило: *Савремени српскохрватски језик.* I—II, Београд 1964, 1969.

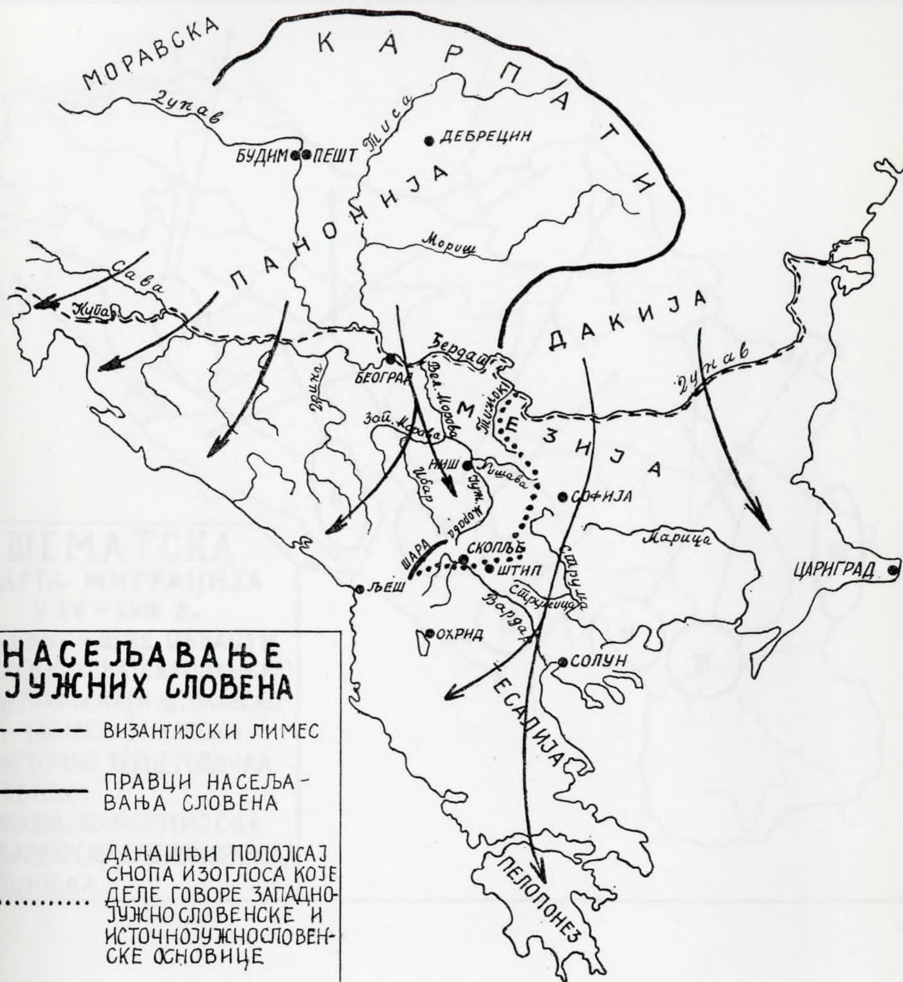
НАСЕЉАВАЊЕ
ЈУЖНИХ СЛОВЕНА
ВИЗАНТИЈСКИ ЛИМЕС
ПРАВЦИ НАСЕЉАВАЊА СЛОВЕНА
ДАНАШЊИ ПОЛОЖАЈ СНОПА ИЗОГЛОСА КОЈЕ ДЕЛЕ ГОВОРЕ ЗАПАДНОЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ И ИСТОЧНОЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ОСНОВИЦЕ
МОРАВСКА
КАРПАТИ
ПАНОНИЈА
ДАКИЈА
МЕЗИЈА
ТЕСАЛИЈА
ПЕЛОПОНЕЗ
Дунав
Тиса
Мориш
Сава
Купа
Дрина
Ђердап
Тимок
Вел. Морава
Зап. Морава
Ибар
Нишава
Јуж. Морава
Марица
Струма
Струмица
Вардар
ШАРА
БУДИМ
ПЕШТ
ДЕБРЕЦИН
БЕОГРАД
НИШ
СОФИЈА
СКОПЉЕ
ШТИП
ЉЕШ
ОХРИД
СОЛУН
ЦАРИГРАД

ШЕМАТСКА
КАРТА МИГРАЦИЈА
У XV – XVIII В.
ИЗВОРИШНЕ ОБЛАСТИ
I ЈУЖНОХРВАТСКА (ЧАКАВСКА)
II ШТОКАВСКА (И ШТОКАВСКО-ЧАКАВСКА) ИКАВСКА
III ИСТОЧНО ХЕРЦЕГОВАЧКА
IV ЗЕТСКА
V КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКА
VI ВАРДАРСКО-ЈУЖНОМОРАВСКА
VII ШОПСКА
I
II
III
IV
V
VI
VII

ОШКА КАРТА
КОГ ПОДРУЧЈА

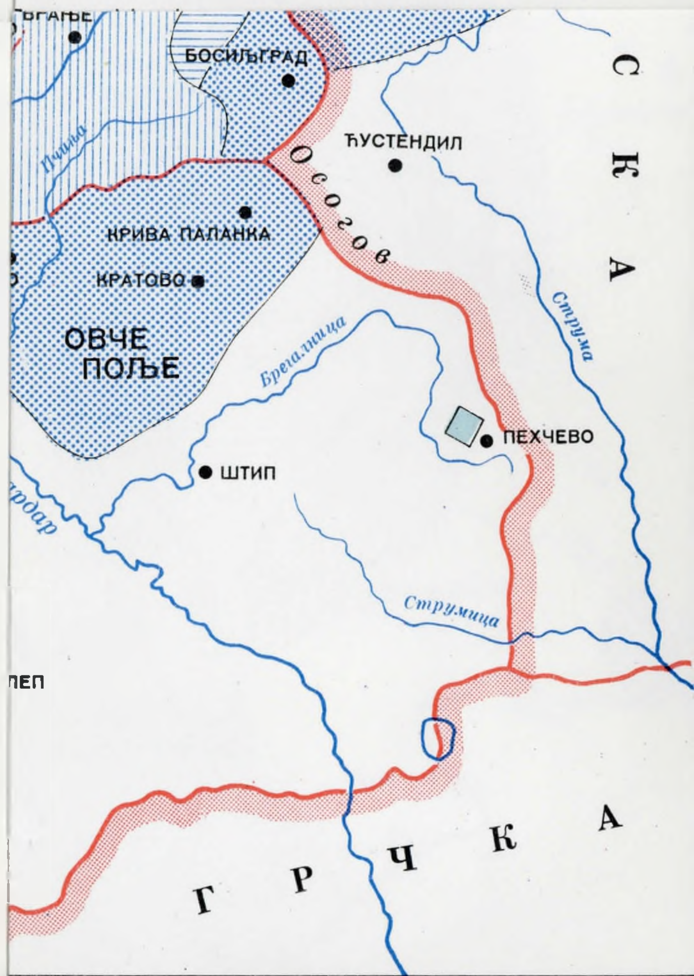

Израда и репродукција »ГЕОКАРТА« - Београд, 1971

САДРЖАЈ

ПРИЛОЗИ

Штампа: Штампарско предузеће „Култура“, Београд, Македонска 4